ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий журнал

Журнал заснований у 2004 році з ініціативи генерал-лейтенанта міліції ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ЗАХАРОВА, заслуженого діяча науки і техніки України, кандидата юридичних наук, професора

Свідоцтво про державну реєстрацію – серія КВ № 19320-9120 ПР від 05.07.2012

Передплатний індекс – 99881

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпропетровськ, вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ЦИВІЛІСТИКА, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНОГО ВЧЕНОГО

4
2015

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

4 • 2015

Науковий журнал

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено перереєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Рукописи не рецензуються і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Дніпропетровського гуманітарного університету (протокол № 6 від 24.03.2015 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Білорусь);
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Гирько С. І. – доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація);
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макаренко Є.І. – кандидат юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Сергевнін В.А. – доктор юридичних наук, професор (Сполучені Штати Америки);
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук, професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, доцент;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

© ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», 2015
© Всеукраїнський фонд юридичної науки академіка права В.В. Сташиса, 2015
© Національна академія внутрішніх справ, 2015

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

БЕЛИНСКИЙ Е. Ю.,
кандидат юридических наук,
доцент кафедры уголовно-правовых
дисциплин
*(Днепропетровский гуманитарный
университет)*

УДК 340.0

К ПРАВОВОМУ ПРОГРЕССУ ОБЩЕСТВА ЧЕРЕЗ ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ

В статье характеризуется содержание информации о формировании и совершенствовании правовой культуры, что способствует повышению уровня правовых и профессиональных знаний, навыков, умений личности, позитивно влияет на правовой климат и ведет к культурному, социальному и экономическому прогрессу.

Ключевые слова: *правовая культура, формирование и совершенствование правовой культуры, правовая развитость элитного слоя страны.*

У статті характеризується зміст інформації про формування й удосконалення правової культури, що сприяє підвищенню рівня правових і професійних знань, навичок, умінь особистості, позитивно впливає на правовий клімат і зумовлює культурний, соціальний та економічний прогрес.

Ключові слова: *правова культура, формування й удосконалення правової культури, правова розвинутість елітних верств країни.*

The paper is characterized by the content of the information about the formation and improvement of the legal culture that contributes to higher legal and professional knowledge, skills, abilities, personality, a positive effect on the legal climate and leads to cultural, social and economic progress.

Key words: *legal culture, development and improvement of legal culture, legal development of the elite layer of the country.*

Вступление. По результатам так называемых «демократических» избирательных процессов в Украине стало понятно, что борьба только начинается. Эта борьба за человека, за гражданина, за общество, за государство, борьба с невежеством, коррупциею и правовым нигилизмом.

Провозгласив в 1996 г. в ст. 1 Конституции Украины следующие приоритеты: суверенность, независимость и демократизм в правовом государстве [4, с. 4], мы убедились лишь сейчас, что их еще необходимо уметь защитить.

Постановка задания. Целью статьи является характеристика укрепления общества, совершенствуя высокую правовую культуру личности, что поможет реализации принципов правовой законности и социальной справедливости, созданию моральной атмосферы, в которой человек сможет свободно жить и работать.

Для этого нам необходимо констатировать, что сегодня необходимо не только сохранить целостность государства и общества, преодолеть недостатки мировоззренческого характера, синтезировав сильные стороны украинской ментальности, но и изменить у граждан представление о ценности права и правосудии. Показать человеку возможность цивилизованной защиты своих прав и свобод, с использованием правового механизма и собственного желания в его реализации.

Однако не будем абсолютизировать, что все может измениться только по желанию властных структур, государственных чиновников, представителей западной демократии. Реальный путь защиты прав человека – это преодоление собственного правового невежества и нигилизма при обязательном его желании, формировании правосознания и правовой культуры.

Почему именно правовой культуры?

Правовая культура необходима для укрепления в обществе принципов правовой законности и социальной справедливости, создания моральной атмосферы, в которой человек сможет свободно жить и работать. Она в значительной степени является гарантом реального верховенства и качества закона, фактором, который содействует высокой гражданской активности и ответственности граждан [6, с. 46].

Правовая культура определяет степень правовой развитости элитного слоя страны, его способность воспринимать прогрессивные идеи и законы, умение грамотно и ответственно руководствоваться законодательством в повседневной политической деятельности и государственно-управленческой практике. Причем это не формально-бюрократическое знание правовых норм. Высокий уровень правовой культуры и правосознания власти обеспечивают высокий уровень и соответствующее качество воплощения права в реальную действительность.

Результаты исследования. Вопросы право-культурного воспитания и формирования правовой культуры рассматривались зарубежными и отечественными учеными: Е. Аграновской, А. Арсентьевой, К. Боештяном, А. Граниным, В. Драгомановым, Б. Кистяковским, М. Козюброю, В. Копейчиковым, В. Котюком, П. Матузовым, П. Макушевым, М. Потопейко, В. Сальниковым и др.

Однако следует отметить, что существует необходимость системного изучения уровня правовой культуры общества и ее формирования.

Достаточно высокий уровень правовой культуры предусматривает осуществление социально-правовых отношений, субъектами которых, с одной стороны, выступают граждане, а с другой – государство, на основании принципов «разрешено все, что прямо не запрещено законом» (относительно граждан) и «запрещено все, что не разрешено законом» (относительно государства) [1, с. 11].

Прежде чем дать определение феномена правовой культуры, следует коротко отметить, что же представляет собою культура вообще.

Культура – это одно из тех явлений, которые вызывали и вызовут разнообразные толкования и имеют много определений. Зарубежные специалисты подсчитали: если с 1871 по 1919 гг. существовало 7 определений понятия «культура», то до 1950 г. их уже стало 164. В книге «Социодинамика культуры», которая вышла в Париже в 1969 г., и в дальнейших исследованиях отмечается уже 250 определений [9, с. 5]. А на сегодняшний день количество определений этого понятия вдвое больше.

В наиболее широком понимании культура предусматривает развитие специфических способностей и потребностей и прежде всего потребности в творчестве.

В последние десятилетия возникло несколько новых и достаточно передовых подходов к пониманию культуры. Первый из них проявляется в осознании культуры как процесса творческой деятельности, второй – как специфического способа человеческой деятельности. В первом случае культура анализируется через процессы духовного производства, функционирования и усовершенствования лица. Представители второй концепции предлагают общую модель культуры как универсального свойства общественной жизни.

Правовая же культура, по нашему мнению, возникает как результат единства и совокупности условий жизнь. Такая интеграционная категория образовывает своеобразную субкультуру – «правовую».

Исследования правовой культуры во взаимосвязи с другими социальными явлениями – сферами ее проявления – разрешают расширить систему ценностей правовой культуры и отнести к ней достаточно широкий комплекс материальных и духовных явлений, выходя непосредственно или опосредствованно на разные аспекты политико-правовой жизни общества.

В юридической науке есть несколько определений правовой культуры. На наш взгляд, наиболее понятным является определение профессора В. Копейчикова: ***правовая культура*** – это система правовых ценностей, которые отвечают уровню достигнутого обществом правового прогресса и отображают в правовой форме состояние свободы личности и прочие важнейшие социальные ценности [2, с. 140].

Какую роль играет правовая культура в жизни общества?

Во-первых, правовая культура – своеобразная форма гармонического развития человека, через которую достигается общесоциальный прогресс.

Во-вторых, правовая культура – это «мемориал» накопленных человечеством юридических ценностей; их охранник, селекционер, генератор и ретранслятор на другие сферы общественных отношений.

В-третьих, правовая культура – практически единая глобальная форма, через которую воссоздается ценность и своеобразность национальных правовых феноменов – государственности, правопорядка, правовой системы.

Таким образом, обозначив понятие и значение правовой культуры, мы можем утверждать о необходимости ее формирования как у отдельной личности, так и в обществе в целом. Попытки подобного формирования осуществлялись: через программы правового всеобуча (80–90-е годы прошлого столетия), Национальную программу правового образования населения, утвержденную Указом Президента от 18.10.2001 г. № 992. Однако эти программы проходили как-то декларативно: повышение уровня правовой подготовки населения; создание соответствующих условий; обеспечение свободного доступа граждан к источникам правовой информации; усовершенствование правового образования населения, сохранение и развитие отечественных традиций в этой сфере и т. д. [7].

Конечно, в программах о правовом образовании, прежде всего, внимание акцентируется на образовании студенческой молодежи, школьников и т. п. Но тогда почему за весь период после принятия Национальной программы правового населения, с 2001 г., во всеукраинской газете «Освіта України» лишь один раз упоминается о правовом образовании, в статье р. Евтушенко «Без правової освіти годі мріяти про правову державу» (2003. – № 16).

В иных публикациях рассматриваются следующие проблемы: реформы профтехобразования («Освіта України». – 2003. – № 18), информатизация учебного процесса и дошкольных учебных заведениях («Освіта України». – 2003. – № 22), о демократическом стиле между обществом и ребенком («Освіта України». – 2003. – № 23), проблемы формирования содержания образования в условиях ступенчатой подготовки специалистов («Освіта України». – 2003. – № 13) и др. Конечно, рассматриваемые специализированной прессой проблемные вопросы очень важны, потому что образовательная работа без информатизации, компьютеризации, реформирования учебного процесса не состоится. Однако не стоит забывать, что через призму правового образования и формирования правосознания и правовой культуры мы создаем условия для будущего правомерного поведения в обществе и искоренения правового нигилизма.

В современном государстве мы часто слышим фразу: «Незнание закона не освобождает от наказания». Но позвольте спросить, где можно узнать школьнику, студенту и др., за что нужно быть готовым отвечать, по какому закону и как им пользоваться? Вопросов больше, чем ответов.

В современных украинских школах (неюридических ВУЗах) есть почти все, но нет специалистов-юристов и денег для их привлечения.

Чтобы преподать материал учебника, кодекса, постановления, указа, возможно, преподавателя с образованием исторического факультета достаточно. Но раскрыть механизм реализации прав человека в той или иной ситуации преподаватель истории не может. Подтверждением тому могут служить сотни примеров, когда обманывают тех же преподавателей, бизнесменов, строителей и прочих в сферах торговли, предоставления коммунальных услуг, на потребительском рынке и, наконец, когда всех перечисленных обманывают чиновники исполнительной власти (в частности не выплачивая учителям законных пособий, недоплачивая пенсионерам в связи с отсутствием средств в бюджете). Приведенный пример указывает на то, что правовоспитательной работой должен заниматься человек, сформировавшийся в правовой среде, понимающий философию права, механизм реализации правовой нормы и умеющий ее применить.

Давая в школе представление ученику о государстве, праве, конституции, наконец, об уголовном либо административном праве, педагог должен показать не столько квалификацию правонарушения (преступления), выпячивая санкцию, сколько механизм защиты прав человека. При этом очень важно на примере показать, что такое обман покупателя, предпринимателя, участника потребительского рынка; растолковать начинающему гражданину нашего общества положения и Законы Украины; убедить ученика в ценности права; прямо на уроке составить вместе с аудиторией образец заявления, жалобы, предусмотренные законом Украины «Об обращениях граждан». Объяснить, в какой орган и в каком порядке следует обжаловать незаконные действия субъекта правоотношений.

Не лишним для ребенка будет знать, что «Конвенция о правах ребенка», утвержденная Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989 г. и ратифицированная Украиною, закрепляет его право на имя, на собственность, на жизнь, на отдых, на занятие искусством и т. п. [11, с. 45–47].

Современному молодому человеку сегодня необходимо знать свои права шире, чтобы быть готовым к самостоятельной жизни в условиях договорных отношений. Будь это работа в бизнесе, на государственной службе, в сфере потребительского рынка, в партийной или общественной организации. При окончании школы выпускника нужно ориентировать не только на путь приобретения профессии, но и на правовой способ ее получения.

Украинская школа постепенно утрачивает свои позиции (за малыми исключениями) не только в традиционно сильном преподавании общеобязательных предметов, в вопросах общего и правового воспитания, но так же в формировании правокультурной личности. Ввиду чего, по окончании учебного заведения выпускник, попадая в круговорот новых социально-правовых отношений: прием на работу или сокращение, сделка по недвижимости (даже приобретение мобильного телефона) либо ее расторжение, претензии по контракту, «форс мажорные» обстоятельства, не знает какова степень ответственности, как себя вести, на что он имеет право, чего не следует делать, как восстановить свои потерянные права.

Далее хуже, не зная о неотчуждаемости своих прав (право на бесплатное образование, труд, информацию, уважение чести и достоинства, отдых, собственность и др.), молодой человек скорее по рекомендации и примеру старших ищет чиновника, с которым можно решить личную проблему, используя его должностное положение. Таким образом, создаются условия и появляются причины коррупции – незаконное получение лицом, уполномоченным на выполнение функций государства, в связи с исполнением таких функций, материальных благ, услуг, льгот или иных преимуществ, в том числе принятие или получение предметов (услуг) путем их приобретения по цене (тарифу), которая является естественно ниже от фактической (действительной) стоимости [3].

В такой ситуации, мы считаем, формирование правовой культуры у молодежи способствует построению общественных отношений на нормах права и уважения к нему. При этом обязательно важно сохранить подлинную прозрачность и гласность как достояние, полученное украинским обществом в результате независимости.

Авторы материала, ознакомившись с опытом Великобритании [4, с. 73–75], предлагают выработать соответствующий украинский алгоритм формирования правовоспитанного

чиновника. Необходимо подготовить государственный проект, реализация которого должна включать следующее:

– принятие парламентом пакета документов, закрепляющего обязательное знание и соблюдение международных норм по защите прав человека;

– выделение средств на реализацию проекта;

– участие всех общественных организаций и СМИ с поддержкой проекта, через его пропаганду;

– проведение экспертами по вопросам формированию правосознания и правовой культуры, а так же по вопросам прав человека тренингов с разъяснением программных заданий, принятых правительством [4, с. 74], и др.

С целью реализации намеченного проекта, в Интернете размещается необходимая информация об открытии и постоянной работе, например, при Днепропетровском, Львовском национальном университете профессиональных (региональных) тренинговых студий (лабораторий) по реализации государственного проекта с примерным названием «Правовому государству – законопослушного человека, служащего, чиновника».

В программу тренинга необходимо включить изучение конституционных положений прав, свобод и обязанностей человека и гражданина; отраслевого нормативно-правового материала для специалиста и механизм его реализации; формы и методы формирования социального и профессионального портрета служащего; вопросы социальной защищенности населения и процессуальные формы их правовой защиты; элементов самостоятельности и ответственности (в том числе юридической) в ходе реализации профессиональных заданий; способов формирования стойких умений и навыков самостоятельного правового мышления и приобретения уважения к праву, а также убежденности в его справедливости; вопросов Закона Украины «Об обращении граждан», «Кодекса чести служащего» и др.

Важно помнить, что программа должна иметь элементы учебно-воспитательной работы по формированию правосознания и правовой культуры, что поможет сформировать у участника тренинга (кандидата на должность) привычку к соблюдению закона (умение сопоставлять свои решения с требованиями права) на уровне глубокого осмысления необходимости базировать профессиональную деятельность на четком понимании государственно-служебных целей, интересов и заданий в каждой конкретной правовой ситуации.

Реализация указанной выше программы по формированию правосознания и правовой культуры поможет как государственным служащим, так и иным ее участникам получить знание о ценности права и его сущности, сформировать убежденность в гуманности правосудия, привычку соблюдать правовые предписания, умения реализовывать правовые нормы для защиты собственных прав и прав, лиц которые являются предметом профессиональной деятельности служащего, сотрудника правоохранительных органов, предпринимателей.

И последнее, в реализации программы по формированию правовой культуры личности, общества и профессиональных групп необходимо изменить идеологию теле-, радиопередач. Например, стоит ввести такие рубрики на национальных и местных теле– и радиоканалах: «Я и Конституция», «Домашний юрист», «Семейный юрисконсульт», «Мое право и право чиновника», «Правозащита» и др. Это вызвано тем, что ориентация на социума (человека), защиту его прав сегодня становится моральным императивом (повелением, требованием) юридической науки и управленческой деятельности. Права человека, имея естественную сущность, сегодня надтерриториальны и наднациональны, существуют независимо от закрепления в законодательных актах, являются объектом международного правового влияния, регулирования и защиты.

Вывод. Подводя итог изложенному, следует отметить, что формирование и совершенствование правовой культуры способствует повышению уровня правовых и профессиональных знаний, навыков, умений личности, ее всестороннему и гармоничному развитию, что позитивно влияет на исполнительскую дисциплину и правовой климат и ведет к культурному, социальному и экономическому прогрессу.

Список использованных источников:

1. Ануфрієв М. Кадровий потенціал – запорука успіху / М. Ануфрієв // Міліція України. – 1997. – № 5–6. – С. 7–8.
2. Загальна теорія держави і права : [навчальний посібник] / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 320 с.
3. Про боротьбу з корупцією : Закон України. – К., 1995. – Ст. 1. – С. 3.
4. Конституція України. – К. : Агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 78 с.
5. Макушев П.В. Проблеми виховання та самовиховання правової культури майбутніх юристів / П.В. Макушев // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2000. – № 1. – С. 156–160.
6. Неновски Н. Право и ценность / Н. Неновски. – М. : Прогресс, 1987. – 142 с.
7. Національна Програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України 18.10.2001 р.
8. Права людини та інформація : збірник наукових праць. – К. : НАВСУ, 2001. – 144 с.
9. Сальников В.П. Правовая культура личности / В.П. Сальников // XXVI с. КПСС и проблемы теории государства и права. – М., 1982. – С. 179–181.
10. Сальников В.П. Уважение к праву / В.П. Сальников. – Л., 1987. – 92 с.
11. Хрестоматія з правознавства : збірник актів законодавства до занять з правознавства. – Київ, 1996. – 560 с.

ЖУКОРСЬКА Я. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
юридичного факультету
(Тернопільський національний економічний університет)

УДК 061.1 (1.544).001.71

НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ООН: РАДА БЕЗПЕКИ

У статті досліджується питання підвищення ефективності діяльності ООН. Особливий акцент ставиться на реформуванні Ради Безпеки. Пропонується змінити кількість постійних членів Ради Безпеки, залежно від сучасної розстановки сил на міжнародній арені, і процедуру голосування з найважливіших питань.

Ключові слова: *реформування ООН, держава-член, Рада Безпеки, право вето, постійний член, процедура голосування.*

В статье исследуется вопрос повышения эффективности деятельности ООН. Особый акцент ставится на реформировании Совета Безопасности. Предлагается изменить количество постоянных членов Совета Безопасности, в зависимости от современной расстановки сил на международной арене, и процедуру голосования по важнейшим вопросам.

Ключевые слова: *реформирование ООН, государство-член, Совет Безопасности, право вето, постоянный член, процедура голосования.*

The article examines the issue of increasing the effectiveness of the United Nations. Particular emphasis is placed on reforming of the Security Council. The number of permanent members of the Security Council depending on the current balance of power at the international area and voting procedure of the most important issues are proposed to change.

Key words: *reforming of UN, member state, the Security Council, veto, permanent members, voting procedure.*

Вступ. До початку 80-х рр. XX ст. міжурядові організації успішно справлялися з функціями вирішення гострих питань і були своєрідними арбітрами. Останніми роками, попри збільшення кількості міжнародних організацій, почала знижуватися їхня ефективність, а відповідно, і вплив на міжнародній арені. Частково причинами цього є їх фінансова залежність від держав-членів і нездатність вирішити покладені на них завдання. За таких умов питання реформування Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) загострюється на фоні загальної кризи міжнародних організацій.

Статус ООН, особливо положення стосовно організації та процедури, були спрямовані свого часу на врахування всіх недоліків Ліги Націй і запобігання негативним наслідкам, із ними пов'язаних. ООН, яка свого часу мала досить революційний характер і діяла ефективно, стала програвати наявним реаліям, затримуючись у своїй діяльності, надто повільно реагуючи на зміни й ситуації.

Як засвідчує сьогодення, ООН стала нездатною адекватно та швидко реагувати на гострі ситуації, які виникають у сучасному міжнародному праві, і ситуація з Україною далеко не перший приклад цьому.

У міжнародно-правовій літературі питання діяльності й розвитку ООН досліджували такі вчені, як Б. Ашавський, В. Замятіна, І. Лукашук, А. Чередніченко, А. Зленко, Б. Тарасюк, М. Баймуратов, З. Бауман, В. Льос, П. Стабс та ін. Більшість вищезгаданих учених у своїх працях вивчали загальні засади діяльності ООН, не розглядаючи питань її реформування чи проблемних аспектів діяльності. Зокрема, треба відзначити працю М. Баймуратова, В. Мелигишина, Ю. Волошина «Организация Объединённых Наций в условиях глобализации: вопросы модернизации и повышения эффективности деятельности» і Є. Годованика «Рада безпеки ООН: міжнародно-правовий статус та актуальні проблеми реформування», де розглядаються основні проблеми функціонування ООН і можливі шляхи їх вирішення. Проте з часу цих досліджень ситуація на міжнародній арені змінилася, ООН стоїть перед новими проблемами й отримала нові виклики, що значно скоригувало й можливі шляхи вирішення проблем її ефективної діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження факторів, що негативно впливають на ефективність ООН у сучасних умовах, і спроба знайти шляхи вирішення цих проблем.

Результати дослідження. ООН – єдина у своєму роді універсальна як за сферою діяльності, так і за членством міжнародна міжурядова організація. А тому її реформування має здійснюватися на основі вимог її ефективної діяльності, що висуваються її державами-членами.

Криза ООН виникла давно. Новий виток вона отримала під час косівської кризи 1999 р. та військової операції США в Іраку 2003 р. В обох цих випадках організація з основного й найвпливовішого центру переговорів перетворювалася в центр споглядання війни. Схожу ситуацію ми спостерігаємо й сьогодні в питанні україно-російського конфлікту.

Варто прислухатися до думки одного із Генсеків ООН К. Аннана, який наголошує, що для того щоб ООН «слугувала корисним інструментом для своїх держав-членів і для народів світу, реагуючи на нові виклики, її необхідно повністю переорієнтувати на потреби й обставини XXI ст. Вона повинна бути відкрита не лише для держав, а й для громадянського суспільства, котре як на національному, так і на міжнародному рівнях відіграє все важливішу роль у справах планети. Вона має черпати силу із широти свого партнерства та своєї

здатності об'єднувати партнерів в ефективні коаліції задля здійснення змін зі всієї низки питань, що потребують прийняття заходів з метою досягнення більшої свободи» [1, с. 147].

Саме обставини, за яких укладався статут ООН, пояснюють поділ в ООН держав на сильні та слабкі. Це віддзеркалено в наданні статусу постійних членів і права вето держав-засновниць ООН, які можуть заблокувати будь-яке рішення, що не збігається з їхніми інтересами. Такий привілейований статус надає їм ще більшої ваги й упливу на міжнародній арені. На момент створення ООН такий поділ був зрозумілим і навіть потрібним якоюсь мірою. На сьогодні це лише ускладнює роботу організації, а подекуди просто блокує її діяльність і прийняття рішень.

І хоча їм, згідно з положеннями Статуту ООН, заборонено застосовувати силові методи, що суперечать Статуту (ст. 2 Статуту ООН) [4], вони убезпеченні правом вето від рішень і санкцій у випадку їх односторонньої силової акції. Водночас сторона, що страждає від дій держави-агресора, не може ні застосувати санкції Ради Безпеки через її право вето, ні односторонні військові дії як самооборону (ст. 51 Статуту ООН). Адже саме поняття самооборони так і не було чітко визначено, що фактично унеможливлює його застосування, яке потім може бути визнане міжнародним суспільством як агресія чи перевищення меж самооборони. Саме це ми і спостерігаємо сьогодні в ситуації з Україною.

Отже, одним із основних напрямів реформування ООН має бути реформування її основних органів, насамперед Ради Безпеки (далі – РБ).

РБ є найважливішим постійно діючим органом ООН, який складається з 15 членів: 5 з них – Росія, США, Великобританія, Франція й Китай – є постійними, а 10 – непостійними, що обираються Генеральною Асамблеєю (далі – ГА) на строк 2 роки, 5 членів – щорічно. Місця непостійних членів РБ розподіляються так: від Азії та Африки – 5 членів; від Східної Європи – 1, від Латинської Америки й Карибського моря – 2; від Західної Європи, Канади, Нової Зеландії та Австралії – 2.

РБ відповідає за підтримку міжнародного миру й безпеки. Її рішення, прийняті у відповідному порядку, обов'язкові для держав-членів ООН, а також вона наділена низкою важливих функцій і повноважень у цій сфері (ст. 10, 11, 24–26, 39–50 Статуту ООН).

Рішення з усіх питань, окрім процедурних і під час обрання членів Міжнародного Суду ООН, вимагають 9 голосів, усіх постійних членів у тому числі. Постійні члени РБ наділені правом вето (ст. 27 Статуту ООН).

Загалом найважливіші повноваження РБ за критерієм їх правової природи та характеру впливу на стан міжнародної безпеки можна поділити так:

– повноваження щодо мирного розв'язання спорів;

– повноваження щодо дій стосовно загрози миру, порушень миру й актів агресії;

– інші повноваження щодо підтримання міжнародного миру та безпеки: застосування внутрішніх санкцій системи ООН; прийняття нових членів ООН, а також нових учасників Статуту Міжнародного Суду ООН; унесення поправок і перегляду Статуту ООН; призначення посадових осіб і формування персонального складу органів ООН (номінаційні повноваження); виконавчі повноваження; створення нових органів системи ООН; реалізації міжнародної системи опіки [3, с. 12].

Зміни в РБ мають важливе значення для міжнародного співтовариства, адже саме цей орган несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки, і її рішення є обов'язковими для всіх держав-членів. І РБ безумовно має бути наділена всіма відповідними повноваженнями для здійснення своїх функцій.

РБ повинна представляти міжнародне співтовариство ширше, ніж вона це робить сьогодні, відображаючи реальний баланс учасників міжнародних відносин, а також володіти більшою легітимністю в очах міжнародного співтовариства за рахунок об'єктивного представництва народів і націй у РБ та статусів постійних членів цього органу. Під час реформування РБ варто враховувати два основні аспекти: представництво народів і націй в органі має бути ширшим та РБ повинна могти швидко й адекватно реагувати на загрози та приймати рішення в разі потреби.

Існують різні моделі реформування РБ. Дві з них були запропоновані самою ООН. Перша передбачає введення до органу ще 6 постійних членів, окрім наявних уже 5, за регіональним принципом: 2 – для Африки, 2 – для Азії й Тихого океану, 1 – для Європи, 1 – для американського континенту, але без надання їм права вето. А також уведення додатково 3 місць для непостійних членів РБ зі строком повноважень 2 роки. Так буде розширено та зрівняно представництво держав за регіональним принципом. Разом із уже наявними квотами держави отримають по 6 місць для Африки, Азії й Тихого океану, Європи та американського континенту.

Друга модель, запропонована ООН, передбачає не створення нових місць постійних членів, але створення нової категорії членів. 8 членів обиратимуться на 8 років із можливістю переобрання, а також уведення додатково одного непостійного члена. Так має бути досягнуте те саме пропорційне регіональне представництво, як і в попередній моделі.

Ще одним варіантом є розширення кількості діючих членів РБ з 15 до 25. Кількість постійних членів збільшується в цьому випадку до 11, непостійних – до 14. Новим постійним членам не надається права вето.

Також є пропозиція збільшити кількість членів РБ до 26 із наданням новим постійним членам права вето, з них додатково з'являється 6 постійних членів, решта – непостійні.

Є пропозиції надати одне місце в РБ Європейському Союзу.

Якщо підсумувати, переважна частина проектів передбачає розширення кількісного складу РБ. На сучасному етапі потрібно враховувати чіткі критерії членства в РБ, передусім – унесок держави в підтриманні міжнародного миру та безпеки, а також принцип справедливого географічного поділу.

Для реформування РБ потрібно, щоб проект підтримала ГА 2/3 голосів (ст. 108 Статуту ООН).

Одним із важливих аспектів під час реформування РБ є вибір правильних критеріїв надання постійного членства в РБ. Вони мають бути пов'язані з діяльністю держав щодо підтримання міжнародного миру й безпеки, а не з їхніми фінансово-економічними можливостями. І в будь-якому випадку, як це питання не вирішать у майбутньому, частина держав буде незадоволена.

Наступним важливим аспектом є вирішення питання щодо права вето. Як свідчить офіційна статистика ООН станом на травень 2014 р., протягом усього періоду існування міжнародної організації право вето на резолюції РБ держави-члени накладали 190 разів [2], а неофіційно «приховане вето» застосовувалося сотні разів. Результатом недосконалості процедурної форми діяльності РБ стала неможливість реагувати на серйозні конфлікти, які становлять реальну загрозу міжнародному миру та безпеці. Такі конфліктні ситуації практично не обговорюються на засіданнях РБ через негативне голосування щонайменше одного постійного члена з причини власних національних інтересів. Зокрема, ідеться про відповідну проблематику Чечні (правом вето могла скористуватися Російська Федерація), Тибету й Синьцзяня (Китай), Північної Ірландії (Великобританія), Судану (Китай), Уганди (США, Великобританія, Франція), Колумбії (США). Не були предметом розгляду РБ і такі значні міжнародні конфлікти, як війна у В'єтнамі, колоніальна війна в Алжирі, уторгнення радянських військ до Чехословаччини тощо.

У деяких випадках застосування «прихованого вето» призводило до вкрай трагічних наслідків, свідченням чого є приклад Руанди, де внаслідок геноциду 1994 р. щодо народності тутсі загинуло близько 800 тис. осіб, 2 млн осіб стали біженцями, а ще 2 млн чоловік були переміщені в межах країни. У цьому разі «приховане вето» застосувала Франція, що стало причиною відсутності в сімох резолюціях РБ поспіль поняття «геноцид». Цей випадок є показовим і з того боку, що в 1999 р. за дорученням Генерального секретаря ООН було проведене незалежне розслідування, яке виявило однакову відповідальність Секретаріату, РБ і держав-членів ООН за невдалу спробу покласти край геноциду, за результатами якого Генеральний секретар ООН висловив глибокий жаль і вкотре заявив про свій твердий намір забезпечити, щоб Організація не виявилася безсилою у спробах покласти край масовому кровопролиттю, тобто проблема

нездатності РБ до прийняття рішень у межах своєї компетенції була офіційно визнана на рівні вищої адміністративної посадової особи ООН [3, с. 10].

Якщо ж конфліктна ситуація й обговорюється в РБ, то резолюція по ній однаково не приймається через вето постійних членів, що є зацікавленими сторонами. Саме це й відбувається в ситуації з Україною, коли питання навіть якщо виносяться на засідання РБ, то заздалегідь відомий негативний результат – вето РФ.

Постає питання, можливо постійне членство не потрібне взагалі в РБ ООН. У більшості міжнародних організацій держави-члени рівні між собою, а надання такого постійного статусу ставить одні держави вищими над іншими. Або треба хоча б позбавити постійних членів РБ права вето. У сучасних міжнародних організаціях право вето практично вже не застосовується як явище, що погіршує ефективність діяльності міжнародної організації й ускладнює процес прийняття рішень як таких. Можливий інший і досить простий та логічний варіант. Держави, яких стосується питання, що розглядається у РБ, участі в голосуванні з цих питань не беруть. Хоча останній варіант навряд чи вирішить проблему ефективності діяльності ООН, ураховуючи наявність у держав великої кількості непрямих інтересів.

Останніми місяцями діяльність ООН надто нагадує діяльність Ліги Націй. А вона, як відомо, закінчила своє функціонування якраз через те, що не змогла виконати основну свою функцію – запобігти новій війні. Ліга Націй також надавала лише рекомендації, як і ООН висловлює занепокоєння.

Висновки. Міжнародні організації є вагомими й необхідними суб'єктами міжнародного права, особливо враховуючи темпи глобалізації. Але мова йде лише про ті організації, які виконують функції, покладені на них, і розвиваються в ногу зі світом та вчасно й адекватно реагують на зміни.

Беззаперечно, для того щоб ООН не повторила долі Ліги Націй, вона потребує якісних змін. Основною метою ООН на сьогодні є пошук діалогу між цивілізаціями. Зважаючи хоча б на обставини, пов'язані з українсько-російським конфліктом, упадає в очі, що свою основну функцію, надану ООН під час створення, щодо забезпечення миру й безпеки у світі РБ виконати не може передусім через наявність серед постійних членів держави-агресора.

На нашу думку, найкращим варіантом є таки прийняття змін до Статуту ООН на міжнародній конференції, на якій поряд з іншими змінами буде прийняте остаточне рішення щодо кількості членів РБ; питання щодо критеріїв надання статусу постійних членів РБ і їх права вето.

Список використаних джерел:

1. Организация Объединенных Наций в условиях глобализации: вопросы модернизации и повышения эффективности деятельности / [М.А. Баймуратов, Ю.А. Волошин, В.Б. Мелишишин] ; под ред. проф. М.А. Баймуртова. – М. : ТрансЛит, 2008. – 272 с.

2. Вето в Совете Безопасности // Сайт ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/sc/meetings/veto/90-present.shtml.

3. Годованик Є.В. Рада безпеки ООН: міжнародно-правовий статус та актуальні проблеми реформування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / Є.В. Годованик. – К. : Б.в., 2011. – 20 с.

4. Статут ООН // Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

ЛЯСКОВЕЦЬ О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальноправових
дисциплін
*(Дніпропетровський гуманітарний
університет)*

ПАРЛАМЕНТ – ОРГАН НАРОДНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

У статті характеризується зміст інформації про представницькі органи в зарубіжних країнах. Аналізується загальнодержавний представницький орган, який може мати різні назви (національні, народні збори, конгрес, меджліс), але за ним утвердилась узагальнена назва «парламент», яка використовується в сучасних конституціях.

Ключові слова: *представницький орган, парламент, компетенція й місце парламенту.*

В статье характеризуется содержание информации о представительных органах в зарубежных государствах. Анализируется общегосударственный орган, который имеет различные названия (национальные, народные зборы, конгрес, меджелис), но за ним утвердилось обобщающее название «парламент», которое используется в современных конституциях.

Ключевые слова: *представительский орган, парламент, компетенция и место парламента.*

The article characterizes the content of representative bodies in foreign countries. Analyzes the national body, which has different names (national, folk Zboriv, congress, medzhelis) but it was confirmed generalizing the name “parliament”, which is used in modern constitutions.

Key words: *representative body, parliament, competence and place of parliament.*

Вступ. У наш час своєрідним уособленням, головним вираженням представницької демократії є парламент – загальнонаціональний представницький орган влади, який здійснює свою діяльність на постійній основі й має за титульну функцію законотворення [10, с. 360].

Значну увагу приділяють парламентам, які розглядаються як органи законодавчої влади. Саме парламенти в зарубіжних країнах володіють виключним правом установлювати найбільш загальні правила поведінки, видавати нормативно-правові акти, що мають вищу юридичну силу.

Постановка завдання. Мета статті – з’ясувати місце парламенту в системі державних органів; проаналізувати, як парламенти в зарубіжних країнах визначають параметри державного й суспільного життя, створюють режим правовідносин і стверджують упроваджену історією та часом функцію народного представництва, використовуючи всі елементи представницького інституту.

Результати дослідження. Питанням роботи парламентів у країнах сучасного світу були присвячені розділи в дослідженнях відомих учених-конституціоналістів: А. Георгіци, М. Баглая, В. Шаповала, А. Мішина, В. Чиркіна, М. Чудакова й інших. Проте аналіз елементів інституту парламентаризму не втрачає актуальності, що зумовлено такими обставинами: а) визнання у світі парламенту як найбільш дієвої форми представницької демократії;

б) руйнування стереотипів розуміння головних явищ і процедур, властивих діяльності парламенту в країнах, які звертаються до правових, ліберальних стандартів функціонування вищих органів державної влади; в) становлення інституту парламентаризму в Україні в розрізі реформування конституційної системи.

Законодавча влада здійснюється насамперед загальнодержавним представницьким органом, а в суб'єктах федерації, автономіях політичного характеру – також місцевими законодавчими органами. Загальнодержавний представницький орган може мати різні назви (національні, народні збори, конгрес, меджліс), але за ним утвердилась узагальнена назва «парламент», яка використовується в сучасних конституціях.

Парламент є вищим колегіальним органом народного представництва, який виражає суверенну волю народу, регулює найважливіші суспільні відносини шляхом прийняття законів, здійснює контроль за діяльністю органів виконавчої влади та вищих посадових осіб. Парламент може мати й інші повноваження: формувати вищі органи держави (наприклад, у таких країнах, як Німеччина, Італія, парламент вибирає президента), створювати уряд, призначати конституційний суд, ратифікувати міжнародні договори, оголошувати амністію [3, с. 308].

Парламент у сучасних умовах виявляється виразником інтересів різних політичних сил у суспільстві. Його структура, зазвичай, неоднакова, що можна відобразити в таких тезах: 1) найчастіше під парламентом розуміють представницький орган або нижню палату двопалатного парламенту; 2) в англосаксонському праві парламент – це триєдина установа – глава держави і дві палати (у Великобританії – монарх, в Індії – президент); 3) у країнах із упливом англосаксонського права, де главою держави є президент, існує одна палата (наприклад, у Танзанії, за Конституцією 1977 р.); 4) у країнах із континентальною системою права (Німеччина, Франція) під парламентом розуміють його дві палати, глава ж держави не є складовою є парламенту; 5) у деяких країнах (Фінляндія) глава держави розглядається як частина однопалатного парламенту.

На сьогодні кількість палат у парламенті не перевищує двох, але в кінці 80-х на початку 90-х рр. минулого століття в ПАР (до прийняття тимчасової конституції 1994 р.) парламент юридично складався з трьох палат, хоча в дійсності органом державної влади була палата білого населення. У парламенті Югославії в 70-х рр. минулого століття було п'ять палат. На сьогодні в більшості країн діють двопалатні парламенти. Серед країн, які мають одну палату в парламенті, можна згадати Данію, Грецію, КНР, Португалію, Фінляндію, Угорщину, Швецію тощо.

Палати парламенту мають різні назви (нерідко – палата депутатів і сенат), але їх прийнято називати нижня й верхня. Остання назва має історичний характер, нині в більшості країн верхня палата має менше повноважень, ніж нижня. Палати парламенту неоднакові й за кількістю, зазвичай нижня палата в два рази (Італія), а то й більше (Польща) численніша за верхню. Лише в Великобританії це співвідношення інше – членів у Палаті лордів більше, ніж у Палаті общин. Члени нижньої палати парламенту найчастіше називаються депутатами, народними представниками, а верхньої –сенаторами [8, с. 134].

Строк повноважень нижньої палати кожного скликання коливається від двох до семи років. Так, у США Палата представників обирається на два роки, Бундестаг ФРН і Палата представників Японії – на 4 роки [3, с. 299]. Верхня палата, якщо вона не є такою, що призначається, обирається на довший термін, ніж перша. При цьому в одних країнах вона оновлюється повністю, а в інших – частково. Наприклад, Сенат США оновлюється кожні два роки на 1/3. Консервативності верхніх палат сприяє більш високий віковий ценз, установлений для їхніх членів, інколи він становить 30–40 років [8, с. 137].

Формування верхньої палати відбувається різними шляхами: а) на прямих виборах (сенатори в США – по два сенатори від штату, у Бразилії – по три), таким самим шляхом формується верхня палата й у Японії, Польщі; б) шляхом непрямих виборів (так формується Сенат у Франції, де виборчу колегію в кожному регіоні становлять члени нижньої палати від певного регіону й радники різних муніципальних органів); в) шляхом поєднання прямих

і непрямих виборів (наприклад, в Іспанії, Бельгії); г) шляхом призначення главою держави (так формуються верхні палати в Канарі, Ямайці, Таїланді); д) у Німеччині члени верхньої палати призначаються урядами земель.

У країнах із федеративним устроєм верхня палата або формується на паритетній основі, тобто від визначених регіонів обирається, призначається, делегується однакова кількість сенаторів (США, Бразилії), або представництво в ній залежить від кількості жителів у суб'єктах федерації (у Німеччині – від трьох до шести членів верхньої палати від кожної землі, в Індії – від одного до тридцяти чотирьох представників від штату). У федеративних державах наявність двопалатного парламенту зумовлена потрібністю суб'єктів федерації брати участь у політичних процесах [2, с. 425]. В унітарній державі кількість сенаторів також нерідко залежить від кількості населення регіону (у Польщі – від двох до трьох сенаторів від воєводства, у Франції – два–шість від департаменту).

Нижня палата й однопалатний парламент переобираються повністю. До верхньої палати часто застосовується принцип ротації, і сенатори обираються на довший строк, палата оновляється частинами (у США – на шість років з оновленням на 1/3 через два роки, у Франції – на дев'ять років з оновленням на 1/3). У багатьох країнах верхня палата обирається на той самий термін, що й нижня.

У більшості парламентів після їх обрання створюються постійні фракції (групи). На сьогодні в низці новітніх Конституцій, особливо в регламентах парламентів, закріплено порядок формування і права парламентських фракцій, кількість їх членів (наприклад, у Франції – це тридцять чоловік у Національних зборах і чотирнадцять у Сенаті, у Бундестазі ФРН – п'ятнадцять депутатів).

Партійні фракції посідають важливе місце в парламентському механізмі. За згоди лідерів фракцій добираються кандидатури в керівні органи парламенту і його палат, готуються списки голів і членів комітетів, комісій. Усі ці органи створюються на основі звичайного пропорційного представництва від парламентських фракцій.

Провідну роль у діяльності парламенту відіграє його керівний орган. У країнах із двопалатною системою кожна палата формує свій керівний орган. Керівництво парламенту (палат) здійснюється як одноосібно главою (спікером), так і колегіальним органом (президією, бюро). Найчастіше глава нижньої палати, віце-голови, секретарі обираються самою палатою. Глава верхньої палати обирається самою палатою (Франція, Японія, Італія) або є ним за посадою (віце-президент у США); у Великобританії Палатою лордів керує лорд-канцлер – представник виконавчої влади.

Глава парламенту представляє парламент у взаємовідносинах з іншими органами, володіє дисциплінарною владою, визначає порядок денний, керує обговоренням, на основі регламенту встановлює процедуру обговорення питань і порядок голосування, координує роботу парламентських органів. Широкі права в галузі процедури надають голові можливість активно впливати на рішення парламенту (може не дати згоди на рішення депутатських запитів уряду, скоротити час виступу, позбавити слова на основі неповаги до зібрання), а в окремих випадках – заборонити брати участь депутату в засіданнях на певний строк.

Важливою складовою парламенту є їхні комісії (комітети). Вони створюються на термін повноважень парламенту. Свої комісії у двопалатних парламентах створює кожна палата, хоча можуть створюватись і об'єднані комісії. Найбільш поширені серед об'єднаних є узгоджувальні комісії, їх завдання – прийняття узгоджених рішень у разі виникнення розбіжностей між палатами в тому чи іншому питанні.

Постійні комісії (комітети) є в усіх парламентах, але, окрім цього, можуть створюватись і тимчасові комісії для розгляду конкретного законопроекту чи іншого питання (слідчі комісії, ревізійні, редакційні тощо). Постійні комісії можуть бути галузевими, або спеціалізованими (з іноземних справ, із сільського господарства) чи ж неспеціалізованими. Своє рішення комісія приймає на засіданнях, представник комісії виступає із співдоповіддю при обговоренні проекту закону; від точки зору, бачення представників комісії залежить доля, зміст законопроекту.

За своєю сутністю постійні комісії є не допоміжними органами парламенту, а органами, що присвоїли собі низку парламентських повноважень. Особливі повноваження мають постійні комісії в Італії, Іспанії, секції в Греції. За певних умов вони вправі приймати закони замість палат. У тих країнах, де здійснюється жорсткий парламентський контроль за виконавчою владою, як правило, створюються галузеві постійні комісії, що мають право знайомитись із документами відповідних органів виконавчої влади і свої звіти що цих питань надавати парламенту.

У парламентах створюються й інші органи контролю – ревізори, омбудсмени, контролери. Для допомоги главі парламенту (палати парламенту) можуть створюватися ради старійшин, конференції при главі. У деяких країнах для контролю за виконавчою владою створюються й інші органи.

Для визначення місця парламенту в системі державних органів важливе значення має його компетенція. Компетенція залежить від форми правління, форми державного устрою, історичних умов, ступеня демократичності країни, співвідношення в ній політичних сил [8, с. 160]. Так, у президентських республіках парламенти не беруть участі у формуванні уряду, їх контроль за діяльністю виконавчої влади обмежений.

У багатьох країнах компетенція парламенту недостатньо чітко регламентується конституційними актами. Разом із тим усі вони надають вищому представницькому органові країни право видавати закони самостійно чи разом із главою держави, установлювати податки, приймати державний бюджет. Конституції зарубіжних країн також закріплюють деякі форми парламентського контролю за виконавчою владою й участі парламенту в зовнішньополітичному процесі.

У деяких конституціях компетенція парламенту більш деталізована, у цьому можна переконатись на прикладі конституції Іспанії, де Генеральні кортеси не тільки здійснюють законодавчу владу, приймають бюджет, контролюють діяльність уряду, а й визначають принципи організації державних органів і взаємовідносини між ними, адміністративно-територіальний устрій, основи статусу регіональних автономних утворень.

За характером закріпленої в конституціях зарубіжних країн законодавчої компетенції парламенти варто ділити на три групи: 1) з абсолютно необмеженою компетенцією; 2) абсолютно обмеженою; 3) відносно обмеженою законодавчою компетенцією [7, с. 134].

До першої групи належать парламенти, що юридично володіють правом приймати закони щодо будь-яких питань (Великобританія, Італія, Ірландія, Греція, Японія).

До другої групи входять парламенти переважно федеративних держав, чиї конституції чітко розмежовують права федерації та її суб'єктів. Наприклад, розділ 9 ст. 1 конституції США встановлює те коло питань, щодо яких конгрес не може приймати рішення. На сучасному етапі друга група поповнилась парламентами деяких унітарних держав (зокрема Франція, її Конституція жорстко обмежила перелік питань, щодо яких може приймати закони парламент [6, с. 39]).

Третю групу становлять парламенти, рамки обмежень законодавчої компетенції яких досить рухомі. Це парламенти ФРН, Індії, де мається спільна законодавча компетенція федерації та її суб'єктів.

До типових повноважень сучасних парламентів належать такі: прийняття законів; утвердження кандидатури на посаду прем'єр-міністра, якого пропонує глава держави, інколи – міністрів; винесення вотуму недовіри уряду; ратифікація міжнародних договорів; прийняття держбюджету й контроль за його виконанням; формування рахункової палати, що здійснює контроль за фінансами; призначення Генерального прокурора; вибори суддів Верховного суду або інших вищих судів; вибори суддів Конституційного суду або їх частини; проведення парламентських розслідувань; вирішення про імпічмент вищих посадових осіб (це право притягувати президента, членів уряду, а інколи й інших вищих посадових осіб держави до судової відповідальності за скоєні ними злочини).

Парламент здійснює свою діяльність у різноманітних формах – на спільних і роздільних засіданнях палат, шляхом роботи постійних комісій діяльності депутатів у виборчих ок-

ругах. Головною формою діяльності парламентів є сесії. Сесія – це проміжок часу, протягом якого періодично можуть скликатись пленарні засідання палат і працювати постійні комісії. Весь інший час називається парламентськими канікулами – депутати працюють у своїх виборчих округах, вивчають законопроекти, готуються до слухань, засідань. У деяких країнах (Австрія, Німеччина) поняття сесії немає, там парламент уважається в стані постійної сесії і скликається його головою в міру необхідності, коли підготовлені питання для пленарного засідання.

Висновки. Отже, парламенти у зарубіжних країнах, репрезентуючи законодавчу гілку влади, посідають найбільш вагоме місце в системі державних органів. Використовуючи всі елементи представницького інституту, парламенти в зарубіжних країнах визначають параметри державного й суспільного життя, створюють режим правовідносин і стверджують впроваджену історією та часом функцію народного представництва.

Список використаних джерел:

1. Алебастрова И.А. Конституционное право зарубежных стран: Вопросы и ответы / И.А. Алебастрова. – М. : Юриспруденция, 2000. – 176 с.

2. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран : [учебное пособие] / К.В. Арановский. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 488 с.

3. Конституционное право зарубежных стран / под ред. М.В. Баглая. – 2-е изд., перераб. – М. : Норма, 2005. – 1056 с.

4. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Право, 1996. – 544 с.

5. Конституційне право зарубіжних країн : [навчальний посібник] / за заг. ред. В.О. Ріяки. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 512 с.

6. Конституции зарубежных государств : [учебное пособие] / сост. проф. В.В. Маклаков. – 3-е изд., пере раб. и доп. – М. : БЕК, 2002. – 592 с.

7. Мигачев Ю.И. Конституционное право зарубежных стран / Ю.И. Мигачев, В.И. Семенов. – М. : ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. – 240 с.

8. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн : [підручник] / В.М. Шаповал. – 4-е вид., стереотип. – К. : АртЕк, 2001. – 264 с.

9. Шаповал В.М. Державний лад країн світу / В.М. Шаповал. – К., 1999. – 320 с.

10. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм : [монографія] / В.М. Шаповал. – К. : Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

МІХНЕВИЧ Л. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії права і держави
(Київський національний
університет імені Тараса Шевченка)

УДК 340 (091)+378 (091)

ЮРИДИЧНА ОСВІТА Й НАУКА В ЛІЦЕЯХ УКРАЇНИ XIX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті на матеріалах дореволюційної, радянської та сучасної історіографії розкрито розвиток досліджень про юридичну освіту й науку в ліцеях на українських територіях, якими володіли Російська та Австрійська імперії. З'ясовано особливості висвітлення ліцейської освіти в українських і зарубіжних виданнях.

Ключові слова: *юридична освіта, юридична наука, ліцей, історіографія, джерелознавство.*

В статье на материалах дореволюционной, советской и современной историографии раскрыто развитие исследований юридического образования и науки в лицеях, находящихся на украинских территориях, которыми владели Российская и Австрийская империи. Установлены особенности освещения лицейского образования в украинских и зарубежных изданиях.

Ключевые слова: *юридическое образование, юридическая наука, лицей, историография, источниковедение.*

Research development of legal education and science in lyceums on the Ukrainian territory that was owned by the Russian and Austrian Empires has been revealed based on the materials of the pre-revolution, soviet and modern historiography. Presentation styles of the Lyceum education within the Ukrainian and foreign publications have been analyzed.

Key words: *legal education, legal science, lyceum, historiography, source studies.*

Вступ. Нині сформувався стійкий інтерес сучасних дослідників до історії вітчизняної юридичної науки й освіти. Але чимало аспектів цієї проблеми ще залишаються поза увагою науковців і потребують спеціального вивчення. Зокрема, досі були відсутні комплексні праці, де розглядався б досвід наукової та навчальної діяльності ліцеїв і гімназій вищих наук, що діяли на теренах України та здійснювали підготовку юридичних кадрів. Такі спеціалізовані навчальні заклади наслідували нові західні моделі освіти, тобто розвивалися у взаємозв'язку з тодішньою європейською освітньою системою. Тому досвід їх діяльності, як позитивний, так і негативний, можна врахувати при входженні української вищої освіти до світової системи. Спеціальні дослідження цієї проблеми на сьогодні відсутні, хоча в контексті загальних питань історії науки та освіти, навчальних і наукових установ учені зверталися до її окремих аспектів.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз історії вивчення історичних реалій розвитку юридичної освіти й науки в ліцеях, які діяли на українських землях в XIX ст., що може стати прикладом для становлення сучасної системи вищої освіти в Україні та її інтегрування до європейського освітнього простору.

Результати дослідження. Насамперед зазначимо, що розвиток вищої освіти й науки, зокрема освітньої діяльності перших навчальних закладів Російської імперії, непогано

висвітлені в дорадянській історичній і юридичній науці. Ці праці, що вже стали класичними, є історичними хроніками діяльності університетів та інших вишів, які, зазвичай, являли собою ювілейні видання. Авторами розвідок про російські університети, які знаходилися на українських землях, були видатні вчені: Д.І. Багалій, М.П. Чубинський, В.Я. Шульгін, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.С. Іконніков, О.І. Маркевич та ін. Цінність їхніх робіт полягає в тому, що в них зібраний і узагальнений архівний матеріал з історії українських (за територією) вишів Російської імперії.

З другої половини XIX ст. актуальними стають дослідження імперської урядової політики у сфері вищої освіти. З'являються численні статті й монографії, присвячені т. з. університетському питанню, університетським статутам, проблемам юридичної освіти, вишівській науці, системі наукової атестації (В.С. Іконніков, П.Є. Казанський, Л.І. Петражицький, Г.Ф. Шершеневич). Напрацьований масив законодавчих і офіційних урядових документів у сфері освіти спонукав дослідників до підготовки узагальнених праць. Серед таких робіт особливо помітними є такі: чотиритомне видання «Сборник материалов для истории просвещения в России» (СПб., 1893–1904), праця М.І. Сухомлинова «Материалы для истории образования в России в царствование императора Александра I» (СПб., 1866) і книги С.В. Рождественського: двотомник «Исторический обзор деятельности Министерства народного образования за сто лет (1802–1902 гг.)» (СПб., 1902), «Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках» (СПб., 1910) й «Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках» (СПб., 1912), які містять не лише коментарі до основних нормативно-правових актів, а й аналіз освітньої справи в навчальних закладах імперії, зокрема й у гімназіях вищих наук і ліцеях. Цінність цих робіт визначає наявна в них систематизація та науковий аналіз офіційних документів, уведення до наукового обігу архівних матеріалів з історії вищої школи.

Дореволюційна історіографія розвитку освіти й науки на західноукраїнських землях представлена окремими працями з історії Львівського університету, зокрема це книги Л. Фінкеля та С. Стажинського «Історія Львівського університету» («Historya Uniwersytetu Lwowskiego») (Львів, 1894), двохтомник В. Гана «Хроніка Львівського університету» («Kronika Uniwersytetu Lwowskiego») (Львів, 1912) і розвідка Б. Барвінського «Предтеча Університету Франца I у Львові (критичні замітки до питання про ґенезу Львівського університету)» (Львів, 1917).

Аналіз розвитку юридичної освіти й науки за межами університетів у XIX ст. в дореволюційній літературі представлений працями, які присвячені діяльності трьох ліцеїв Російської імперії, що існували на землях України: Волинського (Кременецького) (1805–1833), Рішельєвського (1817–1865) і Ніжинського (1820–1975). Хоча варто визнати, що історіографія з цієї теми має переважно історичний характер, правові ж аспекти в цих працях або зовсім не ставали предметом розгляду, або їм приділялась недостатня увага. Спеціальних праць дореволюційної доби, присвячених Львівському ліцею (1805–1817), що діяв на українських територіях, якими володіла Австрійська імперія, не знайдено, про нього лише згадували в названих вище загальних працях із історії Львівського університету.

Основу дореволюційної літератури розвитку освіти й науки у Волинському ліцеї здебільшого становлять польськомовні публікації. Найперші розвідки, що торкаються зазначеного питання, присвячені визначенню ролі Т. Чацького в заснуванні закладу. Вони з'явилися відразу після його смерті (А. Осінський «Про життя і працю Тадеуша Чацького» («O їуciu i pismach Tadeusza Czackiego») (Кременець, 1816), С. Потоцький «Похвала Тадеуша Чацького» («Pochwala Tadeusza Czackiego») (Варшава, 1818).

Спроби розкрити науковий доробок закладу, освітні традиції, студентське життя були здійснені вже після 40-х роках XIX ст. в спогадах і щоденниках викладачів і ліцеїстів, що публікувалися в періодичній пресі або окремими брошурами зазвичай польською мовою. Серед такої мемуарної літератури варті уваги спогади викладача ліцею А.Л. Анджейовського [1].

Згодом з'явилися історичні, науково-популярні, краєзнавчі розвідки та публікації в церковних виданнях. Так, у другій половині XIX ст. побачили світ перші наукові розроб-

ки про діяльність Волинського (Кременецького) ліцею, які були тісно пов'язані з дослідженнями історії університету св. Володимира (В.Я. Шульгін, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.С. Іконніков). Дані стосовно означеного питання містяться й в історичних працях П.М. Батюшкова [2] і М.І. Теодоровича [3; 4]. У книзі Т. Стецького «Волинь із статистичного, історичного та археологічного погляду» («Volyn under statistical, historical and archeological view») (Львів, 1864) в окремому розділі «Освіта на Волині» був уміщений матеріал про ліцей. Передумови виникнення, головні напрями функціонування закладу та аналіз діяльності Г. Колонтая як одного з його засновників представлені в монографії польського дослідника М. Яніка «Гуго Колонтай» («Hugo Kołłątaj; monografia z czterema podobiznami») (Львів, 1913). Наприкінці XIX ст. з'являлися й російськомовні праці з оцінюванням діяльності історичних постатей, зокрема Т. Чацького [5].

Утім один із перших детальних літописів ліцею в 1898 р. створив Міхал Роллє «Волинські Афіни» («Ateny Wolynskie»). У хронологічній послідовності автор висвітлив стан освіти на західноукраїнських землях кінця XVIII – першої третини XIX ст. Робота цінна ще й тим, що побудована на джерелах польських архівів. Через 25 років М. Роллє перевидав цю книгу, виправивши та доповнивши її, а в 2007 р. в Україні вийшло її репринтне відтворення [6].

Початок вивчення історії Рішельєвського ліцею був покладений у працях А.О. Скальковського та І.Г. Міхневича. Насамперед це узагальнені розвідки історії Одеси й Новоросійського краю А.О. Скальковского, у яких автор торкався й питань розвитку народної освіти. У низці його праць із цього дослідження особливо помітні роботи «Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края в 1840 годах» (ЖМНП, 1847), «Материалы для истории образования в Одессе» (Одеса, 1859) і «Материалы для истории общественного образования в Одессе» (Одеса, 1867).

Вихідною точкою комплексних досліджень освітньої діяльності перших навчальних закладів м. Одеси можна вважати працю професора філософії, інспектора ліцею І.Г. Міхневича «Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии» (Одеса, 1843), яка містила короткий здебільшого довідкового характеру нарис про Рішельєвський ліцей. Він же підготував і першу ґрунтовну працю з історії власне самого ліцею. Його монографія «Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год» (Одеса, 1857) дає досить детальний огляд заснування, діяльності та найважливіших подій в історії ліцею як вищого навчального закладу. Хоча, як і більшість робіт того періоду, вона має описовий характер, однак залишається доволі цінною, передусім багатою фактологічною базою. Зокрема, у ній подані короткі біографічні відомості професорсько-викладацького складу, кількісні показники студентського контингенту й випускників, деякі підсумки діяльності закладу тощо. Водночас автор показав, що ліцей був оригінальною школою за своїм устроєм, але згодом зазнав уніфікації із загальною освітньою системою Російської імперії й поступово наблизився до рівня університету.

Попри досить офіційний виклад матеріалу, ця книга стала першим і чи не єдиним у дореволюційній науковій літературі системним дослідженням історії закладу. У 1890 р. з нагоди 25-річчя Новоросійського університету була видана монографія О.І. Маркевича [7]. Не заглиблюючись в історію Рішельєвського ліцею, її автор виділив окрему главу детальному аналізові передумов і підстав його перетворення в університет, побіжно торкаючись окремих питань внутрішнього життя закладу в останні роки його існування. Традиційно для таких видань у книзі був здійснений опис університетських структурних підрозділів. Характеризуючи кафедри юридичного факультету Новоросійського університету, О.І. Маркевич опирався на бібліографічні матеріали тогочасних професорів, що є корисним для з'ясування подальшої долі колишніх ліцейських професорів-юристів.

Далі, на рубежі XIX–XX ст., зріс інтерес не лише до історії Рішельєвського ліцею, а і його викладачів та відомих одеських діячів, що внесли значний вклад у розвиток народної освіти міста й розбудову ліцею. Зокрема, були опубліковані праці про життя та діяльність його директорів – абата Ш.Д. де-Ніколя і професора М.Н. Мурзакевича, генерал-губернаторів А. Є. Рішельє і М.С. Воронцова, попечителів Одеського навчального округу Д.М. Кня-

жевича й М.І. Пирогова. У періодичній пресі, особливо одеській, з'являються різноманітні статті про ранню історію ліцею (Д. Блюменфельд), публікуються спогади його вихованців (О. Сумароков). Предметом досліджень окремих робіт стали історія навчальних закладів, які були попередниками ліцею, ліцейські традиції та культурно-історичне значення закладу. У низці таких робіт особливо варто відмітити працю М.І. Ленца «Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804–1817» (Одеса, 1903), де автор описав освітню діяльність єзуїтів Одеси, невдачу із заснуванням Одеської комерційної гімназії та протистояння герцога Рішельє й керівництва Харківського навчального округу в питаннях освітньої реформи початку XIX ст. Роль Харківського університету в розвитку шкільництва в Одесі в першій чверті XIX ст. висвітлив Д.І. Багалій [8]. Історія ліцею та його роль у становленні освіти в м. Одесі розкриті також у книзі Р.Є. Заузе «Исторический очерк Ришельевской гимназии» (Одеса, 1881). Хоча ліцею відведено значну частину книги, автор здебільшого використав праці А.О. Скальковського й І.Г Міхневича.

Окремі нариси про народну освіту та, зокрема, про Рішельєвський ліцей містять узагальнені праці з історії м. Одеси, наприклад у колективній монографії «Одесса. 1794–1894» (Одеса, 1894), в історії Одеси К.М. Смольянінова [9] і Д.Г. Атлас [10], а спогади про ліцей, його викладачів та студентів – у збірнику статей «Из прошлого Одессы» (Одеса, 1894), підготовленого Л.М. де-Рибасом, і в збірці «Ришельевский лицей и Новороссийский университет» (Одеса, 1898), виданій його вихованцями.

Перший досвід дослідження історії Ніжинського ліцею князя Безбородька був представлений у книзі «Лицей князя Безбородко», виданій почесним попечителем закладу графом Г.О. Кушелевим-Безбородько в Санкт-Петербурзі в 1859 р. Автором історичного нарису діяльності ліцею з моменту заснування до 1856 р. був Н.В. Кукольник. У книзі також уміщено бібліографічні матеріали його засновників, почесних попечителів, директорів і викладачів. Наступним узагальненим дослідженням з історії закладу стало друге перероблене та доповнене видання цієї книги, яке вийшло під заголовком «Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко» (Спб., 1881).

Аналіз діяльності Ніжинського ліцею був предметом і окремих наукових розвідок, зокрема перший період існування закладу як гімназії вищих наук князя Безбородька описаний М.О. Лавровським [11] і Є.В. Петуховим [12]. Нарис з історії Юридичного ліцею був підготовлений І.О. Сребницьким [13], а дослідження Т.В. Локотя [14] спрямоване на визначення причин та підстав перетворення ліцею в історико-філологічний інститут.

Питання розвитку вищої освіти й науки висвітлено й у літературі радянської доби. Зауважимо, що звернення до історії юридичної освіти та науки в Україні обмежувалося дослідженнями діяльності вищих навчальних закладів, здебільшого університетів чи Академії наук. Для історіографії вишівської освіти й науки цього періоду теж були популярними ювілейні видання, щоправда акцент у них зміщувався на здобутки саме в радянський період їх діяльності. Критика ж імперської освітньої політики в цих працях надавала їм відчутного ідеологічного забарвлення. Передусім це видання, присвячені університетам. У радянську добу були видані перші фундаментальні праці «Професійна освіта на Україні» (Х., 1927), «Вища школа Української РСР за 50 років» (К., 1967) тощо, проте дані про розвиток юридичної освіти в них або зовсім відсутні, або вони були стислими і торкалися виключно діяльності юридичних факультетів українських університетів.

Академічну юридичну науку в радянській Україні вивчали в контексті загальної історії Академії наук УРСР. Поряд із такими працями привертають увагу загальносоюзні роботи, присвячені проблемі наукових досліджень права, де належну, а іноді й досить критичну оцінку отримали праці відомих учених-юристів. Це, зокрема, праці О.П. Шебанова, О.С. Іоффе, В.Е. Грабаря, М.С. Алєксєєва, В.П. Портнова й ін.

Інший ідеологічний зміст мали праці з історії освіти та науки, підготовлені в еміграції. Хоча вища юридична освіта не була об'єктом окремих досліджень науковців-емігрантів, проте звернення до вищої освіти загалом мали місце (С.О. Сірополко). Зустрічаються й праці, присвячені діяльності окремих навчальних закладів (Є.В. Спекторський). Зауважи-

мо, що представники української діаспори увагу акцентували на національних питаннях, а також участі професури та студентства в національно-визвольному русі. Натомість праці російських емігрантів були витримані в більш традиційній методології. Разом із тим учені української діаспори значне місце відводили дослідженням академічної науки (Н.Д. Полонська-Василенко, М.Д. Антонович, Я.М. Падох, О.П. Оглоблін, Л.О. Окиншевич, Д.Ф. Соловей, С.П. Наріжний та ін.), серед яких були й роботи правознавчого характеру.

Радянська історіографія (більш пізнього періоду) багата й спеціальними розвідками, які розглядали розвиток і систему вищої школи Росії, освітні реформи та контрреформи, стан університетів, проблеми організації науки, підготовки наукових кадрів тощо. Ці питання й деякі аспекти розвитку юридичної освіти та науки на теренах України (знову ж таки на юридичних факультетах університетів чи в академічних установах) у працях за суміжною тематикою побіжно висвітлені російськими вченими радянської доби (К.Т. Галкін, Р.Г. Еймонтова, Т.Н. Камзолова, Г.Г. Кричевський, В.Р. Лейкіна-Свірська, Г.Е. Павлова, Є.В. Соболева, О.Ф. Шебанов, Г.І. Щетініна й ін.). Відновлення інтересу до власне історії вітчизняної академічної юридичної науки пов'язують з ім'ям академіка Б.М. Бабія.

Ліцеї ж були визнані «буржуазними навчальними закладами», тож за таких умов проведення серйозних наукових досліджень розвитку ліцейської освіти практично стало неможливим. Радянських учених переважно цікавила історія цих закладів у контексті політичної та ідеологічної боротьби, участі ліцейських викладачів і студентів у громадсько-політичних рухах [15; 16].

У довоєнний період чи не єдиною працею, яка торкалася історії ліцеїв і була опублікована в радянській Україні, є розвідка М.П. Василенка «Кремінецький ліцей та університет св. Володимира» (1923). Це історико-юридичне дослідження, побудоване на архівних джерелах, що збереглися в університеті св. Володимира. Автор не лише розкрив історію закладу та специфіку його діяльності, а й довів хибність усталеної в російській літературі думки, що причиною переведення Кременецького ліцею до Києва була не участь ліцеїстів і викладачів у польському повстанні 1830–1831 рр., а реакція Російської імперії на ці події та нагальна потреба відкриття російського осередку освіти в м. Києві.

До радянського періоду належить і рукопис праці одеського вченого А.Г. Готалова-Готліба «Ришельевский лицей – предшественник Новороссийского (Одесского) университета: историографическое исследование» [17]. Хоча вона має чітко виражену негативну характеристику діяльності ліцею, акцентуючи увагу на «чиновницько-єзуїтській рутині» в навчанні та неспроможності ліцею задовольнити попит на фахівців, ця праця цінна підбіркою іноземних видань, здебільшого французьких, які розкривають історію ліцею і діяльність активних учасників розбудови освіти в м. Одесі.

Отже, спеціальні ґрунтовні дослідження з питань розвитку ліцейської освіти в радянський період не проводилися. Стислі нариси історії ліцеїв уміщувалися в радянських ювілейних виданнях, присвячених університетам, де оцінка ліцейських освітніх традицій поступово змінювалася від негативних характеристик у ранню радянську добу до більш стриманих тверджень про ґрунтовність освіти ліцеїстів у працях 1980-х рр. Радянська література Львівського ліцею (1805–1817) вичерпується короткою згадкою про його структуру в книзі «Львівський університет» (Львів, 1986).

Натомість у зарубіжній науковій літературі XX ст. питання історії ліцеїв Російської імперії активно вивчалися. Переважно це були дослідження історії Волинського ліцею. Серед польських учених, які комплексно або частково досліджували цю проблему, особливої уваги заслуговують праці Л. Яновського та М. Данілевічової. Численні монографії та статті М. Данілевічової присвячені організації наукового життя ліцею, зокрема й студентського. У 1977 р. була опублікована книга французького вченого Д. Бовуа про шкільництво на литовсько-руських землях 1802–1832 рр. (у 1991 р. її видали польською мовою під заголовком «Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832»), де автор не оминув увагою Кременецький ліцей як найголовніший після Віленського університету навчальний заклад на литовсько-руських землях [18].

У сучасній історіографії питання розвитку та ролі вищої освіти й науки імперської доби також відображені в книгах із історії університетів. Окремо варто виділити й нариси про вітчизняні юридичні навчальні заклади [19] і юридичні факультети [20; 21]. Автори цих видань прагнули позбутися застарілих підходів до оцінювання імперської освітньої політики та, спираючись на багатий джерельний матеріал, з позиції об'єктивності, переосмислити вплив вищих навчальних закладів попередніх історичних періодів на розвиток сучасної вищої школи й наступність освітніх і наукових традицій.

У спеціальних дослідженнях, поміж інших важливих проблем вищої школи, розглядаються і проблеми правового регулювання управління вищими навчальними закладами; регулювання їхньої освітньої діяльності; розвитку законодавства в освітній сфері; регламентації процесу підготовки наукових кадрів і присвоєння наукових ступенів; формування правового статусу професорсько-викладацького корпусу, які представлені в працях російських учених О.Є. Іванова, В.Г. Кинельова, Н.М. Зипуннікової, В.О. Томсинова й ін. У цій групі наукових досліджень варто виділити історичні та історико-правові праці українських учених (О.В. Єгорової, Е.А. Писарєвої, О.Л. Войно-Данчишиної, І.В. Костенко), що присвячені юридичній освіті, юриспруденції та атестаційній справі України періоду її входження у склад Російської імперії.

Історія й сучасність вітчизняної юридичної освіти та науки були темою низки науково-практичних конференцій, зокрема історико-правових [22] і спеціальних збірок наукових праць [23].

Досить багатогранною є й сучасна історіографія ліцейської освіти. Окремі проблеми відображено в дослідженнях як українських, так і зарубіжних істориків, педагогів, правників, публіцистів, культуро– та мистецтвознавців. Серед них помітне місце посідають узагальнені праці з історії розвитку освіти в західноукраїнських землях і безпосередньо в Кременецькому ліцеї. З огляду на його особливу роль у суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України й Польщі цікавилися історією цього закладу здебільшого українські та польські дослідники, російська ж історіографія зводилась до трактування його скромного місця в історії освітнього процесу держави.

Хронологію історії ліцеїв Російської імперії зібрав російський історик О.Д. Єгоров. Його дослідження ввійшло у вісім книг, окремі з яких присвячені Рішельєвському ліцею (книга 1) (Іваново, 1993) та ліцею князя Безбородько (книга 2) (Іваново, 1994). Між тим про Кременецький ліцей автор зробив лише коротку згадку у вступі до видання.

Знаковою подією у вивченні ліцейської освіти на українських теренах стала конференція «Гімназії і ліцеї: минуле, сучасне, майбутнє», яка відбулася в м. Тернополі в 1991 р., низка доповідей якої була присвячена Кременецькому ліцею [24]. Першими ж комплексними дослідженнями ліцейської освіти стали праці педагогічного й історичного напряму: розвідка А.В. Лопухівської «З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні» (К., 1994) і книга С.Р. Чуйка «Ліцеї України (XIX–XX ст.)» (Тернопіль, 1996), яка отримала подальший розвиток у його дисертаційному дослідженні «Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX – перша половина XX ст.)». Ліцейській освіті на західноукраїнських землях приділила увагу І.Є. Курляк [25].

Різноманітні проблеми ліцейської освіти, окремі аспекти діяльності ліцеїв, їх роль у соціокультурних процесах України в монографіях, дисертаціях, статтях досліджували Н.А. Сейко, І.С. Гребцова, Ж.Ю. Даюк, В.О. Ятищук, Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко, М. Сич, М.В. Левківський, В.В. Павленко та ін. Перші спроби в сучасній українській історіографії відтворити історію окремих ліцеїв XIX ст. здійснили С.М. Коляденко «Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.)» (Житомир, 2002) і Є.А. Ковальов «Рішельєвський ліцей в соціально-культурних процесах Південної України (перша – друга третини XIX ст.)» (К., 2010).

Серед польських учених вагомий унесок у вивчення питання організації діяльності Кременецького ліцею у фундаментальній праці про розвиток освіти на приєднаних від Речі Посполитої до Російської імперії землях зробив Л. Заштовт [26; 27]. Власне, окрім аналізу

шкільної освіти на територіях Литви й України, автор особливу увагу звернув на діяльність центральних російських освітніх установ. Чималий інтерес у цьому плані викликають розвідки А. Шмита, Я. Ходаковської, А. Фабіановські.

Значним науковим здобутком є біографічні студії, присвячені видатним ліцейським ученим, серед яких зустрічаються й розвідки про юристів: О.М. Богдановського [28], Ф.І. Леонтовича [29; 30], М.С. Власьєва [31].

Утім зауважимо, що на тлі значної уваги, яка приділяється сучасними дослідниками історії ліцеїв, досвід вивчення становлення та розвитку юридичної освіти й науки в цих закладах є недостатнім. Чи не єдину спробу розкрити юридичну складову освіти Ніжинського та Рішельєвського ліцеїв здійснила О.Л. Войно-Данчишина [32]. А літопис Львівського ліцею на основі архівних матеріалів спробував відновити В.С. Кахнич [33].

Висновки. Отже, проаналізувавши історіографічний доробок, можна зробити висновок, що праці дореволюційної доби мають скоріше джерелознавчий, ніж історіографічний характер. Їх автори звертали увагу на фактологічний матеріал, аналізували навчальний процес, студентський і викладацький склад. Деякі автори приділяли увагу ролі окремих діячів у становленні та розвитку вищої школи, юридичної зокрема. Головний акцент у працях радянських учених – політична й ідеологічна боротьба ліцейських викладачів і студентів. Лише деякі вчені цього періоду досить глибоко аналізували розвиток ліцеїв і загалом функціонування вищої школи Російської імперії. Натомість у зарубіжній історіографії активно вивчалася історія Кременецького ліцею. Сучасні дослідження зазначеної проблеми різнопланові та здійснені на нових методологічних основах. Однак це здебільшого історичні й педагогічні праці, тоді як історико-правових досліджень обмаль. Тому, на нашу думку, розробка юридичної складової ліцейської освіти заслуговує на увагу істориків права.

Список використаних джерел:

1. Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – Wilno: nakładem i drukiem A.H.Kirkora, 1861. – T. 1. – 224 s.; T. 2. – 283 s.; T. 3. – 338 s.; T. 4. – 193 s.

2. Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П.Н. Батюшков. – СПб. : Тип. Об-ва «Общественная польза», 1888. – 126 с.

3. Теодорович Н.И. Город Кременец Волынской губернии: исторический очерк / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1890. – 70 с.

4. Теодорович Н.И. История города Кременца, Волынской губернии / Н.И. Теодорович. – 2-е изд., совершенно переработанное. – Седлец, 1904. – 141 с.

5. Кудринский Ф. Фадей Чацкий / Ф. Кудринский // Киевская старина. – 1893. – Т. 40. – С. 319–345.

6. Роллє М. Афіни Волинські: нарис з історії освіти у Польщі / М. Роллє ; В. Короткий, Ю. Цимбал (упоряд.) (Репринтне відтворення видання 1923 р.). – К. : Либідь, 2007. – 310 с.

7. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. Историческая записка А.И. Маркевича и академические списки / А.И. Маркевич. – О. : Экономическая типография, 1890 – 734 с.

8. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д.И. Багалей. – Х. : Тип. и лит. М. Зильберберга, 1904. – Т. 2 : 1815–1835. – 1904. – 1136 с.

9. История Одессы. Составленная К. Смольяниновым. – О., 1853. – 284+ XIV с.

10. Атлас Д.Г. Старая Одесса, её друзья и недруги / Д.Г. Атлас. – О. : Тип. «Техник», 1911. – 114 с.

11. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832) / Н.А. Лавровский. – К. : Тип. М.П. Фрица, аренд. Керер, 1879. – 158 с.

12. Петухов Е.В. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине. 1820–1832. (К 75-летию со дня основания): Исторический очерк / Е.В. Петухов. – СПб., 1895. – 61 с.

13. Сребницкий И.А. Очерки по истории лицея кн. Безбородко (1832–1875) / И.А. Сребницкий. – Нежин, 1895. – 39 с.

14. Локоть Т.В. Нежинский лицей князя Безбородко / Т.В. Локоть. – М. : в Типо-литографии Т-ва И.Н. Кушнерев, 1905 – 36 с.

15. Рябінін-Скляревський О.О. Масони в Рішельєвському ліцеї / О.О. Рябінін-Скляревський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – 1925. – Ч. 2–3. – С. 134–140.

16. Рябінін-Скляревський О.О. Таємні товариства на півдні в епоху декабристів: масони, гетерія, філарети та вільнодумці / О.О. Рябінін-Скляревський // Рух декабристів на Україні: Ювілейне видання Укрцентрархіву. – Х., 1926. – С. 117–168.

17. Готалов-Готлиб А.Г. Ришельевский лицей – предшественник Новороссийского (Одесского) университета : историограф. исследов. / А.Г. Готалов-Готлиб. – [Б. м. : б. и.]. – 82. с.

18. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. – T. I, II. – Rzym-Lublin, 1991. – 460 s.

19. Юридический институт Одесского государственного университета: исторический очерк / сост.: Н.А. Абрамов и др. ; под общ. ред. А.С. Васильева. – О. : БАХВА, 1996. – 159 с.

20. Андрейцев В.І. Юридичний факультет на перетині віків : документи і матеріали / В.І. Андрецев. – К., 2005. – 612 с.

21. Гриценко І.С. Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920 / І.С. Гриценко, В.А. Короткий. – К. : Либідь, 2009. – 256 с.

22. Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи : матеріали IX історико-правової конференції (м. Рівне, 6–8 червня 2003 р.) / ред. кол.: І.Б. Усенко (голова), І.В. Музика (відп. секр.), О.Н. Ярмиш та ін. – К., 2004. – 304 с.

23. Юридична освіта і правова держава: до 150-річчя Юрид. ін-ту ОДУ : зб. наук. праць. – Одеса, 1997. – 279 с.

24. Гімназії і ліцеї: минуле, сучасне, майбутнє : тези доповідей науково-практичної конференції. Ч. 1 : Традиції і досвід / редкол.: А.В. Вихрущ, Б.П. Фенюк, Б.В. Хаварівський. – Тернопіль : ТДПІ, 1991. – 113 с.

25. Курляк І.Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект / І.Є. Курляк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – 328 с.

26. Zasztowt L. Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich (od 1795 roku) // Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich. Warszawa, 1997. S. 203–298.

27. Zasztowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 452 s.

28. Гребцова И.С. Профессор Ришельевского лицея А.М. Богдановский / И.С. Гребцова // Р.Ф. Кайндль і українська історична наука : матеріали міжнар. наук. семінару «Кайндлівські читання». 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. – Вижниця : Черемош, 2004. – С. 160–167.

29. Музичко О.Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): Життя та наукова діяльність / О.Є. Музичко. – О. : Астропринт, 2005. – 208 с.

30. Федір Іванович Леонтович (1833–1910): біобібліографічний покажчик / упоряд., авт. передм. та вступ. ст. О.Є. Музичко ; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – О. : [б.в.], 2005. – 149 с.

31. Ковальов Є.А. Із біографії професора М.С. Власьєва (1832–1872) / Є.А. Ковальов // Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі: збірник матеріалів IV Міжнародної конференції. – Ніжин : Ніжинськ. держ. у-т імені Миколи Гоголя, 2009. – С. 76–80.

32. Войно-Данчишина О.Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти і науки в Росії в XIX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.Л. Войно-Данчишина ; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2006. – 230 с.

33. Кахнич В.С. Становлення і розвиток правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету (XVII–XX ст.) : історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.С. Кахнич ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2012. – 256 с.

ТИМОШЕНКО М. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського
та міжнародного права,
заступник декана юридичного факультету
(ПВНЗ «Європейський університет»)

УДК 006.44:378

СТАНДАРТИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЗБАЛАНСУВАННЯ ПРИВАТНО-ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

Стаття присвячена визначенню й дослідженню стандартів вищої освіти як результату збалансування приватно-публічних інтересів. Особливу увагу приділено питанням стандартизації вищої освіти, й тому числі і юридичної вищої освіти, у зв'язку з прийняттям нового Закону України «Про вищу освіту».

Ключові слова: *стандарти вищої освіти, стандартизація освітньої діяльності, баланс приватно-публічних інтересів, господарська діяльність вищих навчальних закладів.*

Статья посвящена определению и исследованию стандартов высшего образования как результата сбалансирования частно-публичных интересов. Особое внимание уделено вопросам стандартизации высшего образования, в том числе и юридического высшего образования, в связи с принятием нового Закона Украины «О высшем образовании».

Ключевые слова: *стандарты высшего образования, стандартизация образовательной деятельности, баланс частно-публичных интересов, хозяйственная деятельность высших учебных заведений.*

The article deals with defining and researching of standards in higher education as a result of balancing of private and public interests. Special attention is given to the standardization of higher education, including higher education in law, connected with the adoption of the new Law of Ukraine "On Higher Education".

Key words: *higher education standards, standardization of educational activities, balance of private and public interests, economic activity in higher education.*

Вступ. Стандартизація освітньої діяльності – питання для вітчизняної системи освіти не нове. Необхідність упровадження певних стандартів (вимог, зразків, критеріїв) в освітній діяльності є об'єктивною потребою, що зумовлена метою забезпечення якості освітньої діяльності, належного рівня організації навчального процесу навчальними закладами, відповідності рівня підготовки суб'єктів, котрі здобувають освіту, конкретним критеріям якості освіти, що відображають рівень знань і навиків, якими володіє цей суб'єкт.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження стандартів вищої освіти як результату збалансування приватно-публічних відносин.

Результати дослідження. В Україні мова про впровадження стандартів вищої освіти в наукових колах ведеться не перший день. З моменту проголошення незалежності України, коли досить інтенсивно почали розвиватися навчальні заклади, а їхня кількість зростала досить швидко, у наукових колах почали порушувати питання якості освіти, одним із засобів

забезпечення якої пропонувалось упровадити так звані стандарти освіти, у тому числі й у системі вищої освіти.

У законодавстві України питання стандартизації вищої освіти вперше закріплювались у Законі УРСР «Про освіту» від 23.05.1991 р. № 1060-XII [1], що заклав основу регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України, а також закріпив вимоги, які висуваються до навчальних закладів, що здійснюють освітню діяльність.

01 червня 1992 р. Кабінетом Міністрів України була прийнята Постанова № 303 «Про акредитацію вищих навчальних закладів» [2], який фактично встановлював правові критерії, яким повинен відповідати вищий навчальний заклад.

Нова редакція Закону України «Про освіту» [3] закріплювала вже самостійний правовий інститут – державні стандарти освіти, які розробляються окремо з кожного освітньо-кваліфікаційного рівня й затверджуються Кабінетом Міністрів України. Вони підлягають перегляду та перезатвердженню не рідше як один раз на 10 років. Окрім того, з освітньо-кваліфікаційним рівнем пов'язується процедура ліцензування здійснення освітньої діяльності та результати акредитації вищих закладів освіти щодо відповідності освітніх послуг державним стандартам певного освітньо-кваліфікаційного рівня за напрямами (спеціальностями), що надає право видавання документа про освіту державного зразка. Проте, як доводить практика, розробка, затвердження й перезатвердження державних стандартів освіти Кабінетом Міністрів України здійснювалось украй непослідовно, однак ми можемо говорити про те, що стандарти освіти вже пов'язуються не лише з критеріями діяльності навчальних закладів, а й із рівнем підготовки студентів і можливості їм видавання документа про освіту державного зразка.

Одним із ключових нормативно-правових актів у сфері вищої освіти став Закон України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 р. № 2984-III [4], що визначав стандарти вищої освіти, пов'язуючи їх із характеристикою вищої освіти; з рівнем підготовки суб'єктів, котрі здобувають вищу освіту; зі змістом освіти, що визначає певний ступінь сформованості знань, умінь і навичок особи, які забезпечують її здатність виконувати завдання та обов'язки (роботи) певного рівня професійної діяльності.

Новий Закон України «Про вищу освіту» [5] впроваджує новий підхід до правового регулювання стандартів вищої освіти. Так, Законом розмежовуються поняття стандартів освітньої діяльності як сукупність мінімальних вимог до кадрового, навчально-методичного, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення освітнього процесу вищого навчального закладу й наукової установи. Фактично це ті вимоги, які зобов'язані виконувати всі вищі навчальні заклади незалежно від форми власності та підпорядкування, а також наукові установи, що забезпечують підготовку докторів філософії й докторів наук. Окремо вводиться поняття стандартів вищої освіти, тобто сукупність вимог до змісту та результатів освітньої діяльності вищих навчальних закладів і наукових установ за кожним рівнем вищої освіти в межах кожної спеціальності.

У юридичній науці питання стандартів вищої освіти досліджувались такими вченими, як С.К. Андрейчук, Л.І. Антошкіна, В.В. Астахов, О.М. Бандурка, І.І. Влас, М.І. Городиський, В.С. Журавський, В.К. Мамутов, В.І. Семчик, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, І.І. Тимошенко, О.І. Харитонова, Є.О. Харитонова, В.С. Щербина та іншими. Однак варто відзначити, що, попри одностайність поглядів учених щодо необхідності існування й удосконалення господарсько-правового регулювання стандартів вищої освіти в Україні, єдиних підходів до зазначеного питання не вироблено. Окрім того, поточний процес розвитку вищої освіти в Україні, що пов'язується особливо з тенденціями до автономізації господарської діяльності вищих навчальних закладів, потребує наукового переосмислення стандартів вищої освіти й удосконалення їх господарсько-правового регулювання.

У наукових колах стандарти вищої освіти вченими характеризуються досить неоднозначно, при чому причинами такого розуміння стандартів вищої освіти є невизначеність суб'єктів, які є відповідальними за виконання (дотримання) стандартів вищої освіти. У літе-

ратурі дискусія ведеться навколо питань, на кого поширюються стандарти вищої освіти: чи на вищі навчальні заклади, що визначає їх місце в рейтингових дослідженнях; чи на суб'єктів, які навчаються, з метою перевірки рівня їхньої підготовки; чи на державу як суб'єкта контролю якості вищої освіти тощо. На наше переконання, абсолютно справедливим є дослідження стандартів вищої освіти через розуміння їхніх носіїв, від яких і залежить безпосередньо реалізація стандартів вищої освіти в господарську діяльність вищих навчальних закладів.

На сьогодні із прийняттям нового Закону України «Про вищу освіту» питання стандартизації вищої освіти, у тому числі і юридичної вищої освіти, набуває нового інтересу з боку науковців і практиків-освітян. Новий Закон частково врегульовує питання стандартів вищої освіти, однак залишає ще багато невизначеностей. Потрібно підкреслити, що, установлюючи таке правове регулювання, законодавець визначає, що стандарт вищої освіти передбача такі вимоги до освітньої програми: 1) обсяг кредитів ЄКТС, необхідний для здобуття відповідного ступеня вищої освіти; 2) перелік компетентностей випускника; 3) нормативний зміст підготовки здобувачів вищої освіти, сформульований у термінах результатів навчання; 4) форми атестації здобувачів вищої освіти; 5) вимоги до наявності системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти; 6) вимоги професійних стандартів (у разі їх наявності).

Стандарти вищої освіти за кожною спеціальністю розробляє центральний орган виконавчої влади у сфері освіти й науки з урахуванням пропозицій галузевих державних органів, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади, і галузевих об'єднань організацій роботодавців та затверджує їх за погодженням із Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти.

На наше глибоке переконання, у сучасних умовах демократизації суспільства й держави, акцентування уваги на приватно-публічних партнерських відносинах у сфері господарювання питання стандартів вищої юридичної освіти потребують свого доктринального переосмислення та вироблення нового підходу, що стосується їх формування, змісту, статусу і шляхів упровадження в діяльність вищих навчальних закладів. Тому спробуємо акцентувати увагу на таких положеннях, що характеризують наше бачення сутності, ролі і змісту стандартів вищої освіти.

1. Питання стандартів вищої освіти загалом варто розглядати в межах чотириєдиної системи суб'єктів освітньої діяльності, які реалізують власні інтереси. Першим суб'єктом є вищий навчальний заклад, який надає освітні послуги й переслідує інтереси ефективності своєї діяльності, авторитетності закладу, академічності навчального закладу тощо. Другим суб'єктом є особа, котра здобуває освіту, інтересами якої є отримання комплексу знань і навичок, диплому про вищу освіту. Третім суб'єктом є держава, котра зацікавлена у формуванні високоосвіченого суспільства, знатного розвивати інтелектуальні напрями людської діяльності. Четвертим суб'єктом є роботодавець, який визначає зміст, характер і результат господарської діяльності, потреби сфер господарювання у кваліфікованих особах, котрі здатні забезпечити професійність, якість і результативність здійснюваної господарської діяльності. Тому на сьогодні під час визначення стандартів вищої освіти має бути знайдено баланс інтересів зазначений суб'єктів (баланс приватно-публічних інтересів), забезпечивши максимальну реалізацію інтересів кожного із суб'єктів. Зміст стандартів вищої освіти має увібрати в себе інтереси роботодавця, що відображають характер і потреби ринку у висококваліфікованих фахівцях, інтереси держави, що відображають загальносоціальну потребу у формуванні й розвиткові високоосвіченого суспільства, потреби студента, який прагне здобути освіту та надалі отримати змогу реалізувати отримані знання й навички, потреби вищого навчального закладу щодо можливості розвивати освітню діяльність, отримати визнання та авторитет у системі освітньої діяльності. Нині саме закони ринку мають бути основними під час розроблення й закріплення стандартів вищої освіти.

2. Потрібно відзначити, що стандарти вищої освіти мають змінний характер, що зумовлено поточною інтенсифікацією розвитку господарської діяльності. Тому стандарти вищої освіти мають розглядатись як такі, котрі потребують постійного аналізу та перезатвер-

дження в порядку, що має бути встановлений законодавством. Ми не можемо орієнтуватись на ті стандарти, які роками не змінюються. На сьогодні освітня діяльність має відповідати об'єктивним потребам суб'єктів господарювання й осіб, які навчаються, тому і стандарти вищої освіти варто розглядати як такі, що мають удосконалюватись і оновлюватись кожні п'ять років, що відповідає повному циклу вищої освіти.

3. Стандарти вищої освіти є такими, які мають бути взаємопов'язаними між собою. Потрібно наголосити на тому, що нині спостерігається тенденція до взаємопроникнення спеціальностей, окрім того, усе більше студентів намагається отримувати кілька спеціальностей з метою подальшої комплексної роботи, використовуючи знання й навички, отримані за кількома спеціальностями. Тому й підходити до підготовки стандартів вищої освіти варто комплексно з урахуванням особливостей різних спеціальностей, що надало б змогу їх поєднати та здійснювати освітню діяльність не відірвано одна від одної.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що стандарти вищої освіти повинні бути чітко визначені з урахуванням освітньої діяльності вищих навчальних закладів і наукових установ за кожним рівнем вищої освіти в межах кожної спеціальності.

Список використаних джерел:

1. Про освіту : Закон УРСР від 23.05.1991 р. № 1060-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

2. Про акредитацію вищих навчальних закладів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.1992 р. № 303 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

3. Про внесення змін і доповнень до Закону УРСР «Про освіту» : Закон України від 23.03.1996 р. № 100/96-вр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

4. Про вищу освіту : Закон України від 17.01.2002 р. № 2984-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

5. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18.

ЦИВІЛІСТИКА, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ДРАПАЙЛО Ю. З.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
і процесу
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 346.34: 347.795.35

ПОНЯТТЯ І ПРИРОДА ДОГОВОРУ НА НАДАННЯ ЛОЦМАНСЬКИХ ПОСЛУГ (ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

У статті з позиції господарського права досліджується поняття і природа договору на надання лоцманських послуг. Обґрунтовується теза про переважно господарсько-правову природу договору на надання лоцманських послуг. Визначаються суб'єкти, предмет і форма договору на надання лоцманських послуг.

Ключові слова: *лоцман, лоцманські послуги, лоцманська квитанція, торговельне мореплавство, господарський договір.*

В статье с позиции хозяйственного права исследуется понятие и природа договора об оказании лоцманских услуг. Обосновывается тезис о преимущественно хозяйственно-правовой природе договора об оказании лоцманских услуг. Определяются субъекты, предмет и форма договора на предоставление лоцманских услуг.

Ключевые слова: *лоцман, лоцманские услуги, лоцманская квитанция, торговое мореплавание, хозяйственный договор.*

In the scientific article from the perspective of economic law the concept and nature of the contract for the provision of pilotage services is analyzed. The thesis mainly on economic and legal nature of the contract for the provision of pilotage services is substantiated. Subject and form of contract for the provision of pilotage services are defined.

Key words: *pilot, pilotage services, pilot's bill, merchant shipping, economic contract.*

Вступ. 13 червня 2013 р. набрав чинності Закон України «Про морські порти України» (далі – ЗУ «Про морські порти України»), положення якого містять багато новел у регулюванні господарських відносин у морських портах. Лоцманська діяльність є одним із різновидів господарської діяльності у морському порту, правове регулювання якої також змінилось.

Зокрема, якщо до набрання чинності ЗУ «Про морські порти України» здійснювати діяльність із надання лоцманських послуг мали право виключно державні лоцмани, які мали правовий статус найманих працівників Державного підприємства «Дельта-лоцман», то, відповідно до чинного законодавства, право на здійснення лоцманської діяльності отримали також підприємства комунальної та приватної форм власності. Надання лоцманських послуг здійснюється договором на надання лоцманських послуг, поняття та правова природа якого після портової реформи в Україні (2013 р.) комплексно не досліджувалась.

Окремі аспекти договору на надання лоцманських послуг, а також лоцманської діяльності загалом, досліджувались такими вченими, як В. Вітрянський [1], О. Єршов [2], О. Бєлєвська [3], М. Чигренко [4], Г. Іванов [5] та інші. Водночас дослідження вказаних учених або стосуються іноземного законодавства, або не враховують зміни, зумовлені набранням чинності ЗУ «Про морські порти».

Постановка завдання. Метою статті є встановлення поняття, правової природи і правова характеристика договору на надання лоцманських послуг із позиції господарського права.

Результати дослідження. Однією з груп відносин, що стосуються торговельного мореплавства, є відносини, пов'язані з лоцманським проведенням.

Лоцманське проведення суден здійснюється з метою забезпечення безпеки плавання суден, запобігання пригодам із суднами й захисту морського середовища. Морський лоцман краще розуміє місцеві правила (знаки, сигнали тощо), знає місцеві небезпечності, які можуть загрожувати судну; має досвід ті практику плавання по певній акваторії у знайомих йому гідрографічних, навігаційних і метеорологічних умовах тощо [6].

Відносини з надання лоцманських послуг регулюються передусім Кодексом торговельного мореплавства України (далі – КТМ України), ЗУ «Про морські порти України», обов'язковими постановами по окремому морському порту, а також Положенням про морських лоцманів, затверджених Наказом Міністерства інфраструктури України від 08.05.2013 року № 292 (далі – Положення).

Правовідносини, пов'язані з лоцманським проведенням, опосередковуються договором на надання лоцманських послуг.

Договір на надання лоцманських послуг укладається між суб'єктами господарської діяльності: судновласником, фрахтувальником, морським агентом чи іншою особою, що вповноважена судновласником, з одного боку, та лоцманським підприємством (п. 4.9 Положення).

При цьому термін «лоцманське підприємство», що закріплений у Положенні, відсутній у Господарському кодексу України (далі – ГК України), КТМ України чи ЗУ «Про морські порти України». Зі змісту п. 1.2 Положення випливає, що лоцманське підприємство – це підприємство, працівниками якого є морські лоцмани, особистою працею яких, власне, і забезпечується лоцманське проведення судна.

Убачається, що з урахуванням відсутності такої організаційно-правової форми юридичної особи, як лоцманське підприємство, останнє з огляду на положення ч. 3 ст. 63 ГК України може бути створено й діяти у формі унітарного підприємства (державне унітарне підприємство, комунальне підприємство) або корпоративного підприємства (приватне підприємство, господарське товариство тощо).

Предметом договору на надання лоцманських послуг, виходячи в тому числі й із назви цього договору, є надання лоцманським підприємством послуг із лоцманського проведення (лоцманських послуг), які мають оплатний характер.

Як справедливо зазначає Г. Іванов лоцманські послуги є послугами нематеріального характеру, що полягають у наданні інформації та порад, необхідних капітану судна в процесі плавання в районі обов'язкового чи необов'язкового лоцманського проведення [8, с. 173–174].

Відповідно до п. 1.5 Положення, лоцманські послуги за територією їх надання класифікується на такі: 1) лінійні (міжпортові) лоцманські послуги (надаються на судноплавних шляхах у територіальних водах, на фарватерах, каналах, крім підхідних до портів каналів, у відкритому морі); 2) портові лоцманські послуги, які надаються в межах акваторій портів, крім тих ділянок акваторій портів, лоцманські послуги на яких належать до лінійних (міжпортових) лоцманських послуг.

Оплатний характер лоцманських послуг підтверджується правом лоцманської організації на отримання лоцманського збору. Відповідно до п. 4.17 Положення, лоцманський збір стягується лоцманськими підприємствами й уключаються в їхній дохід. Як справедливо

зазначає російський учений А. Єршов, «лоцманський збір являє собою … плату за послуги лоцманської організації по проведенню судна» [2, с. 12].

Вищенаведені положення щодо предмета договору на надання лоцманських послуг повністю відповідають предмету господарської діяльності, викладеному в ч. 1 ст. 3 ГК України та полягає, зокрема, у «наданні суб'єктами господарювання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність».

Теза щодо договірної природи господарської діяльності зі здійснення лоцманських послуг підтверджується й висновком такого авторитетного вченого, як В. Вітрянський: «Правовідносини, що мають місце між судновласником в особі капітана судна та лоцманською організацією, повинні кваліфікуватись не інакше як договір на надання лоцманських послуг, який за своєю сутністю є договором про оплатне надання послуг» [1, с. 75].

Видається, що договір на надання лоцманських послуг має переважно господарсько-правовий характер з урахуванням того, що лоцманське підприємство як одна зі сторін договору є суб'єктом господарювання, тоді як судновласники, фрахтувальники, морські агенти, які замовляють відповідні послуги, є переважно суб'єктами господарювання, що здійснюють господарську діяльність із перевезення вантажів морським транспортом чи представництва інтересів судновласників у морських портах. Не можна не визнавати й можливості цивільно-правової природи договору на надання лоцманських послуг у випадку, коли судновласником є фізична особа, котра використовує судно для особистих, непідприємницьких потреб, водночас частка таких договорів є незначною. Не випадково Єдиний державний реєстр судових рішень не містить жодного судового рішення по цивільній справі щодо розгляду цивільно-правового спору за договором на надання лоцманських послуг [9].

Кваліфікація договору на надання лоцманських послуг як господарського договору дає змогу зробити такі висновки:

1) спори, пов'язані з виконанням, зміною, розірванням чи виконанням господарського договору на надання лоцманських послуг, підлягають розгляду у господарських судах.

Відповідні спори за наявності арбітражного застереження можуть розглядатись Морською арбітражною комісією при Торгово-промисловій палаті України [10] чи іншим третейським судом;

2) до правовідносин із господарського договору на надання лоцманських послуг, окрім Положення та КТМ України, субсидіарно підлягають застосуванню норми ГК України й Цивільного кодексу України (далі – ЦК України).

Стосовно з'ясування форми господарського договору на надання лоцманських послуг необхідно звернутись до загальних положень щодо форми господарського договору.

Аналіз ч. 1 ст. 181 ГК України надає можливість дійти висновку, що господарський договір може бути укладений у 1) простій письмовій формі (шляхом складення єдиного документа, підписаного сторонами та скріпленого печатками); 2) у спрощеній письмовій формі (шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом прийняття до виконання замовлень).

Аналіз Положення дає змогу з'ясувати, що договір на надання лоцманських послуг з урахуванням ч. 1 ст. 181 ГК України може бути укладений, по-перше, у спрощеній письмовій формі.

Видається, що договір на надання лоцманських послуг буде вважатись укладеним у спрощеній письмовій форм з урахуванням положень п. 4.6 Положення в разі здійснення таких дій:

1) подання капітаном судна або морським агентом заявки лоцманській організації на надання лоцманських послуг;

2) підтвердження заявки лоцманською організацією в строки, зазначені в обов'язковій постанові по порту або правилах плавання у відповідній зоні.

Убачається, що зазначені дії можуть бути здійснені як шляхом надсилання листів сторонами, так і шляхом надсилання факсограм, телефонограм, електронних листів тощо.

Підтвердження заявки лоцманською організацією може здійснюватись і конклюдентними діями шляхом прибуття лоцмана на відповідне судно, що з урахуванням положень ч. 1 ст. 181 ГК України можна буде кваліфікувати як прийняття до виконання замовлень.

По-друге, договір на надання лоцманських послуг може бути укладений у простій письмовій формі – шляхом укладання єдиного документа.

У простій письмовій формі, як правило, укладаються довгострокові договори на надання лоцманських послуг між агентською організацією та лоцманською організацією, що передбачають періодичне надання лоцманських послуг щодо здійснення проведення певних суден.

При цьому закріплений у п. 4.6 Положення порядок подання й підтвердження заявок на надання лоцманських послуг може використовуватись не лише для започаткування нових договірних відносин шляхом укладення договору на надання лоцманських послуг у спрощеній формі, а й для подання заявок і підтвердження заявок за довгостроковим договором на надання лоцманських послуг, що укладається у простій письмовій формі.

Наведена теза підтверджується власне положеннями п. 4.6 Положення, у якому зазначено, що підтвердження заявки лоцманською організацією може бути здійснено не лише у строки, зазначені в обов'язковій постанови по порту або правилах плавання у відповідній зоні, а й у строки, зазначені в договорі на надання лоцманських послуг (тобто мова йде про договір, укладений у простій письмовій формі – Ю. Д.).

Документом, що підтверджує факт надання лоцманських послуг, відповідно до ст. 101 КТМ України та п. 4.10 Положення, є лоцманська квитанція (англ. – Pilot's Bill).

Не варто при цьому ототожнювати лоцманську квитанцію з договором на надання лоцманських послуг, адже лоцманська квитанція повинна бути видана за результатами виконання обов'язків сторонами за договором на надання лоцманських послуг, який попередньо повинен бути укладений (у простій чи спрощеній письмовій формі).

З урахуванням положень ст. 101 КТМ України та п. 4.10 Положення відомості й зауваження в лоцманську квитанцію вносить капітан судна, які засвідчує своїм підписом і печаткою судна.

Аналіз зазначених положень не дає відповіді на запитання: чи має право капітан залишити лоцманську квитанцію на судні чи зобов'язаний її віддати морському лоцманові.

Видається, що відповідь на це запитання повинна бути дана з урахуванням положень ч. 1 ст. 545 ЦК України: «Прийнявши виконання зобов'язання, кредитор повинен на вимогу боржника видати йому розписку про одержання виконання частково або в повному обсязі». На нашу думку, лоцманська квитанція виконує роль своєрідної розписки капітана судна (як представника судновласника чи фрахтувальника – кредитора), що підтверджує надання лоцманських послуг (виконання зобов'язання) морським лоцманом (працівником лоцманської організації – боржника). Отже, капітан судна зобов'язаний видати заповнену, підписану ним і скріплену печаткою судна лоцманську квитанцію морському лоцману.

Висновки. Господарська діяльність, пов'язана з лоцманським проведенням, опосередковується договором на надання лоцманських послуг, що має переважно господарсько-правову природу.

Предметом господарського договору на надання лоцманських послуг є послуги нематеріального характеру, що полягають у наданні інформації та порад, необхідних капітану судна в процесі плавання в районі обов'язкового чи необов'язкового лоцманського проведення.

Договір на надання лоцманських послуг може бути укладений у простій письмовій формі шляхом складання єдиного документа (що характерно для довгострокових договорів на надання лоцманських послуг), а також у спрощеній письмовій формі (шляхом подання заявки лоцманській організації на надання послуг і подальшого підтвердження заявки лоцманською організацією в строки, зазначені в обов'язковій постанові по порту або правилах плавання у відповідній зоні).

Документом, що підтверджує факт надання лоцманських послуг, є лоцманська квитанція (англ. – Pilot's Bill). З урахуванням положень ч. 1 ст. 545 ЦК України лоцманська квитанція виконує роль своєрідної розписки капітана судна (як представника судновласника

чи фрахтувальника – кредитора), що підтверджує надання лоцманських послуг (виконання зобов'язання) морським лоцманом (працівником лоцманської організації – боржника).

Список використаних джерел:

1. Витрянский В.В. Договор об оказании лоцманских услуг / В.В. Витрянский // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – М., 2002. – № 11. – С. 73–88.
2. Ершов А.А. Договор об оказании лоцманских услуг / А.А. Ершов // Транспортное право: юрид. журнал. – М. : Юрист, 2004. – № 2 – С. 11–18.
3. Бєлєвська О.В. Лоцман та капітан судна під час здійснення лоцманського проведення : розмежування відповідальності / О.В. Бєлєвська // Правове життя сучасної України : тези доповідей Всеукр. наук. конф. (Одеса, 18–19 квітня 2008 р.). – 2008. – С. 248–249.
4. Чигренко Н. Морские лоцманы, формы собственности и организации / Н. Чигренко // Судоходство. – 2001. – № 5. – С. 52–53.
5. Иванов Г. Лоцманская проводка как разновидность бизнеса / Г. Иванов // Морской флот. – 2006. – № 4. – С. 32–35.
6. Правовое регулирование лоцманской и ледокольной проводки // Сайт с информацией для моряков Северного бассейна [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ebookxp.org/region51murman.narod.ru/index/0-90?b=4.
7. Про затвердження Положення про морських лоцманів : Наказ Міністерства інфраструктури України від 08 травня 2013 р. № 292 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 46. – Ст. 1639.
8. Иванов Г.Г. Комментарий к Кодексу торгового мореплавания Российской Федерации / Г.Г. Іванов ; под ред. Г.Г. Иванова. – М. : Спарк, 2000. – 734 с.
9. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua.
10. Положення про Морську арбітражну комісію при Торгово-промисловій палаті України : Додаток № 2 до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 р. № 4002-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 25. – Ст. 198.

ЗОЛОТАРЬОВА Д. М.,
аспірант кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.414 (477)

ЗЕМЕЛЬНІ ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ СУБ'ЄКТІВ, ЩО ПРОВОДЯТЬ РОЗВІДУВАЛЬНІ РОБОТИ

У статті проаналізовано правові підстави й порядок виникнення права користування тимчасово зайнятою земельною ділянкою для проведення геологічного вивчення надр. Охарактеризовано та систематизовано види прав і обов'язків, які покладаються на суб'єктів, що проводять розвідувальні роботи при тимчасовому користуванні земельними ділянками.

Ключові слова: *земельна ділянка, геологічне вивчення надр, розвідувальні роботи, земельні права, земельні обов'язки.*

В статье проанализированы правовые основания и порядок возникновения права пользования временно занятым земельным участком для проведения геологического изучения недр. Охарактеризованы и систематизированы виды прав и обязанностей, которые возлагаются на субъектов, осуществляющих разведывательные работы при временном пользовании земельными участками.

Ключевые слова: *земельный участок, геологическое изучение недр, разведывательные работы, земельные права, земельные обязанности.*

The article analyzes the legal basis and the procedure for the right use of temporarily occupied land for geological study. Characterized and systematized types of rights and obligations imposed on entities that carry out exploration for temporary use of land.

Key words: *land lot, geological studies, exploration, land rights, land duties.*

Вступ. Дослідницька діяльність у сфері геологічного вивчення надр суттєво впливає на стан економіки кожної країни. Отримана користувачами надр у результаті здійснення такої діяльності інформація – найважливіший продукт цієї діяльності. Геологічна інформація, як відомо, – це зафіксовані дані геологічного, геофізичного, геохімічного, аерокосмічного, економічного змісту, що характеризують будову надр, наявні в них корисні копалини, умови розробки родовищ, інші якісні й кількісні параметри та особливості надр, отримані за результатами геологорозвідувальних, геолого-екологічних, науково-дослідних та інших робіт. Наявність такої інформації створює умови для ефективного видобування корисних копалин. У кінцевому підсумку реалізація видобутих корисних копалин утворює значну дохідну складову державного бюджету. Отже, створення ефективної системи правового регулювання таких правовідносин є важливим напрямом під час удосконалення законодавства у сфері природокористування.

Відомо, що геологічне вивчення надр нерозривно пов'язане з використанням конкретної земельної ділянки. У зв'язку цим виникає проблема набуття суб'єктом прав на відповідну земельну ділянку, яка забезпечувала б реалізацію права користування надрами.

Особа, яка отримала право на геологічне вивчення надр, має підстави для вирішення питання щодо відповідної земельної ділянки. Ідеться, зокрема, про тимчасове, тобто не більше ніж п'ять років, зайняття земельної ділянки для проведення розвідувальних робіт.

Ст. 97 Земельного кодексу України «Обов'язки підприємств, установ та організацій, що проводять розвідувальні роботи» передбачає можливість проведення таких робіт спеціалізованими юридичними особами. Цією нормою встановлено, що підставою для проведення надрокористувачем розвідувальних робіт є відповідна угода з власником землі або погодження із землекористувачем.

Земельне законодавство не визначає форми угоди між власником земельної ділянки та юридичною особою, яка проводитиме розвідувальні роботи. Проте, якщо враховувати вимоги ст. 208 Цивільного кодексу України, такі угоди піддягають укладенню саме в письмовій формі.

Зміст, сутність і правову природу такої угоди закон, на жаль, не установлює, підкреслюючи, що такою угодою визначаються лише строки й місце проведення розвідувальних робіт. Видається, що цього явно недостатньо. Передовсім варто зазначити, що такі умови угоди, як строки й місце проведення розвідувальних робіт, не можуть визначатися виключно за волевиявленням сторін. Відповідні параметри з цього приводу обов'язково мають бути зафіксовані в спеціальному дозволі на користування надрами (ст. 16 Кодексу України про надра).

Постановка завдання. Окрім того, у чинному законодавстві не має чіткого переліку прав та обов'язків учасників правовідносин щодо тимчасового користування землями для проведення розвідувальних робіт. Дослідженню обов'язків природокористувачів присвячені роботи В. Андрейцева, Г. Балюк, С. Грицкевича, М. Краснової, Е. Позняк, М. Шульги й бага-

тьох інших. Утім питання щодо прав та обов'язків учасників правовідносин, які здійснюють користування землями для проведення розвідувальних робіт, достатньою мірою в літературі не висвітлено.

Відтак завдання статті полягає в характеристиці й систематизації видів прав та обов'язків, які покладаються на суб'єктів, що проводять розвідувальні роботи при тимчасовому користуванні земельними ділянками.

Результати дослідження. Виникнення правовідносин тимчасового користування земельною ділянкою для проведення розвідувальних робіт породжує суб'єктивні права й суб'єктивні обов'язки в учасників, які, з одного боку, становлять юридичний зміст правовідносин, а з іншого – визначають правовий статус суб'єкта правовідносин. Суб'єктивне право – це вид і міра можливої або дозволеної поведінки, установленої юридичними нормами для задоволення інтересів і забезпечуваної державою. Із виникненням конкретних правовідносин суб'єктивні права реалізуються через такі правомочності: 1) правомочність на власні дії – право здійснювати фактичні та юридично значимі дії; 2) правомочність на чужі дії – право вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб; 3) правомочність на домагання – право на захист держави у випадках порушення суб'єктивного права [3, с. 382]. Суб'єктивний обов'язок – це вид і міра належної або необхідної поведінки суб'єкта, установленої юридичними нормами та забезпечуваної державою [1, с. 345].

Важливим напрямом забезпечення реалізації права тимчасового землекористування для геологічного вивчення надр є здійснення його суб'єктами наданих їм прав і виконання покладених на них обов'язків. Перелік та обсяг прав і обов'язків тимчасових землекористувачів визначено чинним законодавством.

Наголошуючи на тому, що користування надрами з метою проведення розвідувальних робіт (геологічного вивчення надр) пов'язано з використанням конкретної земельної ділянки, варто вказати, що юридичний зміст правовідносин, які виникають у зв'язку з цим, буде включати в себе права й обов'язки землекористувача та надрокористувача.

Права й обов'язки надрокористувачів, які так чи інакше пов'язані з проведенням розвідувальних робіт, закріплені в Кодексі України про надра (далі – КУпН). У науковій літературі їх ділять на загальні та спеціальні. Загальні мають універсальний характер, а спеціальні встановлені для певного виду надрокористування [2, с. 169]. У науковій літературі такі права й обов'язки можуть визначатися ще як «загальні» та специфічні», але діляться вони за тим самим принципом.

До загальних прав надрокористувачів, на підставі ст. 24 КУпН, варто зарахувати права:

1) здійснювати на наданій їм ділянці надр геологічне вивчення й інші роботи згідно з умовами спеціального дозволу;

2) розпоряджатися видобутими корисними копалинами, якщо інше не передбачено законодавством або умовами спеціального дозволу;

3) здійснювати на умовах спеціального дозволу консервацію наданого в користування родовища корисних копалин або його частини;

4) на першочергове продовження строку тимчасового користування надрами;

5) користуватися додатковими правами, передбаченими угодою про розподіл продукції.

Специфічним правом надрокористувача, наприклад, при геологічному вивченні може бути право на отримання й розпорядження результатами цих робіт (отриманою інформацією про надра).

Загальні обов'язки надрокористувача визначені в ч. 2 ст. 24 КУпН:

1) використовувати надра відповідно до цілей, для яких їх було надано;

2) забезпечувати повноту геологічного вивчення, раціональне, комплексне використання та охорону надр;

3) забезпечувати безпеку людей, майна й навколишнього природного середовища;

4) приводити земельні ділянки, порушені при користуванні надрами, у стан, придатний для їх подальшого використання в суспільному виробництві;

5) виконувати інші вимоги щодо користування надрами, установлені законодавством України та угодою про розподіл продукції.

До специфічних обов'язків надрокористувачів при геологічному вивченні можна віднести такі:

1) раціональне й ефективне проведення робіт, пов'язаних із геологічним вивченням надр;

2) екологічно безпечний для життя і здоров'я людей стан навколишнього природного середовища;

3) повнота вивчення геологічної будови надр, гірничо-технічних, гідрогеологічних та інших умов розробки розвіданих родовищ, будівництва й експлуатації підземних споруд, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин;

4) достовірність визначення кількості та якості запасів усіх корисних копалин і наявних у них компонентів, геолого-економічне оцінювання родовищ корисних копалин;

5) ведення робіт методами і способами, які виключали б невиправдані втрати корисних копалин, зниження їх якості, надмірне руйнування ґрунтового покриву та забруднення навколишнього природного середовища;

6) розміщення видобутих гірських порід і корисних копалин, яке виключало б їх шкідливий вплив на навколишнє природне середовище і здоров'я населення;

7) збереження розвідувальних гірничих виробок і свердловин, які можуть бути використані при розробці родовищ та в інших цілях, і ліквідація в установленому порядку виробок і свердловин, які не підлягають подальшому використанню;

8) збереження геологічної та виконавчо-технічної документації, зразків гірських порід і руд, дублікатів проб корисних копалин, які можуть бути використані під час подальшого вивчення надр, розвідки й розробки родовищ корисних копалин, а також при користуванні надрами для цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин.

Замовниками робіт можуть обумовлюватись й інші вимоги щодо геологічного вивчення надр, що не суперечать законодавству України.

Комплекс прав та обов'язків землекористувачів досить широкий і різноманітний. Права землекористувачів закріплені в ст. 95 Земельного кодексу України. Вони, зокрема, мають право на таке:

а) самостійно господарювати на землі;

б) власності на посіви й насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;

в) використовувати в установленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;

г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

ґ) споруджувати жилі будинки, виробничі й інші будівлі та споруди.

Здійснення прав землекористувачами передбачає дотримання ними певних обов'язків, пов'язаних із використанням конкретних земельних ділянок. Перелік обов'язків землекористувачів передбачений Земельним кодексом України (ст. 96) і нормами інших законів. Зокрема, до його складу включаються обов'язки:

а) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням та за свій рахунок приводити її в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки;

б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;

в) своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;

г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок і землекористувачів;

ґ) підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі;

д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, установленому законом;

е) дотримуватися правил добросусідства й обмежень, пов'язаних із установленням земельних сервітутів та охоронних зон;

є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Наведений перелік прав та обов'язків землекористувачів є загальним. Щодо окремих категорій землекористувачів, які здійснюють певні види землекористування, зокрема орендарів та інших, закон установлює додаткові права й обов'язки, обумовлені тим чи іншим видом землекористування. Що ж стосується права тимчасового користування земельною ділянкою для проведення розвідувальних робіт, то в такому випадку закон не містить чіткого переліку прав та обов'язків учасників цих правовідносин.

Висновки. Отже, окрім прав і обов'язків надрокористувача, підприємство, установа та організація, яка проводить розвідувальні роботи, вступаючи в правовідносини із землекористувачем або землевласником, з метою оформлення прав на конкретну земельну ділянку, набуває додаткових специфічних прав і обов'язків.

Специфічними обов'язками підприємств, установ та організацій, що проводять розвідувальні роботи, варто вважати такі обов'язки:

1) використовувати земельну ділянку тільки для проведення геологорозвідувальних робіт;

2) на території переданої земельної ділянки розміщувати обладнання і споруди, необхідні для проведення геологорозвідувальних робіт, тільки тимчасового типу;

3) після закінченню строку тимчасового використання земельної ділянки звільнити земельну ділянку від обладнання і споруд та провести технічну рекультивацію земель;

4) відшкодувати землевласнику (землекористувачеві) усі збитки, у тому числі неодержані доходи, завдані за весь час зайняття земельної ділянки;

5) після проведення технічної рекультивації в обсязі й у строки, що визначені землевпорядними документами, повернути за актом приймання-передачі земельну ділянку та відшкодувати землевласнику (землекористувачеві) збитки, пов'язані з проведенням біологічної рекультивації.

Отже, можна зробити висновок про те, що тимчасове використання земельних ділянок для проведення розвідувальних робіт є специфічним видом землекористування. Для того щоб створити ефективну систему правового регулювання цих правовідносин, необхідно надати законодавчий перелік специфічних прав та обов'язків, які будуть зазначатися в письмовій угоді (договорі) сторін.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

2. Природоресурсове право України : [навчальний посібник] / за ред. І.І. Каракаша. – К. : Істини, 2005. – 376 с.

3. Скакун О.Ф. Теория государства и права : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консул ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

КОРОЄД С. О.,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри цивільного, господарського
та кримінального права
*(Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»)*

УДК 346.91

МЕТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА ЯК ОСНОВНИЙ ВЕКТОР У ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОСУДДЯ В ГОСПОДАРСЬКИХ СПРАВАХ

У статті розглядається проблема визначення мети та завдань господарського судочинства в аспекті визначення критеріїв, які мають бути спрямовуючим вектором у підвищенні ефективності господарського судочинства. Аналізуються погляди науковців на правову природу поняття ефективності господарського судочинства та визначаються критерії її оцінки.

Ключові слова: *правосуддя, господарське судочинство, ефективність, завдання, мета, реформування, діяльнісний підхід.*

В статье рассматривается проблема определения целей и задач хозяйственного судопроизводства в аспекте определения критериев, которые должны быть направляющим вектором в повышении эффективности хозяйственного судопроизводства. Анализируются взгляды ученых на правовую природу понятия эффективности хозяйственного судопроизводства и определяются критерии ее оценки.

Ключевые слова: *правосудие, хозяйственное судопроизводство, эффективность, задачи, цель, реформирование, деятельностный подход.*

In article it is reviewed with the problem of defining the goals and objectives of commercial proceedings in terms of determining the criteria that should be the direction vector to improve the effectiveness of commercial justice. It is analyzed the views of scientists on the legal nature of the concept of effectiveness and commercial justice and it is defined a criteria for its evaluation.

Key words: *justice, commercial proccedings, effectiveness, objectives, purpose, reform activity approach.*

Вступ. Україна за час своєї незалежності пройшла не один етап реформування системи правосуддя, у тому числі й господарського судочинства. Один із перших етапів був пов'язаний із прийняттям Закону України «Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 р. та Арбітражного процесуального кодексу від 6 листопада 1991 р., якими закріплено самостійну систему арбітражних судів в Україні та процесуальні правила їх діяльності, а також схваленням у подальшому Верховною Радою України в 1992 р. Концепції судово-правової реформи в Україні, якою серед основних принципів реформи було визначено створення такого судочинства, яке максимально гарантувало б право на судовий захист, а суди мали б забезпечити захист прав і свобод громадян. Арбітражний суд мав забезпечувати захист прав і законних інтересів учасників господарських відносин, незалежно від форми власності, яку вони представляють. Один із наступних етапів реформування судочинства був пов'язаний зі схваленням Президентом України в 2006 р. Концепції вдосконалення судівництва для утвердження

справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, якою було задекларовано необхідність окремо утворити кримінальні суди, а на основі загальних та господарських судів – цивільні суди. А також поступово наблизити, а потім і взагалі поєднати в одному кодексі норми цивільного і господарського процесів, оскільки між ними немає суттєвих відмінностей, зумовлених специфікою судочинства. У свою чергу, цивільне (у тому числі й господарське) судочинство пропонувалося розглядати як послугу держави щодо вирішення приватноправових спорів сторонам, які самостійно не можуть їх урегулювати.

Результати дослідження. Отже, обидві зазначені концепції завдання судочинства пов'язують із «захистом прав» та «вирішенням (розв'язанням) спорів». Тобто тими завданнями, які мають стояти перед господарськими судами як органами правосуддя та господарським судочинством як процесуальною діяльністю з відправлення правосуддя в господарських справах. При цьому Господарський процесуальний кодекс України (далі – ГПК України) не містить визначення ані завдання законодавства про господарське судочинство, ані мети та завдань самого господарського судочинства, що не дозволяє чітко визначити критерії, яким має відповідати цей вид правосуддя, тобто тих наслідків, які має переслідувати господарське судочинство в правовій державі.

Питання розвитку та вдосконалення господарської (арбітражної) процесуальної форми захисту прав, оптимізації окремих процесуальних інститутів господарського судочинства, підвищення ефективності правосуддя в господарських справах у цілому були предметом розгляду провідних учених, які займалися питаннями господарського процесу, а саме: І.А. Балюка, О.А. Беляневича, В.І. Бобрика, С.В. Васильєва, С.Ф. Демченка, І.Г. Побірченка, О.П. Подцерковного, Д.М. Притики, В.І. Саранюка, Є.А. Таликіна, О.І. Харитонової та інших. Проте в юридичній літературі зверталася увага переважно на історію становлення й розвитку арбітражного та господарського судочинства, необхідність вдосконалення його окремих процесуальних інститутів та уніфікації процесуальних норм ГПК України з нормами інших процесуальних кодексів, але проблема визначення мети та завдань господарського судочинства не знайшла належного висвітлення, що не дозволяє чітко визначити критерії, які мають бути спрямовуючим вектором під час вирішення проблеми підвищення ефективності господарського судочинства. Саме дослідження цього питання і є метою нашої статті.

Так, у своїй роботі «Теоретичні проблеми ефективності правосуддя в цивільних справах» А.В. Цихоцький зазначає, що «ефективність» як функціонально-цільова категорія є вихідною під час дослідження соціального результату буття того чи іншого явища взагалі та державно-правових реалій зокрема; ефективність відображає ступінь здійснення суспільних очікувань. При цьому ефективність правосуддя в цивільних справах, як вважає вчений, є властивістю правосуддя як виду здійснення судом у встановленій законом процесуальній формі державної діяльності щодо розгляду й вирішення конкретних судових справ з ухваленням у них законних, обґрунтованих і справедливих постанов, забезпечуючи за певних умов досягнення соціально значущих цілей. Ця властивість характеризується відношенням фактично досягнутого правосуддям рівня цілей до нормативно встановленого законом. Разом із цим, на думку вченого, цілі правосуддя в цивільних справах є еталоном оцінки його ефективності [1, с. 143, 152].

Ефективне правосуддя, як вважає І.В. Губенок, це розгляд і вирішення судом віднесених до його компетенції спорів у встановленій процесуальним законом процедурі, з дотриманням процесуальних строків, засновані на правильному встановленні достовірності фактів і точному застосуванні до них закону, які відповідають принципам справедливості, рівності, законності та які забезпечують реальний захист порушених прав і законних інтересів особи, яка звернулася до суду [2, с. 8].

Під ефективністю господарського судочинства, на думку С.Ф. Демченка, доцільно розуміти характеристику його стану, виходячи зі ступеню реалізації цільової функції судочинства – переведення звичного відправлення судочинства в ранг правосуддя (суду по совісті, божій справедливості). Ефективне господарське судочинство – це правосуддя, яке здійснюється в рамках належної судової юрисдикції, згідно зі справедливим законодавством, за ра-

ціональними судовими процедурами, які відправляються в розумні строки, а прийняті судові рішення виконуються у встановлені терміни [3, с. 20].

В.І. Саранюк під ефективністю господарського процесу розуміє його спроможність на підставі верховенства права забезпечити захист порушених або оспорюваних прав осіб, які здійснюють господарську діяльність, а також прав і законних інтересів держави, її органів, органів місцевого самоврядування, інших осіб шляхом справедливого судового розгляду та вирішення господарських справ у встановлений законом строк на засадах законності, справедливості, публічності, гласності, відкритості, змагальності сторін, неупередженості, самостійності та незалежності суду [4, с. 5].

На думку В.Ф. Яковлєва, ефективність діяльності арбітражних судів значною мірою визначається оперативністю, швидкістю вирішення справ, а якість правосуддя – кількістю скасованих і змінених судових рішень [5, с. 4–5].

Н.О. Рассахатська вважає, що категорія «ефективність» стосовно порядку здійснення правосуддя в цивільних й арбітражних справах може бути представлена як мінімум у двох аспектах: по-перше, щодо судочинної діяльності – винесення законних й обґрунтованих судових рішень; по-друге, щодо захисту права – ефективність буде досягнута лише за умови надання судовому акту властивості реальної виконуваності [6].

І.В. Губенок зазначає, що основним призначенням суду є здійснення правосуддя, тому робить висновок, що основною метою судової реформи варто вважати підвищення ефективності правосуддя, тобто створення такого правосуддя, яке б максимально могло б захищати та відновлювати порушені права й інтереси як громадян, так і організацій [7, с. 83].

С.Ф. Демченко пропонує вважати господарський процес ефективним, коли забезпечується доступність правосуддя, а рішення господарського суду є правосудними (законними, обґрунтованими, справедливими та такими, що прийняті в розумні строки та реально виконуються) [8, с. 11].

М.С. Шакарян, досліджуючи проблеми доступності й ефективності правосуддя виходить із того, що ефективність правосуддя пов'язана з досягненням мети судового захисту, завдань правосуддя. Для конкретного громадянина чи органу правосуддя є доступним й ефективним, якщо його суб'єктивні права й охоронювані законом інтереси захищені судом, справу розглянуто своєчасно та правильно, тобто ухвалене законне й обґрунтоване, аргументоване тв справедливе рішення [9].

На думку М.А. Вікут, правосуддя набуває властивості ефективності за умови, якщо в результаті розгляду конкретної справи суддя ухвалює законне, обґрунтоване та справедливе рішення. Досягнення такої мети забезпечується наявністю процесуальних гарантій, які являють собою закріплені в нормах процесуального права юридичні властивості, покликані створювати на всіх стадіях судочинства сприятливі умови для безперешкодного здійснення наданих особам, які беруть участь у справі, процесуальних прав [10].

Аналіз наведених точок зору науковців свідчить, що в юридичній літературі немає єдності думок щодо змісту та характеристики поняття ефективності господарського судочинства. При цьому не можна повністю погодитись з А.В. Цихоцьким, адже його визначення ефективності як властивості правосуддя фактично розкриває функціональне призначення такої державної функції, як правосуддя, зміст якого й зводиться до розгляду та вирішення справ. А отже, будь-яке правосуддя, яке має своєю властивістю розгляд і вирішення справ, буде вважатися ефективним. Із цього ми робимо висновок, що ефективність не може бути властивістю правосуддя, як зазначає А.В. Цихоцький. Із цих же підстав ми не можемо погодитись із позицією М.А. Вікут, яка ефективність також визначає властивістю правосуддя в справах, адже «властивість» є нічим іншим, як однією з ознак, притаманних відповідному процесу, незалежно від того, чи є такий процес ефективним (результативним).

С.Ф. Демченко розуміє ефективність судочинства як характеристику його стану. Тобто характеристику стану самої процесуальної діяльності як динамічного явища (коли він говорить про переведення звичного відправлення судочинства в ранг правосуддя). Однак таке визначення, на наш погляд, не вказує на зв'язок судової процесуальної діяльності з її

наслідками (матеріально-правовими та процесуальними), про що зазначають інші науковці (М.А. Вікут, М.С. Шакарян, І.В. Губенок), які вважають правосуддя ефективним, коли суб'єктивні права й охоронювані законом інтереси захищені судом, справу розглянуто у встановленій процесуальним законом процедурі своєчасно та правильно, тобто ухвалене законне й обґрунтоване, аргументоване та справедливе рішення, яке забезпечує реальний захист порушених прав і законних інтересів особи, яка звернулася до суду.

Проте й ці ознаки, на наше переконання, повністю не розкривають поняття ефективності господарського судочинства, оскільки вони вказують лише на його матеріально-правові та процесуальні наслідки, залишаючи при цьому саму процесуальну діяльність суду. А тому під час характеристики ефективності господарського судочинства варто також враховувати результативність і дієвість самого процесу як діяльності.

Як відомо, будь-який процес являє собою сукупність послідовних дій, які здійснюються задля досягнення певного результату, а також порядок здійснення якої-небудь діяльності. Така діяльність має свою процесуальну форму та своїм призначенням має реалізацію норм матеріального права. Крім того, будь-яка процесуальна діяльність має своє функціональне призначення, яке розкривається через її завдання та цілі.

У традиційному розумінні поняття «процес», як правило, ототожнюється з діяльністю судових органів щодо розгляду та вирішення конкретних кримінальних, цивільних, адміністративних справ. У такому ж розумінні процес зводиться до правоохоронної діяльності, яка складає головний зміст функцій правосуддя. Саме в такому аспекті визначається функціонально-компетенційний зміст судової влади [11, с. 13]. Судовий процес – визначена законом процедура розгляду судом цивільної, кримінальної, господарської або будь-якої іншої справи [12, с. 712]. Крім того, у процесуальній літературі зазначається: «Для того, щоб почати процес, заінтересована особа має пред'явити позов, подати скаргу або заяву» [13, с. 5]. З останнього речення випливає, що процес «починається». На нашу думку, усе це вказує на те, що процес є динамічним явищем, тобто діяльністю (сукупністю дій).

Оскільки поняття «судовий процес» і «судочинство» вчені вживають переважно як синоніми, незалежно від того, який зміст вони вкладають у це поняття, можна зробити висновок, що господарське судочинство теж являє собою врегульовану нормами господарського процесуального права діяльність суду та інших учасників процесу, пов'язану з розглядом і вирішенням по суті справ господарськими судами. Таке розуміння судочинства міститься й у юридичній енциклопедії, згідно з якою воно є видом державної діяльності, пов'язаної з розглядом і вирішенням цивільних, кримінальних та інших судових справ [14, с. 718].

Отже, враховуючи динамічний характер господарського процесу, особливе значення в процесуальних дослідженнях має застосування діяльнісного підходу. Як відомо, діяльність являє собою комплекс взаємодіючих елементів, які разом зі зв'язками утворюють системну якість. Нині прийнято виділяти чотири елементи діяльності: мета, засіб, процес і результат діяльності. Таким чином, процес є тільки частиною діяльності, її складовим елементом. Важливим елементом є мета. Її значення в структурі діяльності є суттєвим. Прийнято вважати, що в рамках діяльнісного підходу мета означає образ майбутнього результату діяльності, на основі чого задається структура цієї діяльності [15, с. 37–65]. Як слушно зауважують окремі науковці, саме мета «задає процесуальність судової діяльності» [16].

У науці процесуального права немає однозначної точки зору щодо мети цивільного й господарського (арбітражного) судочинства. Одні науковці вважають, що мета судочинства зводиться лише до вирішення спору (тобто мета позивача полягає в отриманні судового рішення, ухваленням якого закінчується судочинство), а інші вважають такою метою реальний захист прав (тобто кінцевою метою судочинства є саме реальне відновлення в правах) [17, с. 37–65].

Дореволюційні процесуалісти кінцевою метою діяльності суду (а в окремих випадках й учасників процесу) вважали виконання таких завдань: а) спірний цивільний позов обернути в безспірний (К.Д. Кавелін); б) щоб право не тільки існувало, але й діяло, оскільки шляхом процесу держава сама призводить право до здійснення, вправляючи примус проти

всіх, хто діє всупереч його приписам (Ю.С. Гамбаров); в) вирішення питання про правильність вимог позивача (Є.О. Нефедьєв); г) охорону громадського ладу шляхом відгородження цивільних прав окремої особи проти порушень із боку інших осіб (І.Є. Енгельман); д) вирішення спірних відносин матеріального цивільного права між сторонами (Т.М. Яблочков) [18, с. 91, 93–95, 115–116, 275].

Сучасні вчені-процесуалісти пов'язують завдання судової влади під час здійснення правосуддя з процесуальною діяльністю щодо усунення правового конфлікту, встановлення правомірності вимог, визначення виду й обсягу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права [19, с. 249].

Як випливає з положень Конституції України (ст. 127) та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (п. 1 ч. 4 ст. 54), основне право й одночасно обов'язок судді, тобто його соціальна функція, полягає у своєчасному, справедливому та неупередженому розгляді та вирішенні судових справ відповідно до закону, з дотриманням принципів і правил судочинства, тобто правосуддя.

Основний доповідач на Всесвітній конференції Міжнародної асоціації процесуального права (2012 р.) А. Узелач проголосив дві головні мети цивільного судочинства, які в самому широкому сенсі можуть бути визначені так: а) як вирішення індивідуальних спорів системою державних судів; б) як реалізація соціальних цілей, функцій і стратегії. У різних концептуальних роботах ці цілі називаються по-різному. Про першу мету часто говорилося як про мету врегулювати конфлікти (врегулювання спорів, вирішення конфлікту) [20].

Водночас, на нашу думку, не можна залишати без уваги мету, заради якої до суду звертається суб'єкт господарювання – позивач, адже головною метою порушення господарської процесуальної діяльності є захист його порушеного права, тобто реальне відновлення в правах. З огляду на це варто приєднатися до думки І.В. Решетнікової і В.В. Яркова, які вважають, що треба не лише розглядати справу, але й знайти законний шлях вирішення конфлікту, який відповідатиме інтересам сторін [21, с. 27–28].

З наведеного випливає, що мета господарського судочинства повинна зводитися до усунення між сторонами господарських правовідносин правового конфлікту (тобто остаточного вирішення господарсько-правового спору в разі його наявності) та застосування ефективного способу захисту порушеного права, передбаченого господарським законодавством, адекватного спірним матеріальним правовідносинам сторін та конкретним обставинам справи.

Висновки. Таким чином, мета господарського судочинства має подвійний характер: а) процесуальний аспект мети господарського судочинства полягає в «погашенні» спору в процесуальному плані шляхом вирішення (розв'язання) справи; б) матеріальний аспект мети господарського судочинства повинен зводитись до застосування ефективного способу захисту порушеного права, адекватного спірним матеріальним правовідносинам сторін та конкретним обставинам справи, який би остаточно в юридичному плані усунув між сторонами господарсько-правовий конфлікт, тобто «погасив» спір у матеріально-правовому розумінні.

При цьому завдання господарського судочинства має полягати в правильному та своєчасному розгляді й вирішенні господарських справ, оскільки саме ці два чинники – правильність і своєчасність – є тими критеріями процесуальної діяльності, дотримання яких можна об'єктивно оцінити.

З огляду на зроблені висновки нами пропонується закріпити в ГПК України завдання та мету господарського судочинства: «Завданням господарського судочинства є правильний і своєчасний розгляд та вирішення господарськими судами справ – спорів про право та інших правових питань господарської юрисдикції з метою усунення правового конфлікту, зумовленого порушенням господарської процесуальної діяльності та здійснення ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів матеріальних правовідносин».

Отже, лише за умови чіткого визначення та розуміння змісту мети й завдання господарського судочинства, на наше переконання, можна вести мову про початок якісного ре-

формування господарського судочинства, спрямованого на реальний та ефективний захист порушених чи оспорюваних прав й інтересів суб'єктів господарських матеріальних правовідносин, які звертаються в порядку господарського судочинства за судовим захистом, забезпечення фактичної рівності сторін у процесі та покладення на державу відповідальності за якісне правосуддя та реальний судовий захист порушених прав.

Список використаних джерел:

1. Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам : [монография] / А.В. Цихоцкий. – Новосибирск : Наука ; Сибирское предприятие РАН, 1997. – 392 с.

2. Губенок И.В. Эффективность правосудия как гарантия защиты нарушенного права (проблемы теории и практики) : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / И.В. Губенок. – Нижний Новгород, 2007. – 211 с.

3. Демченко С.Ф. Теоретико-методологічні засади ефективності господарського судочинства : автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / С.Ф. Демченко. – К., 2010. – 36 с.

4. Саранюк В.І. Шляхи вдосконалення організації господарського процесу : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / В.І. Саранюк. – К., 2011. – 20 с.

5. Яковлев В.Ф. О повышении роли арбитражных судов в сферах правопорядка и экономики / В.Ф. Яковлев // Хозяйство и право. – 2000. – № 3. – С. 3–12.

6. Рассахатская Н.А. Проблемы специализации гражданско-процессуальной деятельности / Н.А. Рассахатская // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве : материалы Всероссийской научно-практической конференции (31 января – 1 февраля 2001 г.). – М., 2001. – С. 212–217. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.legist.ru/conf/_Rassakhatskaya.htm.

7. Губенок И.В. Эффективность правосудия как гарантия защиты нарушенного права (проблемы теории и практики) : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / И.В. Губенок. – Нижний Новгород, 2007. – 211 с.

8. Демченко С.Ф. Теоретико-методологічні засади ефективності господарського судочинства : автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / С.Ф. Демченко. – К., 2010. – 36 с.

9. Шакарян М.С. Проблемы доступности и эффективности правосудия в судах общей юрисдикции / М.С. Шакарян // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве : материалы Всероссийской научно-практической конференции 31 января – 1 февраля 2001 г.). – М., 2001. – С. 61–69. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.legist.ru/conf/Shakaryan.htm.

10. Викут М.А. Обеспечение судами прав лиц, участвующих в гражданском деле, как одно из условий эффективности правосудия / М.А. Викут // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве : материалы Всероссийской научно-практической конференции (31 января – 1 февраля 2001 г.). – М., 2001. – С. 132–136. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.legist.ru/conf/_Vikut.htm.

11. Короєд С.О. Судовий розгляд справ про адміністративні проступки : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С.О. Короєд. – К., 2009. – 277 с.

12. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998– . –Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.

13. Гражданский процесс : [учебник] / под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота. – М. : Проспект, 1997. – 480 с.

14. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998– . – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.

15. Малешин Д.Я. Методология гражданского процессуального права / Д.Я. Малешин. – М. : Статут, 2010. – 208 с.

16. Зипунникова Ю.Н. Системность гражданской процессуальной формы / Ю.Н. Зипунникова // Судебная защита прав и охраняемых законом интересов граждан и организаций : сборник статей Международной научно-практической конференции, посвященной памяти Р.Е. Гукасяна / отв. ред. Е.Г. Стрельцова. – М., 2009. – С. 64.

17. Малешин Д.Я. Методология гражданского процессуального права / Д.Я. Малешин. – М. : Статут, 2010. – 208 с.

18. Гражданский процесс: хрестоматия : [учебное пособие]. – 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. проф. М.К. Треушникова. – М. : Городец, 2005. – 890 с.

19. Дегтярев С.Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы / С.Л. Дегтярев. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 376 с.

20. Узелач А. Цели гражданского процесса / А. Узелач // Гражданский процесс в межкультурном диалоге: Евразийский контекст : Всемирная конференция Международной ассоциации процессуального права (18–21 сентября 2012 г., Москва, Россия) : сборник докладов / под ред. докт. юрид. наук. Д.Я. Малешина. – М. : Статут, 2012. – С. 143–144.

21. Решетникова И.В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России / И.В. Решетникова, В.В. Ярков. – М. : Норма, 1999. – 301 с.

МІНДАРЬОВА М. Ю.,
здобувач кафедри цивільного права № 2
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.457

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ ОБЛІГАЦІЙ І ЙОГО СТАДІЇ

У статті аналізується узагальнення наукових підходів до розуміння категорії «цивільний оборот» у юридичній літературі. Досліджується природа цивільного обороту облігацій, пропонується його визначення та характеризуються його стадії. Розмежовується статичний і динамічний аспекти цивільного обороту облігацій.

Ключові слова: *цінні папери, облігації, бонди, оборот, обіг, стадії.*

В статье анализируется обобщение научных подходов к пониманию категории «гражданский оборот» в юридической литературе. Исследуется природа гражданского оборота облигаций, предлагается его определение и проводится характеристика его стадий. Разграничиваются статический и динамический аспекты оборота облигаций.

Ключевые слова: *ценные бумаги, облигации, бонды, оборот, обращение, стадии.*

The generalization of scientific approaches to understanding the category of "civil circulation" in legal literature is analyzed. Legal nature of civil circulation of bonds is researched, and the definition of such circulation is offered. It's characterized the stages of civil circulation of bonds. Static and dynamic aspects of bonds circulation are differentiated.

Key words: *securities, bonds, circulation, handling, stages.*

Вступ. У сучасних правових системах світу облігації відіграють важливу роль інструмента залучення коштів у діяльність підприємств, фінансових установ і навіть держав. Цей цінний папір є одним із перших, який започаткував передумови виникнення ринку цінних паперів і запровадження їх системи загалом. При цьому наразі обґрунтованим видається позиція стосовно того, що сфера цивільних правовідносин із приводу цінних паперів, зокрема облігацій, є малодослідженою, що формує як науковий інтерес до їх правового аналізу, так і практичну цінність його результатів. При цьому невирішеним у юридичній літературі залишається питання природи цивільного обороту й обігу облігацій як основних для відповідної сфери цивільних правовідносин категорій.

Ураховуючи зазначене, окреслена проблема потребує більш глибокого наукового осмислення задля внесення ясності в смисловий зміст відповідних категорій та уніфікованого розуміння відповідних нормативних конструкцій положень законодавства.

Питанню цивільного обороту облігацій присвятили праці такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як М.М. Агарков, К.М. Амбарцумян, С.С. Алексєєв, В.А. Бєлов, Т.В. Бобко, Т.В. Боднар, М.І. Брагінський, А.М. Ісаєв, М.Ф. Казанцев, І.С. Канзафарова, Н.С. Кузнєцова, Г.П. Кухарева, С.В. Лялін, Н.І. Майданик, Р.А. Майданик, С.О. Погрібний, О.В. Розгон, В.М. Слома, І.В. Спасибо-Фатєєва, О.О. Федоришин, Є.С. Філіпенко, В.П. Янишен, І.В. Яремова, В.Л. Яроцький та інші.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження наукових підходів до розуміння категорії цивільного обороту облігацій і визначення правової природи відповідного правового явища.

Результати дослідження. Цивільний оборот об'єктів правовідносин є однією з фундаментальних категорій цивільного права й найбільш уживаних у спеціальній цивілістичній літературі. Незважаючи на це, його можна справедливо зарахувати до апріорних юридичних знань, адже його дослідженню майже не присвячено уваги, проте, аналізуючи праці вчених цивілістів, які використовують зазначене поняття, можна дійти висновку, що воно вживається в одному розумінні, хоча, як правило, і не стає окремим предметом аналізу в таких роботах.

Досліджуючи особливості цивільного обороту майнових прав, С.І. Шимон у процесі аналізу позицій учених стосовно природи наведеного поняття критикує деякі пропозиції правників, зазначаючи, що вони надають поняттю «цивільний оборот» статичної складової й покладають в основу його природи зміну стану належності об'єктів цивільних прав (правовідносин), тобто «зміну стану належності» речей, грошей, майнових прав тощо. Такий висновок учена робить, зокрема, на основі критики позиції В.А. Бєлова, який зазначає, що «оборот об'єктів цивільних правовідносин (цільний оборот) – це сукупність випадків зміни носіїв суб'єктивних цивільних прав2 [1, с. 841–842]. З цього приводу варто зазначити, що аналогічної позиції підтримують й інші вчені. Зокрема, А.В. Дозорцев, досліджуючи природу об'єктів права державної соціалістичної власності та беручи до уваги основи господарського, економічного соціалістичного обороту, робить висновок, що цивільним оборотом є сукупність відносин у сфері виробництва й обміну, урегульованих цивільним правом, незалежно від того, виникли вони з цивільно-правового правочину, адміністративно-розпорядчого акта або їх поєднання [2, с. 56]. У свою чергу, С.С. Алексєєв розглядає цивільний оборот як структурно визначену окремими змістовно різноманітними сегментами певну всеохопну сферу майнових відносин, динамічність якої забезпечується шляхом укладення правочинів або здійснення інших правомірних дій (зокрема юридичних учинків) [3, с. 597].

Варто зазначити, що комплексне дослідження категорії «цивільний оборот» у цивілістиці було проведено російськими вченими Ю.В. Винниченко та Н.П. Асланян, які в результаті аналізу дійшли висновку, що умовно всі наукової підходи до визначення аналізованої категорії можна поділити на дві великі групи. До першої належать ті, що акцентують увагу на такій властивості обороту, як «сукупність». У межах цієї групи поєднані підходи, які розглядають цивільний оборот як сукупність юридичних фактів (правочинів, розпорядчих актів, усіх юридичних фактів); підходи, що визначають цивільний оборот як сукупність від-

носин (фактичних відносин, зобов'язальних відносин, майнових відносин), а також підходи, що розглядають цивільний оборот як сукупність юридичних фактів і відносин, сукупність норм, сукупність випадків зміни володільця прав.

До другої групи належать наукові підходи до категорії цивільного обороту, що роблять акцент на переході прав. Їх характерною рисою є використання відповідної термінології. У такому ракурсі цивільний оборот розглядається як перехід суб'єктивних прав та обов'язків або перехід прав і матеріальних об'єктів.

Загалом учені роблять висновок, що сучасний рівень розвитку права вимагає комплексного підходу до вивчення й аналізу фундаментальних категорій права, зокрема категорії цивільного обороту, у зв'язку з чим з методологічної позиції найбільш правильним є його дослідження в системному ракурсі [4].

На наше переконання, категорія цивільного обороту наділена апріорними властивостями і, як засвідчує аналіз юридичної літератури, у якій уживається наведене поняття, усі вчені вкладають у нього однаковий зміст. У зв'язку з цим, на нашу думку, різниця в поглядах на природу цивільного обороту може виявлятися лише в спеціальних дослідженнях, присвячених його аналізу. Природу цивільного обороту в загальному вигляді можна продемонструвати шляхом визначення його місця в механізмі правого регулювання цивільних правовідносин, який забезпечує впровадження правових приписів у конкретні суспільні відносини, а тому є всеохопним інструментом упровадження, реалізації, застосування та припинення впливу права на суспільство.

Відповідно до усталеної в юридичній літературі позиції, механізмом правового регулювання є система правових засобів, що забезпечує стабільність суспільних відносин шляхом найбільш оптимального поєднання індивідуальних, громадських і державних інтересів [5, с. 78]. Тобто, це сукупність інструментів, які забезпечують вплив права на суспільні відносини задля реалізації мети правового регулювання.

Механізм правового регулювання складається з певних елементів і має свої стадії. Питання складу елементів наведеного механізму хоча і є дискусійним у юридичній літературі, однак з аналізу наукових праць, присвячених відповідній проблемі, можна зробити висновок, що більшість учених загалом доходить компромісу щодо чотирьох основних: норми права, правовідношення, юридичні факти й акти правозастосування [6, с. 29; 7, с. 108].

Стосовно стадій механізму правового регулювання суспільних відносин, то, на нашу думку, найбільш повно це питання розкрив С.С. Алексєєв, який зазначив, що цими стадіями є такі: а) стадія регламентування суспільних відносин, що потребують правового опосередкування; б) стадія дії юридичних норм, у результаті яких виникають чи припиняються правові відносини (суб'єктивні юридичні права та обов'язки конкретних осіб); в) реалізація суб'єктивних юридичних прав і обов'язків [8, с. 34]. Наведене розкриває механізм правого регулювання в найбільш загальному вигляді, адже кожна з цих стадій характеризується окремими етапами. Наприклад, перша стадія, по суті, є нормотворчою, а тому передбачає виявлення відносин, що підлягають регламентації, розробки нормативного матеріалу та його впровадження в положеннях нормативно-правових актів. Друга стадія характеризується виникненням прав учасників правовідносин. У свою чергу, третя стадія є реалізацією прав шляхом користування відповідними благами, їх відчуженням чи визначенням юридичної долі в інший спосіб. У такому аспекті, на нашу думку, цивільний оборот є частиною механізму правого регулювання, який характеризує його діяльнісний (правозастосовний, правореалізаційний) рівень. І, хоча, як справедливо зазначає Т.І. Тарахонич, поняття «правове регулювання», зокрема, відображає динаміку права, його силу й енергію, спрямовану на досягнення правового результату [9, с. 12], уважаємо, що цивільний оборот відображає саме ту частину механізму правого регулювання, яка пов'язана з виникненням, переходом і припинення прав на об'єкти правовідносин.

В окресленому ракурсі логічно, що цивільний оборот з'являється тоді, коли є норми права, що забезпечують можливість виникнення, переходу та припинення суб'єктивних прав на об'єкти майнових відносин, а з позиції цінних паперів – це норми права, які забезпе-

чують можливості випуску й обороту цінних паперів. Ураховуючи зазначене, фактично час запровадження цивільного обороту цінних паперів не є тотожним часу початку дії механізму правого регулювання, адже на стадії нормотворчості, що є першим етапом такого механізму, обороту ще не існує. Разом із тим припинення цивільного обороту відбувається повним унеможливленням переходу прав на певні об'єкти правовідносин. Це питання, у свою чергу, пов'язане з виключенням об'єктів правовідносин із цивільного обороту або обмеження їх цивільної оборотоздатності. Останнє не спричиняє наслідок у вигляді припинення самого обороту об'єкта, а лише унеможливлює вчинення з ним окремих юридичних дій, однак не всіх.

У такому разі цивільний оборот можна розглядати у двох аспектах – статичному (комплексному) й динамічному (об'єктовому). Зі статичного погляду цивільний оборот являє собою певний майданчик, окреслений положеннями законодавства, де вчиняються правочини стосовно об'єктів правовідносин і відбуваються перехід прав на них відповідно до встановлених правил. Тобто, у такому ключі цивільний оборот є сферою переходу прав на об'єкти цивільних правовідносин, урегульованою положеннями законодавства, свого роду сукупність усіх юридичних зв'язків із приводу певних об'єктів. Водночас з об'єктової позиції цивільним оборотом є виникнення, перехід і припинення прав на конкретні об'єкти правовідносин. Тобто, якщо статична сторона характеризується комплексністю й визначає правила виникнення, переходу та припинення прав на всі об'єкти майнових правовідносин, то динамічна – покладає в основу розгляду конкретний об'єкт і розглядає особливості його цивільного обороту, тобто порядок виникнення, переходу та припинення прав на нього. Статичний ракурс розкриває існування можливості зміни прав чи їх володільців стосовно будь-яких об'єктів правовідносин, а динамічний – визначає оборотоздатність конкретного аналізованого об'єкта й стадії його обороту. У зв'язку з чим можна стверджувати про цивільний оборот загалом і цивільний оборот чи оборотоздатність конкретного об'єкта.

У такому ключі цивільний оборот можна розглядати як сегментовану сферу правовідносин, виділяючи, наприклад, оборот рухомих речей або окремо цивільний оборот цінних паперів. У будь-якому разі цивільний оборот пов'язаний із об'єктом, а тому його припинення означає припинення існування категорії об'єкта цивільних правовідносин, що унеможливлює виникнення цивільних прав, а це пов'язано з відсутністю одного з основних елементів правовідношення – його об'єкта. Саме тому цивільний оборот об'єктів правовідносин властивий суспільству і праву, які в принципі виділяють (виокремлюють) цивільні правовідносини. У свою чергу, окремі сфери (сегменти) цивільного обороту за ознакою конкретного об'єкта (виду об'єктів) можуть припинятися у зв'язку з припиненням існування певної групи об'єктів або їх виключення із цивільного обороту, наприклад, якщо положеннями законодавства буде встановлено заборону вчинення правочинів стосовно цінних паперів. У такому разі оборот цінних паперів припинить своє існування.

У такому ключі статичний аспект цивільного обороту є оборотоцентристським, а динамічний – об'єктноцентристським. Статичний аспект – це сфера виникнення, переходу та припинення прав на всі об'єкти правовідносин або їх окремі групи, тоді як з динамічної позиції це сфера стосовно одного конкретного об'єкта й водночас його властивість до переміщуваності в правовому полі шляхом виникнення, зміни, переходу та припинення прав на нього (оборотоздатність).

Ураховуючи зазначене, можна стверджувати, що цивільний оборот цінних паперів, як і будь-яких інших об'єктів правовідносин, проходить певні стадії. З об'єктового погляду це стадії цивільного обороту конкретного об'єкта правовідносин. Традиційно й логічно, що в загальному вигляді таких стадій три:

1) уведення об'єкта в цивільний оборот;

2) перебування об'єкта в цивільному обороті, що передбачає можливість зміни та переходу прав на такий об'єкт між учасниками цивільних правовідносин;

3) завершення цивільної оборотоздатності об'єкта, наприклад, у зв'язку з його знищенням або вилученням із обороту.

Однак варто зазначити, що у вітчизняній юридичній літературі існує певна термінологічна особливість, яка полягає в тому, що стосовно цінних паперів і коштів як у цивілістичній літературі, так і в положеннях законодавства з поняттям «оборот» використовується поняття «обіг». Зокрема, використання категорії «обіг» є властивим переважно положенням законодавства, хоча останні також не зажди дають змогу розмежовувати цивільний оборот і обіг. Наприклад, що стосується коштів, то Закон України «Про Національний банк України» містить ст. 35, що має назву «Обіг банкнот і монет», яка встановлює, що гривня (банкноти й монети) як національна валюта є єдиним законним платіжним засобом на території України, приймається всіма фізичними та юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України за всіма видами платежів, а також для зарахування на рахунки, вклади, акредитиви й для переказів [10, ст. 35]. Крім того, зазначений Закон містить ст. 39, що має назву «Вилучення з обігу банкнот і монет» і якою встановлено, що Національний банк України, банки України зобов'язані вилучати фальшиві, підроблені або такі, що не мають необхідних ознак платіжності, грошові знаки (банкноти, монети) [10, ст. 39]. Водночас, незважаючи на це, надаючи в ст. 1 зазначеного Закону визначення ставкам рефінансування, законодавець використовує поняття «грошовий оборот» зазначаючи, що такими ставками є виражена у відсотках плата за кредити, що надаються комерційним банкам, яка встановлюється Національним банком України з метою впливу на грошовий оборот і кредитування [10, ст. 1].

Стосовно цінних паперів, то з погляду термінології й архітектури Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) питання обігу та обороту є ще більш неоднозначним. Наприклад, ч. 2 ст. 195 ЦК України визначено, що види цінних паперів і порядок їх обігу встановлюється законом. Однак аналізоване положення законодавства не дає змоги стверджувати, що законодавець використовує стосовно цінних паперів виключно поняття «обіг», щонайменше у зв'язку з тим, що в ч. 1 зазначеної статті ЦК України, зокрема, указується, що «… в Україні в цивільному обороті можуть бути такі групи цінних паперів…» [11, ст. 195]. Тим не менше, конструкція положень, що аналізуються, дає змогу простежити досить «тонкий мотив» законодавця, який зазначає про можливість перебування в цивільному обороті певних цінних паперів, акцентуючи увагу на тому, що порядок їх обігу встановлюється законом. Тобто, цінні папери можуть перебувати в обороті, але таке перебування водночас передбачає їх обіг. За такою логікою обіг цінних паперів є частиною цивільного обороту, а тому не може розглядатися як поняття, тотожне йому.

Положення ЦК України оперують поняттям «цивільний оборот» і в інших статтях. Частиною 1 ст. 178 ЦК України, яка має назву «Оборотоздатність об'єктів цивільних прав» установлюється, що об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи [11, ст. 178]. З наукового погляду, на нашу думку, зазначене положення має високу цінність, адже, по суті, розкриває зміст динамічної складової об'єктів цивільних правовідносин, зокрема цінних паперів. Однак варто звернути увагу на те, що в положеннях Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» використовується саме поняття «обіг цінних паперів», під яким розуміється вчинення правочинів, пов'язаних із переходом прав на цінні папери і прав за цінними паперами, крім договорів, що укладаються у процесі емісії, при викупі цінних паперів їх емітентом і купівлі-продажу емітентом викуплених цінних паперів (п. 11 ч. 1 ст. 1) [12, ст. 1].

На нашу думку, наведене поняття цивільного обігу за своїм змістом є вужчим за цивільний оборот у традиційному для юридичної літератури змісті й фактично позначає лише перехід прав на облігації на вторинному ринку, тобто від перших власників до інших учасників правовідносин і між такими учасниками. Зокрема, невключення в етапи обігу договорів стадії емісії можна обґрунтувати тим, що всі правочини на цій стадії, як правило, мають попередній характер, адже, відповідно до ч. 7 ст. 7 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», обіг облігацій дозволяється після реєстрації Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати розміщення облігацій і видачі свідоцтва

про реєстрацію випуску облігацій [12, ст. 7]. Якщо проаналізувати етапи емісії цінних паперів, визначені ст. 28 зазначеного Закону, то можна побачити, що як при публічному, так і при приватному розміщенні укладення договорів з так званими першими власниками, тобто особами, які першими придбавають облігації емітента, відбувається перед реєстрацією звіту про розміщення. Це свого роду «юридичний запобіжник», оскільки, якщо емітентом буде порушено процедуру емісії облігацій і звіт про розміщення не буде зареєстрований, у такому разі перші власники не зможуть вимагати виконання за цінним папером, адже фактично він не увійшов у цивільний оборот. Однак стосовно невключення в обіг операцій із викупу облігацій їх емітентом і купівлею-продажем емітентом викуплених облігацій, то, на нашу думку, наведена позиція є не зовсім обґрунтованою щонайменше у зв'язку з тим, що ч. 7 ст. 8 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» передбачається можливість емітента облігацій підприємств продовжувати строки обігу та погашення облігацій, зокрема, у разі викупу ним усього відповідного випуску (серії) облігацій. І, хоча відповідним законодавчим положенням установлена лише разова можливість продовжувати відповідні строки [12, ст. 8], тим не менше в аспекті законодавчого визначення обігу цінних паперів викуп облігацій їх емітентом фактично виводить їх із обігу, а їхнє подальше відчуження іншим особам повертає їх до нього. Наведена конструкція є певним чином непослідовною, адже придбання емітентом своїх облігацій не означає їх погашення, оскільки в такому разі емітент є не стільки емітентом, скільки рівноправним учасником фондового ринку, тим паче вже вторинного. Тим не менше положення законодавства в цій частині є досить однозначними.

Крім того, варто зазначити, що, як правило, у юридичних словниках поняття «оборот» і «обіг» використовуються паралельно, хоча в перекладі, наприклад, на російську не є тотожними. Зокрема, у російсько-українському словнику юридичних термінів російське слово «оборот» перекладається українською як «оборот», однак іншим значенням цього слова, відповідно до словника, є «обращение», яке перекладається українською як «обіг» [13, с. 131].

Висновки. Ураховуючи вищевикладене, на нашу думку, розмежування наведених категорій в аспекті облігацій має проводитися виходячи з положень законодавства, які, по суті, уживають ці терміни в дещо різних значеннях, хоча потрібно погодитися, що виокремлення категорії «обіг», на наше переконання, не є принциповим. Отже, ураховуючи статичні та динамічні особливості цивільного обороту, висвітлені вище, цивільний оборот цінних паперів можна розглядати з позиції таких особливостей, у зв'язку з чим цивільний обіг за своїм змістом має розглядатися як частина динамічної складової цивільного обороту цінних паперів.

У зв'язку з цим *цивільний оборот облігацій у статичному аспекті* є сферою майнових відносин, урегульованих положеннями законодавства, у межах якої відбувається виникнення, зміна, перехід і припинення прав та обов'язків стосовно облігацій.

Цивільний обіг облігацій є сферою вчинення правочинів, пов'язаних із переходом прав на цінні папери і прав за цінними паперами, крім договорів, що укладаються у процесі емісії, при викупі цінних паперів їх емітентом та купівлі-продажу емітентом викуплених цінних паперів.

У свою чергу, *цивільним оборотом облігацій у динамічному аспекті* є виникнення, зміна і припинення прав на облігації, що мають місце з моменту набуття ними статусу об'єкта цивільних правовідносин і до втрати ознак такого об'єкта.

Стосовно стадій цивільного обороту облігацій (оборотоздатності), то в загальному вигляді їх три:

1) уведення облігації в цивільний оборот;

2) перебування облігації в цивільному обороті, що передбачає можливість зміни та переходу прав на неї між учасниками цивільних правовідносин;

3) припинення цивільної оборотоздатності облігації.

Список використаних джерел:

1. Шимон С.І. Майнові права в системі об'єктів цивільних правовідносин та цивільного обороту / С.І. Шимон // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 841–846. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11scitco.pdf.

2. Дозорцев В.А. Объекты права государственной социалистической собственности и их классификация / В.А. Дозорцев // Советское государство и право. – 1949. – № 1. – С. 55–63.

3. Алексеев С.С. Право: азбука, теория, философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 2001. – 712 с.

4. Винниченко Ю.В. О подходах к понимаю категории «гражданский оборот» в российской цивилистике / Ю.В. Винниченко, Н.П. Асланян // Эффективные инструменты современных наук – 2014 : материалы междунар. научн.-практ. конф. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/13_EISN_2014/Pravo/9_168911.doc.htm.

5. Кривицький Ю.В. Механізм правого регулювання в сучасній теорії права / Ю.В. Кривицький // Часопис Київ. ун-ту права. – 2009. – № 4. – С. 74–79.

6. Бабичев И.В. Системно-структурный поход к исследованию юридических конструкций (на примере муниципально-правовых систем) / И.В. Бабичев // Государство и право. – 2009. – № 9. – С. 27–37.

7. Бобылев А.И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А.И. Бобылев // Государство и право. – 1999. – № 5. – С. 104–109.

8. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1966. – 188 с.

9. Тарахонич Т.І. Правове регулювання та правовий вплив як юридичні категорії: співвідношення понять / Т.І. Тарахонич // Часопис Київ. ун-ту права. – 2009. – № 4. – С. 10–14.

10. Про Національний банк України : Закон України від 20 травня 1999 року № 679-XIV // Відом. Верхов. Ради України – 1999. – № 29. – Ст. 238 (зі змінами).

11. Цивільний кодекс України : за станом на 01 березня 2015 року // Відом. Верхов. Ради України – 2003. – № № 40–44. – Ст. 356.

12. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 31. – Ст. 268 (зі змінами).

13. Словник юридичних термінів (російсько-український) / укл. Ф. Андерш, К. Винник, А. Красницька та ін. – К. : Юрінком, 1994. – 322 с.

ОЛЬШАНЕЦЬКА О. Б.,
аспірант
(Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України)

УДК 347.214.2

РОЛЬ НОТАРІУСА У СФЕРІ ПОСВІДЧЕННЯ ДОГОВОРІВ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ: ДОСВІД ЄС

Стаття містить аналіз положень нормативно-правових актів держав ЄС, що врегульовують процес посвідчення нотаріусом договорів цивільно-правового характеру, на підставі чого автором пропонується низка висновків, направлених на вдосконалення норм вітчизняного законодавства.
Ключові слова: *нотаріальне посвідчення договорів, нотаріат, посвідчення цивільно-правових договорів.*

Статья содержит анализ положений нормативно-правовых актов государств ЕС, которые регулируют процесс удостоверения нотариусом договоров гражданско-правового характера, на основании чего автором предлагается ряд выводов, направленных на совершенствование норм отечественного законодательства.
Ключевые слова: *нотариальное удостоверение договоров, нотариат, удостоверение гражданско-правовых договоров.*

The article includes analysis of the provisions of legal acts of the EU that regulate the process of certification by a notary contracts of civil law. Author proposed a conclusions aimed at improving the standards of national legislation.
Key words: *notarization contracts, notaries, certificate of civil contracts.*

Вступ. Розвиток економічних процесів зумовив становлення й детермінацію правового забезпечення суспільних відносин, предметом яких стає передавання майнових чи немайнових прав від однієї сторони до іншої. Створення «правил» для подібних моделей відносин і їх подальше закріплення в законодавчих актах уособлює в собі контрольну та регулювальну роль держави. Разом із тим навіть найдетальніше теоретичне опрацювання і практичне закріплення не дасть змоги охопити в межах законодавчого регулювання всі аспекти цивільних відносин, що в ньому відбуваються. Крім того, саме закріплення не гарантує дотримання норми права, а відтак законність правочину залежить від правової культури й дисципліни його сторін. З огляду на важливість деяких видів цивільних правовідносин держава не може «залишити» їх виключно на розсуд зацікавлених осіб. Саме це зумовлює важливість інституту нотаріату, який у деякому сенсі водночас і посвідчує право чини, і забезпечує максимальне дотримання законності при їх укладанні.

У свою чергу, це спричинює перманентність пошуків найбільш ефективної моделі діяльності нотаріуса та її законодавче закріплення. З огляду на постійну еволюцію форм і моделей цивільної поведінки й відносин постає необхідність у відповідній еволюції та системі цивільного права, а відтак існує реальна потреба постійного вдосконалення нормативно-правового регулювання інституту нотаріату, у тому числі й у сфері посвідчення договорів цивільно-правового характеру. Оскільки вітчизняна правова доктрина й система

національного законодавства наближається до стандартів ЄС, виникає об'єктивна необхідність і доцільність аналізу ролі нотаріуса в означеній сфері в деяких країнах ЄС.

Проблема імплементації найкращих надбань закордонного досвіду в контексті правового регулювання інституту нотаріату та його участі в посвідченні цивільно-правових договорів розглядалася в роботах таких учених, як А.В. Дударєв, С.Ю. Кашкін, О.О. Четверіков, П.А. Калініченко, М.М. Марченко, В.В. Піляєва, С.Я. Фурса, Г.М. Шарапов та ін.

Постановка завдання. Мета статті – виокремити характерні риси й особливості правового статусу нотаріусів у сфері посвідчення договорів цивільно-правового характеру в країнах ЄС для подальшого застосування у вітчизняній законотворчій практиці.

Результати дослідження. Ступінь значущості ролі нотаріуса в процесі посвідчення цивільно-правових правочинів, зокрема договорів, зумовлюється тим, що цивільний обіг речей, зокрема нерухомості, відіграє важливу роль у становленні та розвитку економічних процесів. Фактично, через аналіз механізму посвідчення правочинів нотаріусом у процесі перерозподілу речей можна прийти до розуміння природи інституту нотаріату і шляхів оптимізації моделей його існування як такого.

Варто зазначити, що в сучасному світі існує два типи нотаріальних систем, де форми організації нотаріату різні залежно від того, яку роль і значення у сфері реалізації прав визнає за нотаріатом та або інша держава. Першу групу становлять нотаріальні органи англосаксонських країн (Англія, США тощо), у компетенцію яких входить лише завірення документів і підписів. Зокрема, у процесі відправлення правосуддя в країнах англосаксонського права завірений нотаріусом документ не володіє повною юридичною силою доказу й потребує повторної перевірки фактів. Система англосаксонського типу характеризується тим, що кодифікованих законів як джерел права в цих країнах досить мало, оскільки основними джерелами є традиції та прецеденти, створені юридичною практикою. Нотаріус не створює прецеденту, оскільки його практика в цих країнах належить скоріше до виконання наглядової функції, яку держава делегує спеціально створеним органами нотаріату [4, с. 177–192].

Іншу групу становлять нотаріальні органи країн латинського, так званого «писаного», права, де з метою скорочення кількості справ, що розглядаються судами, визнається особлива важливість письмових доказів, у яких фіксуються юридичні умови укладання будь-яких угод. З метою забезпечення превентивного захисту прав окремих осіб і юридичної сили контрактів у цих країнах представники нотаріату уповноважені засвідчувати достовірність здійснюваних юридичних дій, щоб гарантувати ефективність дотримання балансу інтересів сторін договору.

При цьому варто зауважити, що подальше виникнення суперечок і їх вирішення в суді фактично є винятком, оскільки нотаріус, посвідчуючи договір, є посередником у процесі досягнення консенсусу сторонами договору, навіть якщо такий консенсус є умовним.

Довгий час існування англосаксонської системи нотаріату виправдовувалося вимогами прагматизму, швидкості й ефективності. Її прибічники оголошували систему латинського права джерелом формалізму. Останніми роками все більша кількість країн визнає переваги системи латинського нотаріату. Для суб'єктів права, особливо суб'єктів цивільного обороту, важливий той факт, що звернутися до нотаріуса набагато дешевше і швидше, ніж згодом ставати стороною в судовому процесі, сплачуючи державні мита, судові витрати, оплачуючи послуги адвокатів і витрачаючи час на доведення фактів, які могли б уважатися безперечними [9, с. 344–352].

З цієї точки зору існування інституту нотаріату вважається реакцією держави на сучасні умови реалізації суспільних відносин. Система нотаріату покликана забезпечувати ту саму гнучкість і оперативність реалізації особами цивільних прав, яка випливає із високого рівня інтенсивності цивільного обороту. Відтак доцільно виокремити основні характерні риси та найкращі напрацювання практики організації органів нотаріату, притаманні країнам ЄС із континентальною системою права, зокрема Франції й Німеччини.

Але спочатку варто зазначити, що функціонування органів нотаріату в цих країнах в умовах їх інтеграції до ЄС має відбуватися в певних чітко визначених межах, оскільки

завданням інтеграції правових систем країн у межах ЄС є їх уніфікація з метою підвищення якості правореалізації та забезпечення високого рівня дотримання законності, що є базовим принципом для подальшого розвитку єдиного європейського правового простору.

У цьому контексті найбільш показовою є Резолюція ЄС № ВЗ-0673/90, у якій зазначається, що діяльність нотаріуса характеризується передаванням йому державою частини своєї верховної влади, зокрема, для забезпечення можливості надання населенню послуг зі складання договорів, посвідчення їх законності, додання їм виконавчої й доказової сили, а також надання в порядку запобігання конфліктам неупередженої допомоги зацікавленим сторонам, з метою зменшення кількості подібних справ у судах. У цьому контексті створення єдиного внутрішньо європейського ринку, зокрема здійснення на практиці положень Договору про ЄС, що стосуються свободи перебування та діяльності громадян на території іншої держави і свободи надання послуг, призводить до зростання мобільності суб'єктів права та прискорення обміну правовстановлювальними документами, актами й договорами, що спричиняє значну активізацію нотаріальної діяльності в усіх державах-членах Співтовариства в межах єдиного ринку [1].

При цьому необхідно акцентувати увагу на тому, що на сьогодні не існує єдиної моделі організації нотаріату в ЄС, більше того, кожна країна-член ЄС має власну неповторну модель, а в деяких випадках одна країна має кілька моделей. Не зважаючи на це та виходячи із того, що ЄС не має на меті створення єдиної прийнятної для всіх країн системи нотаріату, а лише створює загальні вихідні концепти її організації, доцільно виокремити низку спільних елементів організації роботи нотаріату в країнах ЄС:

– делегування державою деяких функцій нотаріусам, зокрема в контексті виконання наглядової, контрольної, а в деяких випадках і регулювальної функцій у процесі реалізації цивільних відносин, шляхом посвідчення достовірності угод, що водночас надає їм публічного характеру та доказової сили;

– нотаріальна діяльність є незалежною і здійснюваною публічно у формі вільної професії (за винятком Португалії, однієї із земель Німеччини, а також Сполученого Королівства з його особливою системою), але під контролем держави або органу, що діє на підставі статуту й наділеного відповідними повноваженнями від імені держави, яка стежить за дотриманням вимог, що висуваються до нотаріальної дії, за вживанням передусім на користь клієнтів установлених обов'язкових тарифів, правильністю отримання доступу до професії та її організацією [1];

– залучення нотаріуса до вчинення правочинів або укладання договорів, зокрема щодо передавання об'єктів нерухомості, підвищує ступінь законності відносин між сторонами, а також суттєво знижує вірогідність настання суперечок. Фактично нотаріус виконує функцію попереджувального правосуддя, зменшуючи в такий спосіб навантаження на судову систему й підвищуючи гнучкість цивільного обороту;

– нотаріус виконує роль арбітра та консультанта сторін. Його неупередженість і виконання функцій держави в контексті дотримання законності є передумовою того, що нотаріус буде максимально об'єктивним у процесі виконання покладених на нього функцій.

Для єдиного європейського правового простору наведені вище спільні риси діяльності системи нотаріату в різних країнах є вихідними для створення певного уніфікованого статусу нотаріусу та визнання посвідчених ним документів на всій території ЄС.

Це підтверджується й висновком Резолюції Європейського Парламенту № ВЗ-0673/90, де вказується, що передавання державою нотаріусові частини своїх повноважень як неодмінна умова здійснення цієї професії дає змогу розповсюдити на неї дію ст. 55 Договорів ЄС, згідно з якою зі сфери вживання положень, що стосуються свободи перебування й діяльності громадян на території іншої держави та свободи надання послуг, виключаються «види діяльності, що належать, навіть тимчасово, до виконання функцій державної влади». Крім того, пропонується Комісії ЄС і державам-членам використовувати правові інструменти Договору про ЄС для забезпечення без зайвих формальностей взаємного визнання нотаріальних актів [1].

Фактично це означає, що нотаріальні акти, видані нотаріусами в будь-якій країні ЄС, мають однакову юридичну силу. Але така теза породжує як мінімум три суперечності, усунення яких хоча й відбувається донині силами реформування системи нотаріату в окремих країнах, але вони суттєво впливають на різні аспекти реалізації цивільно-правових відносин.

По-перше, у різних країнах ЄС нотаріус має різний статус, а відтак і нотаріальний акт має дещо різну юридичну силу. Мова йде, зокрема, про Великобританію, для судової системи якої нотаріальні акти не є беззаперечними. Разом з тим для судової системи інших країн нотаріальний акт, виданий нотаріусом із Великобританії, матиме належну юридичну силу.

По-друге, у сфері нотаріального посвідчення цивільно-правових договорів, зокрема правочинів із нерухомістю, виникає ситуація, за якої нотаріальні акти, що походять із різних країн ЄС, мають різну юридичну силу в інших країнах, через те що в них на законодавчому рівні закріплюються обмеження вчинення нотаріальних дій. Мова йде, зокрема, про нотаріальні акти французьких нотаріусів, які мають широкі повноваження у сфері посередництва та посвідчення правочинів із нерухомістю.

По-третє, у різних країнах нотаріальні акти мають різні наслідки їх застосування, що випливає з природи й обсягу делегованих нотаріусу поновлень з боку держави.

Отже, визначивши спільні риси моделей організації нотаріату в різних країнах, а також виокремивши низку суперечностей їх уніфікації в межах ЄС, приходимо до необхідності звернути увагу на деякі моделі більш детально. Насамперед доцільно проаналізувати особливості правового статусу нотаріуса ву сфері посвідчення договорів цивільно-правового характеру у Франції.

У Франції нотаріус є юристом, котрий здійснює функції від імені державної влади, за дорученням своїх клієнтів готує договори в автентичній формі, а продуктом його діяльності у сфері цивільно-правових відносин є так званий Автентичний акт. Він складається виключно нотаріусом, має переваги в плані його змісту й у застосуванні перед будь-якими іншими формами здійснення правочинів чи укладання угод. Особливості Автентичного акта такі:

– виконує інформаційну роль, оскільки його зміст, гарантований нотаріусом, інформує сторони про наслідки їхніх зобов'язань;

– є формою досягнення балансу інтересів сторін договору;

– уособлює функцію дотримання суспільного порядку;

– має доказову силу;

– підтверджує беззаперечний характер фактів, указаних і засвідчених нотаріусом, і посідає перше місце в ієрархії доказів, установленій Цивільним кодексом Франції.

Крім цього, будь-який нотаріальний акт має законну виконавчу силу в результаті факту його простого передавання особі, відповідальній за його виконання, такому як судовий пристав, на відміну від акта в простій письмовій формі, який має заздалегідь бути представлений у суді для задоволення примусового виконання. Тобто, Автентичний акт – виняткова форма участі нотаріуса в створенні договірної рівноваги, дотриманні громадського порядку, доказова сила, достовірна дата й виконавча сила. Ця виконавча сила має дію в європейському правовому просторі механізмами, визначеними в Брюссельській конвенції, відповідно до якої за нотаріальними актами закріплюється сила дії в праві, рівнозначна судовим рішенням [10, с. 22–24].

Указаний Автентичний акт має особливе значення в контексті реалізації нотаріусом своїх функцій із посвідчення правочинів із нерухомістю. Нотаріус бере участь у всіх етапах здійснення правочину: під час переговорів про купівлю-продаж, підписання попереднього договору, підписання автентичного акта купівлі-продажу. Відтак держава делегує нотаріусу не лише контрольні та наглядові функції, а ще й ведення електронного реєстру нерухомості; стягнення й облік мит, а також податку на приріст капіталу від операцій із нерухомістю. Водночас сторони цивільно-правових договорів, предметом яких є об'єкт нерухомості, очікують від нотаріуса підтвердження власності на майно шляхом систематичного встановлення правомірності набуття, переходу та відсудження прав власності.

Окрім цього, нотаріус у Франції є учасником і привілейованим спостерігачем на ринку нерухомості. Зокрема, Палата нотаріусів Парижа розробила базу даних об'єктів неру-

хомості, поповнювану даними, що анонімно збираються по кожному акту купівлі-продажу нерухомості, який підписують нотаріуси. Завдяки цим даним, у партнерстві з Національним інститутом статистики і економічних досліджень нотаріат бере участь у створенні офіційного цінового курсу на ринку нерухомості. Крім того, Палата нотаріусів Парижа один раз на тиждень організовує продажі нерухомості з торгів, на яких можна продати або купити будь-яку нерухомість, незалежно від її знаходження [10, с. 24–28].

Отже, французька система нотаріату є уособленням реального втілення контрольної ролі держави в приватноправовому інституті, яким є за своєю сутністю нотаріат у Франції. Нотаріуси не лише засвідчують цивільно-правові договори, а у випадках з об'єктами нерухомі є навіть посередниками та організаторами таких правочинів. Це створює стабільні умови функціонування ринку нерухомості й надзвичайно високий рівень законності договірних відносин, предметом яких вона є.

На відміну від Франції, у Німеччині нотаріуси уособлюють функції не лише держави, а також і функції місцевих органів влади, оскільки вони ними (земельним урядом) фактично призначаються. При цьому нотаріуси не є державними службовцями, за винятком землі Баден-Вюртемберг. Залежно від конкретної землі ФРН, німецькі нотаріуси виконують свої обов'язки або лише нотаріуса (тобто коли їх єдина спеціальність – нотаріус із цивільного права), або «адвоката й нотаріуса» (тобто це адвокат, який також може виступати в ролі нотаріуса). Стосовно ролі нотаріуса в процесі посвідчення цивільно-правових договорів, то, на відміну від Франції, його функції звужуються лише до консультування сторін і посвідчення договору.

Відповідно до § 311 Цивільного кодексу ФРН, нотаріуси, посвідчуючи договір, забезпечують дотримання законності, але вони не є медіаторами в процесі переговорів сторін щодо досягнення ними паритету інтересів. Посвідчуючи договір цивільно-правового характеру, нотаріус не виходить за межі нагляду за дотриманням федеральних законів і законів відповідної землі, оскільки надалі такий договір отримує силу доказу в суді. Тому його змістова частина повинна відповідати формі та духу закону, а не визначати досягнення балансу інтересів сторін угоди. Більше того, нотаріус не наділяється правом ведення реєстру речових прав на нерухомість, а одразу після підписання відповідного договору зобов'язаний передати необхідні дані в компетентні федеральні й земельні органи, які вже самі вносять їх у відповідні реєстри [8].

Цікава роль нотаріусів у сфері посвідчення договорів цивільно-правового характеру, зокрема предметом яких є об'єкти нерухомості, у Бельгії. Нотаріус не лише є посередником такої угоди, він ще має функцію оцінювання об'єкта нерухомості. Держава свідомо наділяє нотаріусів такими повноваженнями, що, по-перше, підвищує ступінь дотримання законності, а по-друге, унеможливлює зловживання на ринку нерухомості. Тут варто зробити зауваження стосовно того, що нотаріус повинен мати відповідну підготовки з оцінної справи, оскільки, наприклад, в Україні для здійснення функцій оцінювання нерухомості потрібне окреме свідоцтво.

Отже, можна побачити, що, незважаючи на спільність сутності та призначення інституту нотаріату в країнах ЄС, його функціональне навантаження різниться. Це зумовлює необхідність пошуків спільної моделі її функціонування.

Висновки. За результатами дослідження нами встановлено, що система нотаріату в країнах ЄС неоднорідна, а модель її функціонування відображає ті потреби, які зумовлюються реаліями здійснення суспільних відносин. Разом із тим на сьогодні робляться спроби щодо уніфікації правового регулювання діяльності нотаріусів в умовах інтеграції країн ЄС, а також спроби подолання тих суперечностей, які викликані різними правовими засобами закріплення діяльності нотаріусів у національних законодавствах країн-членів.

Водночас аналіз системи нотаріату у Франції, Німеччині й частково Бельгії продемонстрував низку механізмів, конструкцій і моделей поведінки нотаріусу у сфері посвідчення договорів цивільно-правового характеру, які доцільно імплементувати у вітчизняну систему нотаріату.

По-перше, мова йде про розширення функцій нотаріусу в процесі здійснення правочинів із нерухомістю, зокрема долучення нотаріуса до процесу переговорів та укладання договору, який відображав би досягнутий баланс інтересів сторін. По-друге, розуміючи проблеми й масштаби корупції в Україні, не можна розраховувати на доцільність уведення нотаріально посвідчених актів у ранг факту з найвищою силою доказування в судовому процесі. По-третє, ураховуючи той факт, що функції нотаріусу делегує саме держава, доцільно ввести і призначення нотаріусів державою або органами місцевого самоврядування. На сьогодні держава визнає за нотаріусами їх правомочності в тому числі й через механізм ліцензування їх діяльності. Однак дозвільні процедури, які проходять нотаріуси, свідчать лише про те, що держава контролює процес відбору, але доцільніше було б, щоб сама держава напряму призначала нотаріусів. Крім того, сама ліцензія на провадження нотаріальної діяльності повинна бути строковою. Така практика існує в багатьох країнах ЄС, а тому її ефективність є об'єктивною, щоправда, заломлення її на вітчизняні реалії може супроводжуватися певними труднощами та суперечностями, що вимагає відповідного законодавчого врегулювання, зокрема через удосконалення чинних нормативно-правових актів.

Список використаних джерел:

1. О нотариате в Европейском сообществе : Резолюция Европейского Парламента № ВЗ-0673/90 // Нотариальный вестник. – 1999. – № 5/6. – С. 92–99.

2. Беккер М. Роль нотариуса в праве обществ с ограниченной ответственностью на примере некоторых государств-членов ЕС / М. Беккер // Вестник ФАС Уральского округа. – 2010. – № 01. – С. 54–62.

3. Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право : [учебник] / И.В. Гетьман-Павлова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2011.

4. Зенин И.А. Гражданское и торговое право зарубежных стран : [учебное пособие] / И.А. Зенин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт ; ИД Юрайт, 2011. – 247 с.

5. Право Европейского Союза : [учебное пособие] / [С.Ю. Кашкин, А.О. Четвериков, П.А. Калиниченко и др.] ; отв. ред. С.Ю. Кашкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2011. – 274 с.

6. Марченко М.Н. Правовая система Европейского Союза : [монография] / М.Н. Марченко ; МГУ им. М.В. Ломоносова, юрид. фак. – М. : НОРМА : ИНФРА-М, 2012. – 703 с.

7. Пиляева В.В. Гражданское и торговое право зарубежных стран : [учебное пособие] / В.В. Пиляева. – М. : РГ-Пресс, 2013. – 144 с.

8. Шапп Я. Система германского гражданского права / Я. Шапп ; пер. с нем. С.В. Королева. – М., 2006. – 360 с.

9. Энтин Л.М. Право Европейского Союза. Новый этап эволюции: 2009–2017 годы / Л.М. Энтин. – М. : Аксиом, 2009. – 544 с.

10. Organisation et rôle du notariat en Franceю – Paris, Chambre des Notaires de Paris, 2013. – 44 p.

ПРИСТУПЛЮК В. Л.,
здобувач
(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

УДК 342.92

КОМПЕТЕНЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ГАЛУЗІ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

У статті розглядаються організаційно-правові аспекти розмежування юрисдикції Європейського Союзу та підпорядкованих йому інститутів у діяльності щодо захисту прав споживачів.

Ключові слова: *Європейський Союз, компетенція, захист прав споживачів, система органів і установ ЄС.*

В статье рассматриваются организационно-правовые аспекты разграничения юрисдикции Европейского Союза и подчиненных ему институтов в деятельности по защите прав потребителей.

Ключевые слова: *Европейский Союз, компетенция, защита прав потребителей, система органов и учреждений ЕС.*

The article deals with the organizational and legal aspects of differentiation of jurisdiction in the European Union and its subordinated institutions in their activities of protecting the consumers rights.

Key words: *European Union, competence, consumer protection, system of EU institutions.*

Вступ. Компетенцію Європейського Союзу (далі – ЄС) щодо здійснення діяльності в галузі захисту прав споживачів характеризує тенденція до розширення суспільних відносин, що підпадають під неї.

У своєму історичному розвитку компетенція ЄС пройшла три етапи.

Перший етап – формування й розвиток Європейських співтовариств, що стали прообразом сучасного ЄС (1950-ті рр. – середина 1980-х рр.).

Другий етап – завершення формування єдиного внутрішнього ринку й підготовка до заснування Європейського Союзу (середина 1980-х – початок 1990-х рр.).

Третій етап – створення й часткові реформи Європейського Союзу (середина 1990-х – початок 2000-х рр.).

Саме на третьому етапі захист прав споживачів був уперше проголошений в якості не особливої діяльності ЄС, а повноправним суб'єктом законодавчих повноважень у цій сфері і визнаний Європейським парламентом.

Актуальність дослідження організаційно-правових аспектів цієї діяльності в Україні зумовлена насамперед спільністю кола завдань і проблем у галузі захисту прав споживачів, а також можливістю використання корисного досвіду ЄС для вдосконалення українського законодавства в галузі захисту прав споживачів та організаційно-правових механізмів його розробки й реалізації.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження організаційно-правових аспектів компетенції ЄС у галузі захисту прав споживачів як однієї із самостійних сфер внутрішньої політики цієї інтеграційної організації.

Результати дослідження. Особлива увага приділялася вивченню робіт вітчизняних і європейських учених, присвячених компетенції та законодавству ЄС у сфері захисту прав споживачів: К. Бєлікової, Т. Боргоньо, С. Везеріилл, А. Виноградова, Г. Дейвіса, Х. Міклітца, М. Нікотеневої, А. Зайковскої, Ю. Зграйка, Е. Террін, Ю. Фогельсона, І. Хондіуса, Е. Шелепіна та ін.

Компетенція ЄС щодо захисту прав споживачів поширюється й на держави-члени, що дає їм право здійснювати компетенцію щодо захисту прав споживачів тією самою мірою. Реалізація компетенції ЄС у сфері захисту прав споживачів проводиться за допомогою наділення повноваженнями інститутів ЄС, а також допоміжних органів і установ ЄС.

Система органів і установ Європейського Союзу, на відміну від інститутів, є відкритою, тобто поряд із органами, які передбачені установчими договорами, Європейський парламент, Рада та Європейська комісія можуть засновувати нові органи Європейського Союзу, кількість яких постійно зростає [1, с. 647].

Для більшості органів і установ Європейського Союзу головним джерелом правового статусу є нормативні акти інститутів.

Необхідно зазначити, що поряд із органами й установами ЄС, які є самостійними елементами його організаційного механізму, існують також органи, що є підрозділами інших інститутів або органів.

Європейська комісія як координаційний орган розробляє загальну для ЄС політику захисту прав споживачів, яка відображається у прийнятих програмах і стратегіях.

Організаційним підрозділом Європейської комісії у сфері захисту прав споживачів є Генеральний директорат у галузі здоров'я й захисту споживачів. Як стверджують автори книги «Європейська комісія двадцять першого століття» [2, p. 74], Генеральні директорати Комісії – еквівалентні міністерствам структури, що працюють під політичним керівництвом Колегії Комісарів.

Генеральний директорат розробляє законодавчі й незаконодавчі пропозиції, так як Європейська комісія є інститутом, який є уповноваженим на правотворчу ініціативу. Необхідність розробки законодавчих пропозицій зумовлює взаємозв'язок генеральних директоратів зі службами та агенціями ЄС, що здійснюють наукові, технологічні й інші види експертиз, збирають статистичні дані.

Так як у науковій літературі Європейську комісію називають «політичною машиною» [3, p. 76], ЄС і Генеральний директорат можуть іменуватися рушійною силою цієї «політичної машини».

У галузі захисту прав споживачів Європейська комісія виконує свої функції за допомогою Генерального директорату в галузі здоров'я й захисту споживачів. Його скорочене найменування – DG SANCO, яке утворено від відповідної французької назви – "Direction Generale Santé et protection de consommateurs" (у перекладі з французької – Генеральний директорат здоров'я та захисту споживачів).

З 1981 р. по 1989 р. повноваження у сфері захисту прав споживачів здійснював Генеральний директорат із питань довкілля та атомної енергетики.

З 1989 р. політика захисту прав споживачів здійснювалася службою щодо споживчої політики при Європейській комісії, яка не мала статусу Генерального директорату.

У 1995 р. був створений Генеральний директорат із захисту прав споживачів у порядку трансформації служби споживчої політики в Генеральний директорат XXIV на чолі з Е. Боніно. Спочатку Генеральний директорат виконував ті самі функції, що і його попередник, в організаційному сенсі й адміністративних повноваженнях. Отже, заснований у 1995 р. Генеральний директорат був слабкою адміністративною одиницею, яка не могла здійснювати функції з координації співробітництва у сфері захисту прав споживачів, але в будь-якому випадку створення відповідного Генерального директорату було черговим кроком на шляху розвитку політики захисту прав споживачів у ЄС. Подальші зміни в статусі Генерального директорату відбулися в 2001 р. разом із низкою інших організаційних змін, із цього часу він став іменуватися Генеральним директоратом у галузі здоров'я й захисту спо-

живачів (далі коротко – DG SANCO). На сьогодні DG SANCO є одним із найчисленніших за кількістю службовців адміністративних підрозділів Європейської комісії.

Необхідно відзначити, що ЄС не публікує в офіційних джерелах інформацію про роботу генеральних директоратів, окрім інформації про їхню організаційну структуру. Відсутність відповідної інформації у відкритому доступі ускладнює процес дослідження функціонування генеральних директоратів.

Щодо організаційної структури DG SANCO необхідно відзначити, що генеральний директорат складається із директоратів, кожен із яких відповідальний за певний напрям діяльності генерального директорату, відповідно до схеми, опублікованої на офіційному сайті Європейської комісії [4]. У структурі DG SANCO функціонують 7 директоратів: директорат із загальних питань, директорат у справах споживачів, директорат із питань здоров'я, директорат із систем і продуктів охорони здоров'я, директорат із безпеки харчового ланцюга, служба продуктів харчування й ветеринарії, директорат із ветеринарії та міжнародних справ. Кожен із директоратів підпорядковується одному із заступників генерального директора, які, у свою чергу, підкоряються генеральному директорові DG SANCO. Директорат із загальних питань підпорядковується безпосередньо генеральному директорові DG SANCO.

На сьогодні в структурі адміністративних підрозділів Європейської комісії вирішення питань щодо захисту прав споживачів об'єднано з вирішенням питань щодо здоров'я. Таке поєднання кола цих питань є доречним, оскільки захист прав споживачів передбачає захист здоров'я й забезпечення безпеки споживачів, об'єднуючи так багато аспектів захисту прав споживачів із захистом здоров'я громадян ЄС. Аналогічне виділення суміжних політик простежується й в іншому адміністративному підрозділі структури Європейської комісії – Виконавчому агентстві у сфері здоров'я і споживачів (коротко зване ЕАНС від англ. Executive Agency for Health and Consumers).

За твердженням Європейської комісії, основна причина необхідності утворення агентств (а таких у складі Європейської комісії досить багато) – це «незалежність їхніх технічних та (або) наукових оцінок», а основна перевага агентств полягає в тому, що «їхні рішення основані на високоякісних технічних оцінках і не перебувають під впливом політичних чи особистісних міркувань» [5]. Як відзначають автори книги «Адміністративне право і політика Європейського Союзу», політична нейтральність агентств підлягає сумніву. Жан-Домінік Маджоне зазначає, що політичні повноваження передані ЄС переважно для підвищення впевненості у проведеній політиці, яка не могла б проводитися без делегування повноважень. Однак це можливо тільки для регулятивних повноважень, а не для розпорядчих, які можуть виконуватися непредставницьким органами, так як вони досить незалежні від політичного втручання. Причинами передавання повноважень агентствам Ж.-Д. Маджоне називає такі: «… брак адекватної адміністративної структури на європейському рівні» для ефективного застосування законодавства внутрішнього ринку, а також серйозні проблеми в довірі до «стилю правового регулювання спільноти» [6, p. 285], які не можуть бути дозволені стандартними методами комітології, і неузгодженість поставлених перед інститутами ЄС завдань високого ступеня складності з наданими в їх розпорядження адміністративними інструментами. Отже, створення агентств у структурі Європейської комісії було направлено на вирішення тих завдань, що виходили за межі політичних і охоплювали наукові й технологічні аспекти діяльності ЄС, без яких ефективна реалізація компетенції ЄС була б нездійсненна. Відповідні агентства створювалися в міру необхідності, заповнюючи прогалини в компетенції ЄС у різних галузях діяльності. Виконавчі агентства є відокремленою групою серед таких органів, оскільки їхнім завданням є управління програмами ЄС [5]. За словами колективу авторів книги «Адміністративне право і політика Європейського Союзу», такі агентства є одним із видів залучення третіх осіб до виконання управлінських функцій Європейської комісії.

Європейська комісія здійснює свої виконавчі повноваження на підставі ст. 202 ДЄС. У кожному законодавчому акті викладається коло виконавчих повноважень, покладених на комісію Радою у зв'язку з прийняттям цього акта.

Однак таке наділення повноваженнями може призвести до підміни волі законодавця й недотримання принципу поділу влади [1]. У зв'язку з цим було створено «особливий процедурний механізм», який має назву «комітологія» (від англ. Comitology).

Термін «комітологія» означає, що процедури, відповідно до яких Європейська комісія здійснює виконавчі повноваження, покладені на неї законодавчими інститутами ЄС, за допомогою комітетів, що складаються з представників держав-членів ЄС. Сутність його полягає в тому, що при передаванні виконавчих повноважень Європейської комісії Рада створює спеціальний комітет, що складається з національних експертів. Функції комітету зумовлені тією сферою правового регулювання, у якій Європейській комісії надаються повноваження.

У межах захисту прав споживачів також застосовуються відповідні механізми комітології. Наприклад, виконавчими повноваженнями Європейська комісія щодо генно-модифікованих продуктів харчування може наділятися тільки за наявності дозволу, що видається на пропозицію Європейського органу з безпеки продуктів харчування. Крім того, перед тим як дати свій дозвіл, Європейська комісія повинна отримати підтримку постійного комітету з харчового ланцюга та здоров'я тварин, основаного при Європейській комісії відповідно до ст. 58 Регламенту 178/2002.

Правове регулювання комітології здійснюється за допомогою регламенту 182/2011 від 16 лютого 2011 р., який установлює правила й загальні принципи щодо механізмів здійснення контролю державами-членами виконання Європейською комісією виконавчих повноважень [7, p. 13–18].

Ще одним елементом системи спеціалізованих органів ЄС у сфері захисту прав споживачів є формація Ради з трудової, соціальної політики, здоров'я та споживачів. Відповідно до ст. 16 Договору про ЄС, основними формаціями є Рада із загальних питань і Рада в закордонних справах.

Щодо формації, у яку входить сфера захисту прав споживачів, вона охоплює коло питань, яке ширше за коло питань, що дозволяється спеціалізованими органами Європейської комісії щодо захисту прав споживачів. До формації належать трудова й соціальна політика, крім здоров'я й захисту споживачів, які в сукупності розглядаються Генеральним директоратом із захисту здоров'я і споживачів Європейської комісії.

Європейський парламент реалізує свою компетенцію у сфері захисту прав споживачів за допомогою постійно діючого комітету з внутрішнього ринку та захисту споживачів (скорочена назва IMCO від англ. Internal Market and Consumer Protection – внутрішній ринок і захист споживачів). Зазначений комітет функціонує на підставі ст. 183 Правил процедур Європейського парламенту [8], у якій закріплено загальне положення щодо формування постійно діючих комітетів Європейського парламенту. Сфера відповідальності комітету IMCO закріплена в додатку 7 ст. 10 до Правил процедури Європейського парламенту, де зазначено, що комітет IMCO відповідальний, зокрема, і за сприяння й захист економічних інтересів споживачів, не включаючи питання охорони здоров'я та продовольчої безпеки, у контексті установи внутрішнього ринку.

Крім IMCO, у Європейському парламенті є Комітет щодо довкілля, здоров'я та безпеки продуктів харчування (скорочена назва ENVI – від англ. "Environment" – навколишнє середовище). Комітет ENVI розглядає питання безпосередньо щодо захисту здоров'я споживачів і продовольчої безпеки, які не входять у коло питань комітету IMCO, про що прямо зазначено в додатку 7 ст. 10 Правил процедур Європейського парламенту. Положення щодо сфери відповідальності комітету ENVI закріплені в додатку 7 ст. 8 Правил процедур Європейського парламенту й містять, серед інших, аспекти охорони здоров'я (п. 2 ст. 8) і продовольчої безпеки (п. 3 ст. 8).

Крім вище зазначених підрозділів інститутів ЄС у межах реалізації компетенції ЄС у сфері захисту прав споживачів, створюються установи, які забезпечують належне виконання інститутами ЄС і їх підрозділами своїх повноважень.

У 2002 р., відповідно до Регламенту (ЄС) № 178/2002, був заснований Європейський орган із безпеки продуктів харчування. Скорочене найменування EFSA від англійської назви European Food Safety Authority.

Основна діяльність EFSA – забезпечення інститутів ЄС експертною думкою щодо продовольчих товарів. У межах своєї діяльності EFSA проводить наукові дослідження в галузі продовольчих товарів і кормів, розробляє методику оцінювання ризиків, координує й забезпечує функціонування організацій, що належать до мережі, яка займається продовольчими товарами і правовим регулюванням у цій сфері.

Висновки. Отже, сукупність структурних підрозділів, інститутів, органів та установ ЄС у сфері захисту прав споживачів реалізують компетенцію ЄС у межах повноважень, які були їм надані відповідно до установчих документів.

Водночас відзначимо, що, крім вище зазначених органів, кожна держава-член має також свою систему органів і установ, що реалізують залишкову компетенцію в галузі захисту прав споживачів. Національні органи й установи взаємодіють із наднаціональними, створюючи багаторівневий організаційний механізм, діяльність якого спрямована на захист прав споживачів у ЄС. Досвід організаційно-правових засад ЄС у сфері захисту справ споживачів є визначним і постійно розвиваючим механізмом, який неодмінно потрібно використати в Україні для покращення системи захисту прав споживачів.

Список використаних джерел:

1. Право Европейского Союза. – 4-е изд. – М. : Юрайт, 2013. – Т. 2 : Особенная часть : [учебник для бакалавров] / под ред. С.Ю. Кашкина. – 2013. – 647 с.

2. Bauer M. W., Connolly S., Dehousse R., etc. European commission of Twenty first century / Oxford University Press, 2013. – p.74.

3. Bauer M. W., Connolly S., Dehousse R., etc. European commission of Twenty first century / Oxford University Press, 2013. – p. 76.

4. Health and Consumers (SANCO) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/dgs/health_consumer/chart.pdf.

5. Communication from the Commission the operating framework for the European Regulatory Agencies. COM (2002) 718 final [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eur-lex.europa.eu/legal– content/EN/TXT/?qid=1404034387582&uri=CELEX:52002DC0718.

6. Rowe G. C., Hofmann H. C.H., Tür A. H. Administrative Law and Policy of the European Union // Oxford University Press, 2011. – p. 285.

7. Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers // OJ L 55, 28 February 2011. – p. 13–18.

8. Rules of Procedure of the European Parliament [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+RULESEP+20140113+0+DOC+PDF+V0//EN&language=EN.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БРАТЕЛЬ С. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри адміністративної діяльності
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.1

ФУНКЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ СФЕРИ

У статті наводяться різні види класифікацій функцій правоохоронної сфери. Також проаналізовано поняття «функція» з погляду наукових і практичних варіацій.
Ключові слова: *правоохоронні органи, міліція, функції, структурні підрозділи, функціональна залежність.*

В статье приводятся различные виды классификаций функций правоохранительной сферы. Также проанализировано понятие «функция» с точки зрения научных и практических вариаций.
Ключевые слова: *правоохранительные органы, милиция, функции, структурные подразделения, функциональная зависимость.*

The article presents various types of classifications of the functions of law enforcement sphere. A concept of "function" in terms of scientific and practical variations is analysed.
Key words: *law enforcement agencies, police, function, structural units, functional dependence.*

Вступ. Правоохоронні органи в усі часи були гарантом громадського спокою та правопорядку. Їх роль полягала в забезпеченні охорони прав, свобод громадян та інтересів держави, саме тому дуже важливими є функції правоохоронних органів. Держава здійснює правореалізуючу функцію громадян, утверджуючи власні обов'язки, які відображаються у функції охорони прав і свобод громадян, усіх форм власності, правопорядку. Механізм держави не може існувати без правоохоронних органів, які втілюють на практиці завдання щодо захисту прав і свобод громадян.

Дослідженням правоохоронних функцій держави займалися Ю.Е. Аврутін, Е.П. Григоніс, А.П. Гуляєв, М.В. Лошицький, В.І. Рохлін, Н.М. Рудяков, М.Н. Смірнов, О.В. Солнишкова, Ю.М. Соловей, С.В. Степашин, А.Н. Харитонов, Е.Б. Хохлов та інші.

Результати дослідження. Правоохоронні органи реалізують функції держави, оскільки основним предметом їх діяльності є законодавчо визначені функції чи завдання з охорони прав, відновлення порушеного права або організація виконання покарання, захист національної безпеки, підтримання правопорядку, забезпечення стану законності [1, с. 8].

Правоохоронна система – це сукупність державно-правових засобів, методів і гарантій, які забезпечують захищеність людини від протиправних порушень. Виходячи з основ теорії держави і права, можна сказати, що функціями зазвичай називають основні напрями

діяльності органів внутрішніх справ у процесі вирішення поставлених перед ними завдань, тобто функції органів внутрішніх справ охоплюють сукупність методів, способів, прийомів, дій, за допомогою яких виконуються завдання та досягаються цілі, що ставляться перед органами внутрішніх справ. Кожна з функцій органів внутрішніх справ конкретизується у функціях їхніх структурних підрозділів, а функції структурних підрозділів розподіляються у формі функціональних обов'язків кожного окремого працівника підрозділу.

Правоохоронними органами в широкому розумінні є суд, прокуратура й правоохоронні органи по боротьбі зі злочинністю; у вузькому – лише правоохоронні органи по боротьбі зі злочинністю (міліція, Служба безпеки України, Управління державної охорони України, Державна прикордонна служба України, Військова служба правопорядку в Збройних Силах України, Державна пенітенціарна служба України). Таку діяльність у більшому чи меншому обсязі здійснюють усі органи держави, але саме для суду, прокуратури та правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю правоохоронна функція є основною. Тому державні правоохоронні органи можна розглядати як окрему ланку державної системи, що передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Правоохоронна сфера охоплює діяльність, яка здійснюється в межах охоронних правовідносин і має відповідати принципам правоохоронної системи. У них інтегровані всі принципи права, правового регулювання, принципи правосвідомості та законності стосовно цілей, завдань, засобів і методів правової охорони суспільних відносин [2, с. 17–29]. Правоохоронна сфера здійснює охоронну функцію, що реалізується переважно в правових формах, які й втілюють правоохоронну функцію держави.

Ю.П. Соловей звертає увагу на те, що міліція, відповідно до нового законодавства, інтегрується в ширшу, порівняно з правоохоронною, систему – забезпечення безпеки [3, с. 156]. Водночас, як зазначив у своєму дослідженні С.В. Степашин, охоронна функція переважно реалізується в правових формах, а отже, є правоохоронною функцією держави, про що свідчать об'єкти безпеки, а саме: права та свободи особи, безпека суспільства (його матеріальні та духовні цінності), безпека держави (конституційний устрій, суверенітет і територіальна цілісність) [4, с. 156].

Таким чином, правоохоронна функція є однією із самостійних функцій держави, яка реалізується в межах законодавчої, виконавчої та судової влади. Принцип поділу влади в межах забезпечення та здійснення правоохоронної функції виявляється в тому, що органи законодавчої влади за допомогою законодавства створюють правову основу, на якій базується правопорядок; легалізують учасників суспільних відносин як суб'єктів права і визначають їх правовий статус; закріплюють систему органів держави, які спеціалізуються на охороні правопорядку та визначають їх компетенцію. Органи судової влади, зокрема, беруть на себе визнання та поновлення суб'єктивного права; виступають гарантом захисту від свавілля виконавчої влади, від прийняття та виконання нормативно-правових актів, які порушують конституційні права та свободи громадян. Органи виконавчої влади здійснюють безпосереднє державне управління у сфері правоохоронної діяльності, реалізуючи найбільший обсяг роботи із забезпечення та охорони правопорядку [5, с. 47].

Державно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції складається з упорядкованої сукупності елементів, які функціонують у правоохоронній сфері суспільного життя. Державно-правовий механізм утворює відносно самостійну соціальну систему – правоохоронну систему.

Функції органів внутрішніх справ за значенням завдань, для виконання яких вони здійснюються, можна поділити на три групи: основні, забезпечувальні та функції загального керівництва [6, с. 61–62].

До основних функцій органів внутрішніх справ належать гарантування особистої безпеки особи, захист її прав, свобод і законних інтересів, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань; організація та забезпечення охорони громадського порядку й громадської безпеки; організація та забезпечення безпеки дорожнього руху в містах та інших населених пунктах, а також на магістральних шляхах; здійснення оперативно-розшукової

діяльності; здійснення досудового розслідування в кримінальних провадженнях, що належать до їх компетенції; профілактика правопорушень; дозвільно-ліцензійна діяльність; нагляд за особами з антисоціальною поведінкою, які перебувають на обліку; нагляд і контроль за додержанням правил перевезень екологічно небезпечних вантажів; захист власності від злочинних посягань.

На міліцію також покладається обов'язок надання соціальної та правової допомоги населенню та сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам й організаціям у виконанні покладених на них завдань.

Правоохоронні функції, пов'язані з боротьбою зі злочинністю та правопорушеннями, зумовлюють юридичну відповідальність у сфері публічного права. До них відносять такі функції: профілактичну (профілактика правопорушень, які зумовлюють юридичну відповідальність у сфері публічного права); захисну; охоронну (охорона громадського порядку, забезпечення громадської безпеки та власності); ресоціалізаційну; оперативно-розшукову; розслідування злочинів; судового розгляду справ (проте, оскільки ця функція притаманна лише судам, суди ми віднесли до особливої категорії державних правоохоронних органів); розгляду справ про адміністративні правопорушення; розгляду справ про фінансові та адміністративно-господарські правопорушення.

Функції боротьби з організованою злочинністю та боротьби з корупцією, хоча й передбачені окремими законами України, по суті є лише складовими вже згаданих головних правоохоронних функцій, тому окремо вони не виділяються [7, с. 28–29].

Факультативними функціями правоохоронної сфери можна вважати: контрольну, дозвільну, аналітичну або методичну, інформаційну, нормотворчу, координаційну.

Державні правоохоронні органи можуть виконувати й інші функції, які взагалі не можна віднести до правоохоронних, а саме: розвідувальну, забезпечення урядового зв'язку, надання соціальної допомоги (крім власне ресоціалізації громадян), антидиверсійну, конвойну тощо [7, с. 29–30].

У свою чергу, міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінальну процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції.

Головними функціями правоохоронного органу є профілактична, захисна, ресоціалізаційна, оперативно-розшукова, функція розслідування злочинів, судовий розгляд справ, розгляд справ про адміністративні правопорушення, розгляд справ про фінансові та адміністративно-господарські правопорушення, виконання вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов прокурорів.

Якщо розглядати функції правоохоронних органів із погляду сучасних реформ, то, відповідно до проекту Закону України «Про поліцію і поліцейську діяльність», вона виконує профілактичну, адміністративну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну функції [8].

Розглядаючи згадані функції потрібно зосередити увагу на їхньому змісті. Так, адміністративна функція полягає у виконавчо-владній діяльності, спрямованій на забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів шляхом здійснення адміністративного нагляду за дотриманням посадовими особами та громадянами рішень органів державної влади та публічного управління з питань охорони громадського порядку та громадської безпеки. Здійснення цієї функції покладається переважно на підрозділи міліції громадської безпеки та Державної автомобільної інспекції, але деякою мірою в системі єдиної дислокації здійсненням адміністративної функції займаються й інші підрозділи, наприклад підрозділи міліції охорони. Виконуючи адміністративні функції, особовий склад органів внутрішніх справ здійснює організаційно-правові повноваження, які встановлюються та забезпечуються нормами адміністративного права. Ця діяльність має державно-владний характер і здійснюється від імені держави. За допомогою адміністративно-правових засобів можна впливати на відносини у сферах громадського порядку, громадської безпеки та боротьби з різними видами правопорушень, які належать до об'єкта адміністративної

діяльності. Сюди також належать відносини щодо захисту життя, здоров'я, честі та гідності громадян, їх прав і свобод.

Профілактична функція полягає в попередженні правопорушень шляхом виявлення причин, що породжують правопорушення, а також умов, які сприяють їх вчиненню, та вживання заходів щодо їх усунення. Профілактична діяльність полягає в систематичному виявленні й аналізі причин й умов правопорушень, зокрема порушень права на життя, розробці та вживанні заходів щодо їх усунення. Оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних й оперативно-технічних засобів.

Оперативно-розшукова функція полягає в попередженні, припиненні, розкритті вчинених злочинів, виявленні, розшуку та затриманні осіб, які їх вчинили. Суть кримінально-процесуальної функції – розгляд і вирішенні заяв та повідомлень про злочини й події, провадження досудового розслідування за кримінальними провадженнями, розслідування яких, згідно із законом, покладено на міліцію.

Виконавча функція здійснюється через виконання адміністративних стягнень, а також окремих доручень органів прокуратури, суду та Державної виконавчої служби. Охоронна функція передбачає охорону на договірних засадах майна всіх видів власності (громадян, іноземців, осіб без громадянства, колективного, державного, іноземних держав, міжнародних організацій). Здійснення цієї функції покладено на підрозділи міліції охорони.

Висновки. Таким чином, функції органів внутрішніх справ проявляються та реалізуються в повсякденній діяльності органу в цілому, окремих його підрозділів і працівників під час виконання поставлених перед ними завдань. Сукупність функцій усіх підрозділів апарату управління органів внутрішніх справ становить їх функціональну структуру.

Отже, правоохоронна функція є однією із самостійних функцій держави, основними суб'єктами реалізації якої є органи законодавчої, виконавчої та судової влади.

Державно-правовий механізм реалізації функцій правоохоронної сфери складається з упорядкованої сукупності елементів, які функціонують у правоохоронній сфері суспільного життя, тобто державно-правовий механізм утворює відносно самостійну соціальну систему – правоохоронну систему.

Список використаних джерел:

1. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : [навч. посіб.] / [В.С. Ковальський, В.Т. Білоус, С.Е. Демський та ін.] ; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 320 с.

2. Аврутин Ю.Е. Органы внутренних дел в государственном механизме Российской Федерации (государственно-правовые и социальные вопросы функционирования и перспектив развития) : [монография] / Ю.Е. Аврутин, И.Н. Зубов. – СПб. : Санкт-Петербургский университет МВД России, 1998. – 198 с.

3. Соловей Ю.П. Правовое регулирование деятельности милиции в Российской Федерации / Ю.П. Соловей. – Омск : ВШМ МВД РФ, 1993. – 504 с.

4. Степашин С.В. Теоретико-правовые аспекты обеспечения безопасности Российской Федерации : автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С.В. Степанишин. – СПб., 1994. – 41 с.

5. Ромашов Р.А. Государство (предпосылки возникновения, механизм функционирования, критерии классификации) / Р.А. Ромашов. – СПб. : Ин-т правоведения и предпринимательства, 1998. – 280 с.

6. Мельник М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність : [навч. посіб.] / М. І. Мельник, М.І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2002. – 576 с.

7. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України : [підручник] / О.М. Бандурка. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.

8. Про поліцію і поліцейську діяльність : Проект закону № 1692-1 від 27 січня 2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53719.

ГЛУХОВЕРЯ В. А.,
викладач кафедри
загальноправових дисциплін
(Дніпропетровський гуманітарний університет)

УДК 340+35.083

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ

У статті характеризуються основні принципи міжнародного законодавства щодо правового захисту інформації з обмеженим доступом та іноземний досвід їх реалізації.
Ключові слова: *інформація з обмеженим доступом, принципи, законодавство.*

В статье характеризуются основные принципы международного законодательства по правовой защите информации с ограниченным доступом и иностранный опыт их реализации.
Ключевые слова: *информация с ограниченным доступом, принципы, законодательство.*

The article characterized by the basic principles of international law on the legal protection of information with restricted access, and foreign experience of their implementation.
Key words: *information with restricted access, principles, legislation.*

Вступ. На початку 80-х років XX ст. професор Гарвардського університету А. Еттінгер зазначав: «Наступає час, коли інформація стає таким же основним ресурсом, як матеріали та енергія, отже, відносно цього ресурсу повинні бути сформульовані ті ж критичні запитання: хто ними володіє, хто в цьому зацікавлений, наскільки він доступний, можливість його ефективного використання» [4, с. 11]. У багатьох промислово розвинутих країнах приділяється значна увага здійсненню комплексу заходів, спрямованих на виключення або утруднення витоку інформації, яка захищається. С. Князєв відзначає, що до такого комплексу належить насамперед розробка й прийняття законодавчих актів в інформаційній сфері, що стосуються охорони державної таємниці та комерційних секретів фірм [6]. Основні засади, система та особливості розвитку законодавства, що врегульовує суспільні відносини у сфері обігу інформації з обмеженим доступом приватного та публічного характеру, у різних країнах різняться. На цю сферу правового регулювання значний вплив здійснюють обрані конкретною країною напрями міжнародної політики, приєднання чи підтримка окремих міждержавних або міжурядових утворень. Україна стоїть на шляху інтеграції в міжнародні інформаційні процеси. Національна інформаційна сфера України перебуває в стані активного становлення, гармонійного включення в глобальний світовий інформаційний простір [17]. Вплив на формування національного інформаційного законодавства, у тому числі й адміністративного деліктного законодавства у сфері обігу інформації з обмеженим доступом, будуть здійснювати існуючі у світі тенденції та традиції. Пріоритетними для дослідження іноземного досвіду правового захисту інформації з обмеженим доступом є досвід країн-партнерів України.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясування зміст принципів міжнародного законодавства щодо правового захисту інформації з обмеженим доступом та іноземний досвід

їх реалізації. Предмет розгляду цього наукового дослідження – правові норми та наукові теорії, що визначають зміст правових засад регулювання суспільних відносин у сфері обігу інформації з обмеженим доступом.

Результати дослідження. Україна як європейська держава здійснює відкриту зовнішню політику та прагне рівноправного взаємовигідного співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, виходячи насамперед з необхідності гарантування безпеки. Одними з основних засад зовнішньої політики є забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір із метою набуття членства в Європейському Союзі (далі – ЄС) [11]. У цьому контексті існує постійна потреба в обміні інформацією з обмеженим доступом між Україною та ЄС та застосування відповідних заходів безпеки, що передбачені відповідною угодою між Україною та Європейським Союзом [20]. Водночас Україна ставить завдання в зовнішній політиці також щодо зближення з НАТО.

Питання міжнародних правових засад регулювання захисту інформації з обмеженим доступом розглядали такі правознавці, як В. Артемов, Д. Василенко, Г. Громов, С. Князев, В. Маслак, М. Павлова, А. Тунік.

Останні зміни в законодавстві щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості свідчать про поглиблення співпраці України з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства в цій організації [14]. За таких умов набуває все більшого значення координації діяльності органів виконавчої влади, державних засобів масової інформації з питань співробітництва з НАТО в інформаційній сфері [14]. Цей вектор розвитку зовнішньо політики України впливатиме й на правове регулювання системи безпеки інформації як складової частини євроатлантичного безпекового простору [12]. Таким чином, основоположними документами, що визначають зміст, характер і створюють договірно-правову основу відносин України з НАТО, є Рамковий документ Програми НАТО «Партнерство заради миру» (започатковано 10 січня 1994 року, Україна приєдналася 8 лютого 1994 року) [8], Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО від 9 липня 1997 року [21], Декларація про її доповнення від 21 серпня 2009 року та Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року [11]. Відповідно до Декларації про доповнення Хартії під егідою КУН також розробляються Річні національні програми співробітництва Україна-НАТО.

Принципи нормативно-правового регулювання захисту інформації з обмеженим доступом, або (у термінології НАТО) політика інформаційної безпеки (Security Of Information policy (далі – SOI)) регулюються документом С-М(2002)49. Історично SOI вперше в повному обсязі була викладена в документі, відомому як С-М(55)15(Final). Наприкінці 90-х років НАТО розпочало перегляд документа С-М(55)15(Final), у результаті чого в 2002 році з'явився документ, який тепер відомий як С-М(2002)49.

Документ С-М(2002)49 проголошує п'ять основних принципів політики безпеки НАТО: «Breadth», «Depth», «Centralization», «Controlled Distribution», «Personnel Controls» [1].

«Принцип широти» (Breadth) вбачає, що держави-члени НАТО беруть зобов'язання регулювати доступ до всіх видів чутливої інформації однаковим способом, незалежно від того, чи належить вона НАТО, чи ні. Така вимога діє на тій підставі, що НАТО має бути впевнено, що кожна країна-член НАТО забезпечує встановлені високі стандарти захисту інформації.

На «принципі глибини» (Depth) базується система поділу інформації з обмеженим доступом на рівні й визначення грифів таємності.

«Принцип централізації» (Centralization) має національний і міжурядовий аспекти. На національному рівні принцип базується на вимозі мати в кожній державі-члені НАТО національний уповноважений орган або урядове бюро національної безпеки (national security organization (далі – NSO)), відповідальне за інформаційну безпеку та підбір персоналу, за збір і реєстрацію повідомлень щодо шпигунства та підривної діяльності. Бюро також має бути наділено повноваженнями контролю стану захисту інформації з обмеженим доступом в інших державних і недержавних режимно-секретних органах, організовувати методичну

та дослідницьку роботу, сертифікацію засобів захисту інформації. На міжурядовому рівні існує центральний координуючий орган. У 1955 році в НАТО було створено Бюро безпеки, перетворене нині в Офіс безпеки НАТО (далі – NOS), що несе відповідальність за повну координацію з питань інформаційної безпеки в НАТО. NOS повідомляє національні уряди щодо застосування принципів і стандартів та виконує моніторинг національних систем із метою гарантування ефективного захисту інформації з обмеженим доступом.

Принцип управління доступом (Controlled Distribution) ґрунтується на двох правилах. Перше правило «need-to-know» (потреба знати) полягає в тому, що особи повинні мати доступ до класифікованої інформації тільки за наявності потреби в такій інформації для виконання своїх прямих службових обов'язків, і доступ не повинен надаватися лише тому, що людина посідає певне службове становище, є керівником. Цей принцип у НАТО вважається фундаментальним. Друге правило є найважливішим в угоді, підписаній членами альянсу ще в січні 1950 року. Воно полягає в тому, що інформація не може бути занижена в рівні таємності або розсекречена без згоди сторони, від якої вона отримана.

Принцип персонального контролю (Personnel Controls) передбачає правила вибору кандидатів на надання права доступу до класифікованої інформації. Контроль заснований на перевірці благонадійності, оцінках характеру й способу життя кандидатів.

Попередній аналіз демонструє, що країни Центральної і Східної Європи, які є членами НАТО, пішли шляхом інкорпорації основних принципів політики інформаційної безпеки в національне законодавство. В. Артемов зазначає, що при цьому стало очевидним, що розходження в способах здійснення міжнародно-правових норм захисту інформації у внутрішньодержавному праві цих країн залежать не лише від системи їх державного устрою, але й має генетичні корені, обумовлені динамікою світових процесів [2, с. 60–61]. Це особливо добре видно на прикладі законодавства Чехії та Словаччини, дуже близьких у культурно-історичному й одночасно дещо віддалених за економічним рівнем країнах. Детальний аналіз законів щодо захисту інформації цих країн, проведений В. Артемовим, особливо актуальний з огляду на давні традиції культурних й економічних зв'язків між Україною та цими країнами, продемонстрував більший ступінь розробленості законодавства про інформацію з обмеженим доступом Республіки Словаччина [2, с. 61]. Інші країни-члени ЄС також мають закони, що регулюють використання та захист режиму інформації з обмеженим доступом: Чехія – «Порядок доступу до інформації» та «Акт про класифікацію інформації»; Естонія – «Акт про суспільну інформацію» та «Акт про державні таємниці»; Литва – «Закон про умови передання інформації громадськості» та «Закон про державну таємницю»; Латвія – «Закон про свободу інформації» та «Закон про державну таємницю»; Польща – «Про доступ до інформації» та «Акт про захист інформації, яка класифікується» [3, с. 130].

В. Артемовим прийшов до висновків, цікавих для розвитку українського законодавства про інформацію з обмеженим доступом за умов без блокового статусу України: 1) запровадження міжнародно-правових норм захисту інформації у внутрішньодержавному праві країн-членів НАТО відбувається шляхом інкорпорації основних принципів політики безпеки НАТО в правове поле цих держав; 2) політика безпеки НАТО в частині інформації з обмеженим доступом залишає досить широкі рамки, усередині яких можуть варіюватися конкретні норми національного права; 3) політика безпеки НАТО в частині інформації з обмеженим доступом не залишається постійною та піддається змінам під впливом викликів сьогодення [20, с. 63]. Принципи забезпечення інформації з обмеженим доступом у країнах НАТО повинні бути запроваджені й у вітчизняному законодавстві та відображені в Законі України «Про інформацію». Велика кількість правових питань, що потребують врегулювання у сфері обігу інформації з обмеженим доступом, створюють передумови для розробки та прийняття Закону України «Про інформацію з обмеженим доступом» чи відповідного розділу в Кодексі України про інформацію з обмеженим доступом.

Не тільки документи, що регулюють співпрацю з ООН, містять основні засади правового регулювання обігу інформації з обмеженим доступом. Угода між Україною та Європейським Союзом про процедури безпеки, які стосуються обміну інформацією з об-

меженим доступом, визначає такі засади використання відповідної інформації: принцип контролю з боку власника інформації та принцип потреби в доступі за умовами службової діяльності [19].

Важлива роль у міжнародних документах відводиться для узгодження вітчизняного законодавства із законодавством ЄС щодо процедур обміну таємною інформацією та забезпечення конфіденційності персональних даних [9]. Підґрунтям для розробки та прийняття національного законодавства про захист персональних даних стали такі міжнародні документи, як Модельний закон про інформатизацію, інформацію та захист інформації, прийнятий на двадцять шостому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД) у 2005 році [7], та ратифікована в 2010 році Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних [13]. Принципи, що містяться в Конвенції, уточнюються та розширюються в Директиві 95/46/ЕС Європейського парламенту та Ради від 24 жовтня 1995 року «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» [5] та Директиві 97/66/ЕС Європейського парламенту та Ради від 15 грудня 1997 року «Стосовно обробки персональних даних і захисту права на невтручання в особисте життя в телекомунікаційному секторі» [16], які покищо не ратифіковані Україною, проте можуть бути використані для удосконалення вітчизняного законодавства. Відповідно до зазначених документів більшість країн ЄС та СНД видала свої національні закони: щодо діяльності з персональними даними в медичній, статистичній, державній, журналістській, поліцейській та інших сферах.

Закріплення на міжнародному рівні норм, що визначають необхідність правового захисту персональних відомостей, відображають сталу тенденцію в розвитку інформаційних відносин, що виникають у процесі функціонування суб'єктів владних повноважень, зокрема збільшення обсягів використання персональних даних громадян.

У європейських країнах правовий захист персональних даних здійснюється на рівні двох законів, що взаємодоповнюються: закон *Data Protection Act і закон Information Freedom Act* (закон про свободу інформації). Такі типи законів, як правило, розробляються та приймаються одночасно. В окремих країнах принцип свободи доступу до інформації безпосередньо закладається в положеннях закону *Data Protection Act.* А Тунік зазначає: «Закони про захист персональних даних різних країн намагаються охопити всі послідовні етапи циклу, починаючи зі збору даних і закінчуючи їх знищенням, інформуванням, участю та контролем зі сторони індивідуума. Розбіжності в національних підходах, що спостерігаються в даний час у законах, законопроектах і законодавчих пропозиціях, стосуються таких аспектів, як масштаб дії законодавчого акта, акцентування в ньому різних елементів системи захисту, дотримання вищезазначених принципів, система контролю за виконанням законодавства» [18, с. 12]. Крім того, можна вказати на розбіжності в категоріях даних, що не підлягають розголошенню, у методах забезпечення відкритості та індивідуальної участі. Акцентовано, що механізми захисту даних, які відносяться до приватних осіб, не можуть бути аналогічні тим, що необхідні для захисту даних ділових підприємств, асоціацій і груп, що мають статус юридичної особи. Водночас, дослід багатьох країн свідчить про те, що чітко розмежовувати персональні й неперсональні дані досить складно. А. Тунік проаналізував правові засади захисту персональних даних у СНД та прийшов до висновку, що в країнах СНД системою захисту персональних даних обрано закон типу *Data Protection Act* (Закон про захист даних), де обов'язково закріплюються ознаки персональних даних; права суб'єкта даних у зв'язку з обробкою та використанням даних; правила доступу до чужих персональних даних, їх розкриття й передача; вилучення з правового регулювання даних в інтересах державної та суспільної безпеки, у зв'язку з розслідуванням злочинів; заходи правового регулювання збору, збереження, обробки, передачі й використання персональних даних; вимоги до організаційно-технічних заходів із забезпечення безпеки під час їх обробки, використанні, передачі та збереженні; норми, що встановлюють відповідальність за порушення принципів захисту даних тощо [18, с. 11]. На наш погляд, цей закон має багато переваг: він чітко визначає принципи регулювання обробки персональних даних, права та обов'язки суб'єктів персональних

даних та їх користувачів. Вважаємо за необхідне ці положення відобразити й у вітчизняному Законі України «Про захист персональних даних».

За даними Харківської правозахисної групи майже всі країни світу визнають право на приватність безпосередньо у своїх конституціях. Наприклад, основні закони Південної Африки та Угорщини містять у собі спеціальні норми щодо доступу та контролю за інформацією особистого характеру. У багатьох країнах, де приватність не визнано безпосередньо в конституції (наприклад, Сполучених Штатах, Ірландії та Індії), для реалізації цього права суди застосовують інші норми, зокрема міжнародні договори, де визнається право на приватність, такі як Міжнародний пакт про громадянські й політичні права або Європейська Конвенція про права людини, що є частиною законодавства багатьох країн.

Нині міжнародне законодавство включає приблизно 20 загальноєвропейських конвенцій, директив та рекомендацій із питань захисту персональних даних. 6 липня 2010 року Україна ратифікувала базові європейські стандарти у сфері захисту персональних даних, зокрема Конвенцію Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, а також додатковий протокол до неї стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних, таким чином беручи на себе зобов'язання імплементувати їх положення в українське законодавство.

Спеціалісти Харківської правозахисної групи, дослідивши моделі захисту приватності в різних країнах, констатують факт існування декількох загальних моделей захисту приватності. У деяких країнах одночасно використовується кілька моделей. Модель регулювання, що застосовується в Європі, Австралії, Гонгконзі, Новій Зеландії, Центральній і Східній Європі та Канаді, полягає в тому, що існує посадова особа (наприклад, уповноважений, омбудсмен, реєстратор), яка забезпечує виконання положень детально розробленого закону про приватність. Ця посадова особа здійснює нагляд за дотриманням законності та проводить розслідування щодо виявлених порушень, а також відповідає за громадянську освіту та міжнародні стосунки щодо захисту даних та їх передачі. Такої моделі дотримуються більшість країн, де існують закони про захист даних. Цю модель також обрано Європою для створення нового режиму захисту даних. Однак коло повноважень таких органів дуже різниться, часто надходять повідомлення про серйозну нестачу засобів, що призводить до невиконання положень чинного законодавства.

Дотримання конфіденційності персональних даних є одним з аспектів приватності, визнаного фундаментальним правом людини в Загальній декларації прав людини ООН, Міжнародному пакті про громадянські й політичні права та в багатьох інших міжнародних і регіональних угодах. Інформаційна приватність включає в себе встановлення таких правил збору та обігу персональних даних, як інформація кредитних установ та медичні записи [10, с. 12]. З огляду на зміст відомостей, що складають зазначену інформацію, перелік її користувачів та джерел отримання стає майже невичерпним, що обумовлює включення до інформаційних відносин, що виникають із приводу використання персональних даних усіх суб'єктів права.

М. Павлова зазначає, що протягом багатьох років США та Європа по-різному підходять до захисту особистої інформації. Зараз обидві сторони намагаються подолати цей розрив. Так, щодо загального населення, без прив'язки до займаної посади, у США Конгрес прийняв законодавчі акти, які в окремих випадках обмежують використання персональних даних американців, що містяться в медичних документах, кредитних звітах, відеозаписах тощо. З іншого боку, Європейський Союз прийняв більш повну систему правових документів і має загальну директиву, яка надає громадянам ЄС певні основоположні права, такі як право на отримання копій документів, що містять персональні дані про них із боку компаній та організацій, що, на думку М. Павлової, не має аналога в законодавстві США [15]. Підтримують цю позицію й дослідники Харківської правозахисної групи, зазначаючи, що Сполучені Штати Америки уникають схвалення загальних принципів захисту даних, надаючи перевагу таким спеціальним секторальним законодавчим актам, як відеозаписи під час укладення договорів оренди та збереження приватності у фінансових питаннях.

Висновки. Таким чином, запровадження у вітчизняне законодавства про інформацію з обмеженим доступом принципів ООН та ЄС щодо захисту інформації з обмеженим доступом, на наш погляд, потребує внесення змін до ст. 4 Закону України «Про доступ до публічної інформації» шляхом доповнення її частиною другою, де слід зазначити засади використання інформації з обмеженим доступом у роботі суб'єктів владних повноважень: 1) інформація з обмеженим доступом повинна бути отримана й оброблена законним чином на підставі чинного законодавства; 2) інформація з обмеженим доступом суб'єктів приватного права включаються до державних баз даних на підставі вільної згоди суб'єкта, вираженого в письмовій формі; 3) інформація з обмеженим доступом повинна накопичуватися для точно визначених і законних цілей, не використовуватися в суперечності із цими цілями та не бути надмірною щодо них; 4) інформація з обмеженим доступом в разі необхідності може оновлюватися та передаватись іншим суб'єктам владних повноважень на підставі вільної згоди суб'єкта (власника, законного користувача інформації), вираженого в письмовій формі; 5) інформація з обмеженим доступом повинна зберігатися не довше, ніж цього вимагає мета, для якої вона накопичуються, і підлягає знищенню після досягнення цієї мети або за умови зникнення потреби; 6) слід вживати заходів для охорони інформації з обмеженим доступом, що виключають випадкове або несанкціоноване руйнування, або випадкову її втрату, а також несанкціонований доступ до неї, зміну, блокування чи передачу даних; 7) забезпечення безперервного захисту інформації з обмеженим доступом; 8) відповідальність за порушення режиму інформації з обмеженим доступом та відшкодування завданої шкоди.

Список використаних джерел:

1. Al. S. Roberts Nato's security of information policy and the entrenchment of State Secrecy. Reports Basic Newsletter on Internal International Security October 2003 Nb.

2. Артемов В.Ю. Захист інформації з обмеженим доступом в країнах НАТО (на прикладі Чехії і Словаччини) / В.Ю. Артемов // Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні. – 2005. – Вип. 11. – С. 60–63.

3. Василенко Д.П. Законодавство провідних країн світу у сфері захисту інформації / Д.П. Василенко, В.І. Маслак // Вісник КДУ імені Михайла Остроградського. – Вип. 2010. – № 2 (61). – Ч. 1. – С. 128–132.

4. Громов Г.Ю. Беспилотные информационные средства / Г.Ю. Громов // Знание сила. – № 7. – М., 1986. – С. 12 – 17; 3. Signal. – USA, 1983. – P. 10–14.

5. Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних : Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 24 жовтня 1995 року від 24 жовтня 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_242/print1359106886760987.

6. Князев С. Деякі аспекти забезпечення охорони інформації з обмеженим доступом в провідних країнах світу / С. Князєв // Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні. – 2006. – Вип. 2 (13). – С. 102–109.

7. Модельный закон об информатизации, информации и защите информации : Постановление № 26-7 от 18 ноября 2005 года, принятое двадцать шестом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_d09/print1329875570254855.

8. Партнерство заради миру : Рамковий документ, підписаний Україною 8 лютого 19994 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 48. –Ст. 3232.

9. План дій «Україна – Європейський Союз», схвалена Кабінетом Міністрів України 12 лютого 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_693/print1390908416635159.

10. Право на приватність: conditio sine qua non. – Х. : Фоліо, 2003. – 216 с.

11. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.

12. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV // Офіційний вісник України. – № 29. – Ст. 1433.

13. Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 46. – Ст. 542.

14. Про Рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО : Постанова Верховної Ради України від 21 листопада 2002 року № 233-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 51. – Ст. 374.

15. Павлова М.О. Захист персональних даних суддів: прогалина чи примха? / М.О. Павлова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrjustice.com.ua/zahyst–personalnyh–danyh–suddiv–prohalyna–chy–prymha/.

16. Стосовно обробки персональних даних і захисту права на невтручання в особисте життя в телекомунікаційному секторі : Директива 97/66/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 15 грудня 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_243.

17. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні : Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 105.

18. Тунік А.В. Правові основи захисту персональних даних : автореф дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / А.В. Тунік ; Національний авіаційний університет. – К., 2012. – 21 с.

19. Угода між Україною та Європейським Союзом про процедури безпеки, які стосуються обміну інформацією з обмеженим доступом, ратифікована Законом України № 499-V від 20 грудня 2006 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 15. – Ст. 582.

20. Угода між Україною та Європейським Союзом про процедури безпеки, які стосуються обміну інформацією з обмеженим доступом, ратифікована Законом України № 499-V від 20 грудня 2006 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 15. – Ст. 582.

21. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору, підписана 9 липня 1997 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 34. – Ст. 2453.

КАЛІНІЧЕНКО А. І.,
здобувач кафедри
адміністративного права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.951

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОДИФІКАЦІЇ МИТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню теоретичних аспектів кодифікації митного законодавства України: проведено правовий аналіз процесу кодифікації законодавства й досліджено історію кодифікації митно-правових норм в Україні.
Ключові слова: *митне право, митне законодавство, систематизація законодавства, кодифікація митного законодавства.*

Статья посвящена исследованию теоретических аспектов кодификации таможенного законодательства Украины: проведен правовой анализ процесса кодификации законодательства и исследована история кодификации таможенно-правовых норм в Украине.
Ключевые слова: *таможенное право, таможенное законодательство, систематизация законодательства, кодификация таможенного законодательства.*

The article investigates the theoretical aspects of the codification of the customs legislation of Ukraine: conducted a legal analysis of the process of codification legislation and examines the codification history of the customs rules in Ukrainian law.
Key words: *customs law, customs legislation, systematization of legislation, codification of the customs legislation.*

Вступ. Митне законодавство України постійного вдосконалюється. Однак на шляху правотворчого процесу виникає чимало перешкод, зумовлених об'єктивними й суб'єктивними чинниками. Саме тому шляхи вдосконалення правового регулювання митної справи, упорядкування митного законодавства, оптимізація механізму здійснення митної політики в період зростання ролі митних органів у захисті економічних інтересів України вимагають ґрунтовних наукових досліджень.

Незважаючи на те що проблема систематизації та кодифікації митного законодавства в правовій науці не раз порушувалася, вона залишається недостатньо дослідженою. І, хоча окремі аспекти цієї проблеми вже розроблялися, вони потребують доопрацювання.

Питання розвитку митного законодавства, його вдосконалення та систематизації постійно перебувають у центрі уваги вчених-фахівців у царині митного права, зокрема цим аспектам досліджуваної проблеми присвятили праці Є.В. Додін, Ю.М. Дьомін, Ф.Л. Жорін, С.В. Ківалов, Б.А. Кормич, А.В. Мазур, В.Я. Настюк, А.В. Омельченко, П.В. Пашко, С.М. Перепьолкін, Д.В. Приймаченко, В.В. Прокопенко, К.К. Сандровський, М.Г. Шульга й ін.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути процес кодифікації митного законодавства України, дослідити результати кодифікації в історичному аспекті, визначити особливості цього процесу.

Результати дослідження. Особливим видом систематизації законодавства, який передбачає впорядкування нормативного матеріалу, спрямованого на його переробку шляхом виключення повторів, суперечностей, усунення прогалин, змін характеру і спрямованості матеріалу тощо, є кодифікація.

Поняття кодифікації, як і систематизації загалом, не знайшло в юридичній літературі однозначного визначення. Так, у юридичному енциклопедичному словнику вказано, що кодифікація законодавства – це форма систематизації законодавства, яка полягає в якісній переробці чинних юридичних норм, усуненні неузгодженостей і суперечностей правового регулювання, заповненні прогалин і скасуванні застарілих норм [1, с. 176].

Автори підручника «Загальна теорія держави і права» під кодифікацією розуміють упорядкування правових норм, що супроводжується переробкою їх змісту, скасуванням застарілих і прийняттям нових норм права, об'єднанням нормативного матеріалу в єдину, логічно узгоджену, побудовану на наукових принципах систему. Кодифікація, зазначають вони, є, по суті, різновидом правоустановчого процесу. Якщо результатом поточного законодавства є утворення окремих законодавчих актів, то кодифікація впорядковує значну частину чинного законодавства, об'єднуючи його в певній галузі права, змінюючи, доповнюючи й перетворюючи його. Унаслідок кодифікації з'являються гранично широкі за змістом законодавчі акти, що регулюють значну частину суспільних відносин у сфері дії певної галузі права [2, с. 331].

Автори монографії «Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення» під кодифікацією розуміють діяльність правотворчих органів держави щодо створення нового систематизованого нормативно-правового акта, яка здійснюється шляхом глибокої та всебічної переробки чинного законодавства й унесення до нього суттєвих змін. У процесі кодифікації до проекту створюваного акта запроваджуються чинні норми, що не втратили свого значення, а також нові норми, які вносять якісні зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин [3, с. 155].

Узагальнюючи викладені вище точки зору щодо поняття кодифікації законодавства, варто підкреслити, що загалом учених об'єднує думка, що це особливий вид систематизації законодавства з упорядкування законодавчого матеріалу шляхом його переробки з виключенням повторів, суперечностей, усуненням прогалин тощо, а результатом кодифікації є вдосконалення як форми, так і змісту правового матеріалу, який унаслідок значних перетворень набуває ознак єдності й узгодженості. Отже, кодифікація – це вид (форма) систематизації, що передбачає докорінне перероблення нормативного матеріалу й викладення його в новому нормативно-правовому акті.

Під час кодифікації не обмежуються зовнішньою обробкою нормативного матеріалу, а переглядають усі наявні в конкретній галузі норми права й об'єднують їх в одному комплексному акті – кодексі, статуті, положенні, що за своєю формою й сутністю є новим, замінює всі ті акти, які раніше регулювали певну групу суспільних відносин [4, с. 114, 115]. Отже, кодифікація охоплює як зовнішнє, так і внутрішнє опрацювання нормативно-правового матеріалу.

Досліджуючи види (форми) систематизації законодавства, учені сходяться на думці, що кодифікація є найбільш досконалою, прогресивною та ефективною формою систематизації законодавства. Це повною мірою стосується й митного законодавства України.

Кодифікація містить у собі як необхідний елемент правотворчий процес: (а) змінюється зміст нормативних актів, (б) скасовуються застарілі норми права й приймаються нові, (в) деякі норми перефразуються, (г) усуваються повтори, суперечності, (г) ліквідуються прогалини, а найголовніше – з'являється внутрішньо систематизований і узгоджений комплексний нормативно-правовий акт, що має певний предмет правового регулювання – конкретну сферу суспільних відносин.

Зважаючи на викладене, можемо сформулювати таке визначення кодифікації митного законодавства України – це правотворча діяльність вищого законодавчого органу держави з переробки форми і змісту митного законодавства шляхом створення нового, зведеного, внутрішньо й зовнішньо узгодженого митного нормативно-правового акта.

Досліджуючи питання кодифікації національного митного законодавства, уважаємо за необхідне розглянути історію галузевої кодифікації митно-правових норм в Україні.

Початком виникнення митного законодавства в незалежній Україні значна частина фахівців уважає прийняття Закону України «Про митну справу в Україні» від 25.06.1991 р.

Після цього були здійснені серйозні організаційні заходи щодо створення першого митного кодифікованого акта, який відповідав би політичному, економічному та ідеологічному стану, що склався в Україні на той час, основним вимогам міжнародних стандартів, норм і правил.

Результатом цих заходів став перший у незалежній Україні кодифікований акт – Митний кодекс України (далі – МК України), що був прийнятий 12.12.1991 р. [5]. Він відображав сукупність головних правил і норм діяльності митної служби, регулював основи митної справи в Україні, систему й порядок діяльності митних органів. Кодекс складався з 11 розділів, 24 глав і 164 статей та охоплював усі основоположні аспекти митної справи: митний контроль, митне оформлення, пропуск через митний кордон товарів та інших предметів, мито й митні збори, зберігання товарів під митним контролем, організацію боротьби з контрабандою та порушенням митних правил, статус службових осіб митних органів України, їх правовий і соціальний захист тощо. Також були визначені питання співробітництва митної служби України з митними й іншими органами зарубіжних держав, що мали пріоритетне значення для митників нашої країни.

На підставі наведеного можемо зазначити, що особливістю процесу кодифікації митного законодавства України є те, що поява МК України як основного кодифікованого акта в царині митного права відрізняється від процесу появи кодифікованих актів інших галузей права. Зазвичай причини кодифікації зумовлені кількісно-якісним станом законодавства, що знижує його ефективність. У юридичній літературі проблемний стан законодавства насамперед пов'язується з такими його властивостями, як множинність нормативних актів, виданих із того самого питання, неузгодженість, суперечливість, невідповідність застарілого законодавства регульованим відносинам, декларативність, техніко-юридично недосконалість, безсистемність. Проте перший МК України було прийнято не в процесі поступового розвитку нормативно-правового регулювання митної справи, накопичення відповідної нормативної бази та її кодифікації. Навпаки, Кодекс з'явився на початку становлення галузі митного права і став її системоутворювальним фактором. МК України взагалі був першим кодифікованим актом, прийнятим після проголошення незалежності України.

Перший МК України був створений у період хоча й відмираючої, але ще чинної адміністративно-командної системи під впливом чинного на той час МК СРСР у 1991 р. в умовах, коли ще не було практики реалізації українських митних норм, і, безумовно, неповно регулював відносини в митній сфері. Кодекс доповнювався й декретами Кабінету Міністрів України, і його постановами, а також нормами актів спочатку Державного митного комітету України, а потім у зв'язку з перейменуванням – Державної митної служби України.

Ураховуючи значимість МК України 1991 р., що відіграв значну роль в організації митної системи, митної справи й визначив на багато років напрями митної політики України, варто зазначити, що переваги ринкових відносин, прагнення України до світової економічної співдружності викликали необхідність докорінних змін митного законодавства, що, у свою чергу, спричинило підготовку і прийняття нового МК України у 2002 р. [6]. Треба наголосити, що новий Кодекс був значно більшим за обсягом (21 розділ, 67 глав і 432 статті), ніж кодекс 1991 р., і це були не лише кількісні, а і якісні зміни. Більш уваги було присвячено детальному опису процесів, механізмів взаємовідносин митних органів і учасників зовнішньоекономічної діяльності – усе це було спрямовано на те, щоб Кодекс став законом максимально прямої дії.

У новий Кодекс була закладена принципово нова, порівняно з попереднім, ідеологія. Це виявлялося в тому, що у МК України 2002 р., по-перше, з'явилися нові розділи, а саме: розд. VII «Підприємницька діяльність із надання послуг з декларування товарів і транспортних засобів та перевезення товарів, що переміщуються через митний кордон України або перебувають під митним контролем», що визначив статус митного брокера як підприємства, що здійснює декларування товарів і транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон України, і має ліцензію на право здійснення митної брокерської діяльності, видану спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі митної справи; розд. IX «Особливості пропуску та оподаткування товарів, що переміщуються через митний

кордон України громадянами». З'явились й інші норми, раніше врегульовані численними актами різного рівня, що визначали порядок контролю за переміщенням через митний кордон України товарів, які містять об'єкти права інтелектуальної власності (розд. X), ведення митної статистики (розд. XIV) української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (розд. XV) тощо. По-друге, відповідно до вимог міжнародних митних норм, правил і стандартів, законодавчим шляхом розширено коло видів митних режимів (розд. VIII). По-третє, установлено новий підхід до визначення підстав і порядку відповідальності за порушення митних правил (розд. XVIII). Також істотно розширилася нормативна база у сфері охорони прав та інтересів суб'єктів господарювання і громадян, що відбилося в регулюванні порядку провадження справ про порушення митних правил (розд. XIX). Загалом можна зазначити посилення ролі процесуальних норм, що забезпечують законність і права учасників зовнішньоекономічної діяльності. Зазначені зміни надали можливість говорити про якісну зміну митного законодавства.

Проте цей Кодекс не можна було визнати оптимальним: однотипні й базові явища виявилися розкиданими по різних і не в усіх випадках взаємозалежних розділах. Наприклад, розділи, які стосуються контролю за переміщенням товарів, знаходяться один від одного через 35 глав. Деякі розділи у своєму змісті містили по одній главі (розділи IX, XIV, IV, XVI). За змістом Кодекс викликав такі зауваження: митним органам надано широкі повноваження при визначенні митної вартості товарів; на митників покладено функції визначення достовірності сертифікатів на українські товари; нечітко визначено порушення митних правил; відсутній механізм оформлення векселя з митних платежів; норми нового МК України, попри очікування, усе ж не завжди мали пряму дію (на момент набрання чинності Кодекс містив більше ніж сімдесят відсильних норм на інші закони й підзаконні акти, які далеко не відразу були прийняті) тощо.

Митна справа та митна система України – невід'ємна частина єдиної світової митної системи. Звідси можна стверджувати, що вони повинні розвиватися синхронно зі зміною вимог до функціонування світової митної справи, основною з яких, відповідно до Рамкових стандартів безпеки та спрощення глобальної торгівлі, є вимога спрощення митних процедур, установлення доброзичливих відносин між митними адміністраціями й учасниками зовнішньоекономічної діяльності тощо, що сприяє інтегруванню митної справи України та її митного законодавства у глобальну світову діяльність. Митна справа держави, яка претендує на світову визначеність, не може не враховувати наявних у світі вже створених норм, правил і стандартів, що визначають підстави функціонування митних адміністрацій країн і їх роль, з одного боку, захистити вітчизняний ринок та вітчизняного товаровиробника, а з іншого – створювати підстави для подальшого розвитку глобальної торгівлі шляхом спрощення митних процедур [7, с. 15–16].

Саме тому подальший розвиток митного законодавства України було спрямовано на виконання вимог, які визначаються в Законах України «Про внесення змін до Закону України «Про приєднання України до Протоколу про внесення змін до Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур» від 15.02.2011 р. № 3018 і «Про приєднання України до Конвенції про тимчасове ввезення» від 24.03.2004 р. № 1661, а також продовження здійснення економічних реформ в України, що створило умови для покращення умов зовнішньоекономічної діяльності підприємців і потребувало спрощення митних процедур, зумовило необхідність приведення МК України 2002 р. у відповідність до цих конвенцій, а також імплементації в національне законодавство Рамкових стандартів безпеки та реформування митної служби України в напрямі її демократизації, прозорості й спрощення діяльності.

Законодавець правильно зрозумів, що в межах такого акта, як кодекс, за всього його значення в системі митного законодавства вирішити всі ці завдання було неможливо, оскільки деякі з них виходять за межі митного регулювання. Тому проект закону, який було надано на розгляд до Верховної ради України, був названий «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законодавчих актів України». Аналіз запропонованих змін до МК України 2002 р. свідчив про те, що мова йшла не про його нову редакцію, а про зовсім новий

кодифікований акт, із новою митною ідеологією, із утіленням прогресивних форм митного контролю й оформлення, використання нових технологій відповідно до світових митних стандартів. Так, 13.03.2012 р. було прийнято третій за новітню історію МК України, який був загалом дуже позитивно оцінений світовими митними структурами, а також окремими митними експертами як такий, що відповідає міжнародним митним нормам, правилам і стандартам [8].

Прийняття нової редакції МК України стало, безумовно, кроком уперед у нормативному забезпеченні митних відносин, уніфікації процесу проходження митних формальностей та адаптації правового поля до європейських стандартів. Так, позитивними аспектами кодексу варто відзначити запровадження «інституту уповноваженого економічного оператора», нормативне забезпечення використання інформаційних технологій у митній діяльності, запровадження компромісу в митній справі, суттєве спрощення процедур проходження митних формальностей тощо. Важливим є саме охоплення правовим забезпеченням значного масиву митних відносин, які не були врегульовані МК України 2002 р., й урахування перспективних напрямів митної регламентації [9, с. 260–261]. Чинний на сьогодні МК України містить 21 розділ, 83 глави та 590 статей, уключаючи окремий розділ XXI «Прикінцеві та перехідні положення».

Однак потрібно зазначити, що новий кодекс, як і попередній, характеризується наявністю значної кількості відсильних норм, непослідовністю викладення нормативного матеріалу.

Проведення подальшої роботи щодо вдосконалення митно-правового регулювання має забезпечити адаптацію до європейських стандартів, створити належні умови для реалізації прав суб'єктами транскордонного переміщення та громадянами України, захистити національні інтереси України.

На думку Є.В. Додіна, МК України 2012 р. варто вважати важливим, але тільки черговим кроком кодифікації митного законодавства України. Митне законодавство України, як жодна з галузей законодавства, є інтегрованою у світову систему митних правил і стандартів, тому будь-яка зміна в цій системі тягне за собою необхідність змін у митному законодавстві країн (союзів), які входять до глобальної митної мережі. Крім того, потрібно враховувати й уплив на стан митного законодавства та тенденції його розвитку не тільки зовнішніх, а й внутрішніх факторів – здійснення економічних, соціальних та інших реформ, зміни в зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних напрямах тощо, які створюють підстави для визнання митного законодавства будь-якої країни як найбільш мобільної галузі законодавства. Отже, стан і динаміка митного законодавства залежать від процесів глобалізації стандартів митної справи. Це ще раз підкреслює особливе місце митного законодавства в системі законодавства нашої держави [7, с. 16].

Водночас маємо наголосити, що кодифікація митного законодавства не може бути суцільною. Необхідні нормативно-правові акти, спроможні оперативно реагувати на зміни й вирішувати невідкладні питання управління митною справою.

Беручи до уваги заінтересованість багатьох суб'єктів митного права в динамічній та ефективній правовій регламентації митної справи, доцільно всіляко враховувати їхні потреби в перебігу підготовки законодавчих актів у митній сфері. Як зазначає М.Г. Шульга, така природа взаємовідносин дасть змогу забезпечити найбільш ефективну реалізацію торговельно-політичних завдань щодо захисту внутрішнього ринку, стимулювання розвитку національної економіки, сприяння структурної перебудови й інших завдань економічної політики держави [10, с. 211].

Висновки. Кодифікація є ключовою ланкою вдосконалення механізму правового регулювання в царині митного права. Кодифікація сприяє посиленню стабільності законодавства, створенню чіткої, такої, що базується на науковому фундаменті, системи нормативних актів, забезпечує оптимальну скоординованість між чинними нормами, створення в законодавстві укрупнених нормативних блоків. Вона дає змогу вирішити два взаємопов'язані завдання – удосконалення і змісту, і форми законодавства.

Особливістю процесу кодифікації митного законодавства України є те, що МК України було прийнято не в процесі поступового розвитку нормативно-правового регулювання митної справи, накопичення відповідної нормативної бази та її кодифікації. Навпаки, Кодекс з'явився на початку становлення галузі митного права і став її системоутворювальним фактором.

У галузевому масштабі національне митне законодавство загалом є кодифікованим, оскільки діє МК України 2012 р. З урахуванням стану й динаміки розвитку митного законодавства перспективними вбачаються наукові дослідження, присвячені вдосконаленню структури основного кодифікованого акта в царині митної справи.

Список використаних джерел:

1. Юридический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 528 с.

2. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

3. Бобровник С. В. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення / С.В. Бобровник, Н.М. Оніщенко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 155 с.

4. Котюк І. Етимологічні та онтологічні проблеми систематизації правових актів / І. Котюк, О. Котюк // Право України. – 2000. – № 8. – С. 112–115.

5. Митний кодекс України від 12.12.1991 р. № 1970-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 16. – Ст. 203.

6. Митний кодекс України від 11.07.2002 р. № 92-IV / Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 38. – Ст. 288.

7. Додін Є.В. Систематизація митного законодавства сучасної України / Є.В. Додін // Митна справа. – 2012. – № 3. – С. 11–21.

8. Митний кодекс України : затв. Законом України від 13.03.2012 р. № 4495-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2012. – № № 44–45, 46–47, 48.

9. Приймаченко Д.В. Сучасний стан та перспективи розвитку митних правовідносин в Україні / Д.В. Приймаченко, І.О. Федотова // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки» : зб. наук. пр. / Запорізький національний університет. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – 2012. – № 1. – С. 258–263.

10. Шульга М.Г. Перспективи розвитку митного законодавства / М.Г. Шульга // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : спец. вип. : у 2 ч.– Сімф. : Б.в., 2005. – Ч. 2 : IV Національна науково-теоретична конференція «Українське адміністративне право: сучасний стан і перспективи реформування». – 2005. – С. 210–212.

КОБЗАР В. В.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
цивільного, господарського,
адміністративного права і процесу
*(Чернігівський національний
технологічний університет)*

УДК 342.98

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ, МОРАЛЬНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК СКЛАДОВОЇ СЛУЖБОВОГО ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ

Стаття присвячена визначенню правової та моральної культури сучасного державного службовця як елементів, що впливають на процес проходження ним державної служби. Її актуальність визначена наявною сукупністю професій, які своїм функціональним статусом здатні загалом упливати на авторитет державної влади в суспільстві. Так як основу професійної культури кожної особи, котра проходить службу в державних органах та установах, становлять результати її службово-трудової діяльності, зумовлені високим рівнем професійної моралі й загальноприйнятими нормами культури поведінки особи, поняття моралі тут має бути визначено обов'язково як у загальному значенні, так і як ті норми, які загалом регулюють дії та службову поведінку, чим становлять її морально-правовий аспект.

Під час дослідження такого феномена, як морально-правова культура державного службовця, робиться спроба виявити взаємозв'язок моралі й культури, що дасть змогу зрозуміти її сутність і структуру.

Ключові слова: *мораль, культура, моральна культура, правова культура, державна служба, державний службовець.*

Статья посвящается определению правовой и моральной культуры государственного служащего как элементов, которые влияют на процесс прохождения им государственной службы. Ее актуальность определяется наличием совокупности профессий, которые своим функциональным статусом способны в целом влиять на авторитет государственной власти в обществе. Поскольку основу профессиональной культуры каждого лица, проходящего службу в государственных органах и учреждениях, составляют результаты его служебно-трудовой деятельности, обусловленные высокой степенью профессиональной морали и общепринятыми нормами культуры поведения данного лица, то понятие морали здесь должно иметь обязательное определение как в общем значении, так и в качестве тех норм, которые в целом регулируют действия и служебное поведение, чем составляют его морально-правовой аспект.

В результате исследования такого феномена, как морально-правовая культура госслужащего, делается попытка определить взаимосвязь морали и культуры, что позволит понять ее сущность и структуру.

Ключевые слова: *мораль, культура, моральная культура, правовая культура, государственная служба, государственный служащий.*

This article is devoted to the law and morals definitions of a civil servant. Many professional regulations of a person in our society have been taken into considerations. Many professional regulations of a person in our society have been taken into considerations. The author makes an attempt to find interconnection between the morals and culture with reference to the new treatment of morals as a culture phenomenon which has been formed in the western ethics, philosophy, culture and religion. It allows to understand the essence, law and morals culture of an individual taking service in the state establishment.

The author makes an attempt to find interconnection between the morals and culture with reference to the new treatment of morals as a culture phenomenon which has been formed in the western ethics, philosophy, culture and religion. It allows to understand the essence, law and morals culture of an individual taking service in the state establishment.

Key words: *morals, culture, law culture, morals culture, state service, civil servant.*

Вступ. Сучасні демократичні процеси, що відбуваються в нашій державі, визначаються певними змінами, перетвореннями й завданнями, які вона ставить перед собою, і мають не лише матеріальне, а й моральне підґрунтя.

Також зміна соціально-політичної системи, економічних відносин створює множину нестандартних ситуацій, які не регулюються правовими нормами через їх відсутність чи застарілість [1].

Від рівня моральності державних службовців багато в чому залежить не лише авторитет влади, ефективність реалізації стратегічних цілей, конкретних рішень на всіх рівнях управління, а й соціальне відчуття суспільства.

Із цих позицій вирізняють усвідомлення людиною свого внутрішнього «я», якого вона повинна неухильно дотримуватись, і конкретні форми, межі зовнішнього вияву поведінки особи щодо інших осіб, соціальної групи, суспільства, держави у вигляді вимоги, веління, заборони.

Дотримання службовцем, який перебуває на будь-якій державній службі, моральних зобов'язань і вимог, основаних на етичних стандартах і принципах, покликано сприяти зміцненню авторитету державної влади, викликати довіру фізичних і юридичних осіб до здійснюваної внутрішньої державної політики, забезпечувати єдину морально-правову основу для узгоджених та ефективних дій як правоохоронних, так і інших державних структур. Усього цього можливо досягти лише шляхом володіння високим рівнем моральної та правової культури, що являє собою тандем правових норм і моральних принципів.

Правовій науці відомо, що регулювання будь-яких відносин у суспільстві здійснюється не лише сукупністю правових норм, регламентованих законодавством, а й іншими соціальними нормами, до яких належать звичаї, традиції, норми моралі, що склалися в цьому суспільстві, а також завдяки правилам суспільного життя. Так, нормативна сила притаманна не лише праву, вона властива всій системі соціального регулювання й містить як соціальні норми, так і відповідні їм форми суспільної свідомості, які полягають в усвідомленні кожною особою своїх учинків [2, с. 33]. Це питання на теоретичному рівні досліджувалося багатьма науковцями, окремі аспекти викладені в працях М. Цвік, В. Ткаченко, Л. Рогачова [3, с. 228], Я. Щепанського [4, с. 49], С. Сливки [5, с. 40], Т. Аболіної [6, с. 195], Є. Маркаряна [7, с. 97], Ф. Щербака [8, с. 3], Я. Хайкіна [9, с. 48], Л. Дєхтярьова [10, с. 187], С. Кушнарьова [11, с. 48].

Постановка завдання. Метою статті є визначення правової та моральної культури сучасного державного службовця як елементів, що впливають на процес проходження ним державної служби.

Результати дослідження. У багатьох випадках правові норми мовбито виросли з моральних принципів. Дотримання норм права є моральним обов'язком кожного громадянина,

що визначається моральною та правовою культурою всього суспільства. І право, і мораль мають подібні, хоча й не тотожні системи оцінювання – обидві ці нормативні системи засуджують протиправні вчинки.

Мораль можна охарактеризувати як систему норм і принципів, які виникають із необхідності узгодження інтересів індивідів один з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), направлені на регулювання поведінки відповідно до понять добра і зла й підтримуються особистими переконаннями, традиціями, силою суспільної думки [12, с. 287].

Мораль має історичний характер, але в усі часи критерієм моральних норм бали категорії добра, зла, чесності, порядності, совісті, честі. Вона охоплює майже всі сфери життя – економіку, політику, право тощо. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування.

При дослідженні такого феномена, як моральна культура державного службовця, зробимо спробу виявити взаємозв'язок моралі й культури, що дасть змогу зрозуміти його сутність і структуру.

На сьогодні в західній етиці, філософії, культурології формуються нові підходи до моралі як феномена культури. Нині затвердилась думка, що мораль трансформується відповідно до її перебування у сфері культури чи цивілізації.

Культура розглядається як єдність, що соціалізує особистість за допомогою цінностей і норм, а суспільство встановлює певні лінії соціального контролю (у тому числі морального) за її поведінкою. Культура, як і мораль, пов'язана з усіма сторонами суспільної життєдіяльності й надає їм змісту та направленості.

Мораль, моральна культура є сутнісним компонентом культури, духовно-практичним способом освоєння дійсності, який визначає зміст соціальних перетворень. Моральна культура характеризує якісний рівень функціонування моралі в суспільстві. Її основу становлять моральна свідомість, моральні взаємини й моральна поведінка, які є моральними зразками, принципами, цінностями та нормами.

На їх основі складаються мотиви моральної поведінки, спілкування й учинки як першоелементи моральної діяльності. Ця система базується на таких традиційних категоріях моралі, як добро, зло, обов'язок, відповідальність, справедливість, моральна свобода, честь, гідність, совість, сором тощо. Мораль за своїм змістом визначає межі людської поведінки та є рефлексією щодо того, як обрати оптимальну поведінку в певній ситуації.

Найбільш загальні поняття моралі допомагає виробити етична теорія. Мораль окреслює сферу буття морального в суспільстві, а етика – його наукове, теоретичне осмислення. Варто виходити з більш усталеного поняття «моральна культура» як найширшого та найповнішого за своїми сутнісними характеристиками, якими охоплюється сфера функціонування й розвитку моралі та моральності в суспільстві в єдності моральної свідомості, моральних відносин і моральної поведінки, складовою якої є етична культура як культура свідомості й поведінки згідно з приписами етики. Етична культура є спеціальним різновидом моральної культури й становить її основу. Етика як фактор соціальних змін у зв'язку з ускладненням соціальних відносин і професійної диференціації в сучасний період набуває необхідної практичної конкретності. Останніми десятиліттями інтенсивно розробляються розділи прикладної етики, основу яких являє собою професійна етика. За визначенням Є. Федоренка, «предметом професійної етики є буття професійної моралі, її специфіка, умови формування, закономірності розвитку в конкретних історичних формаціях» [13, с. 15].

Зміст праці та її характер вимагає певного типу й стилю поведінки, відповідних засобів розв'язання проблем, особливих знань і підходів до їх вирішення, вироблення специфічних норм і цінностей, що набувають морального змісту об'єктивно (за становищем груп і професій) і суб'єктивно (у процесі їх реалізації на практиці).

Залежно від професії, її соціального характеру й змісту, формуються професійні норми та цінності соціальних груп, що не тільки регламентують і регулюють діяльність, а й нерідко є формою соціального захисту їхніх членів, а то й закріплення корпоративного інтересу та утвердження своїх привілеїв.

В окремих сферах професійної діяльності обов'язковість моральних нормативних вимог різна, а в деяких вона має досить жорсткий характер, контролюється, регулюється й набуває санкцій і навіть правового контролю. Це стосується й державних службовців.

Державна служба в органах, структурах і підрозділах державної служби прямо пов'язана з мораллю, моральним обличчям кожного її працівника.

До державного службовця як при вступі на державну службу, так і під час виконання службових повноважень повинні висуватись такі вимоги: дотримання моральних норм, вірність вищим моральним принципам і державі; ставлення державних інтересів вище за індивідуальні, приватні інтереси, цілі, завдання політичних партій, інших громадянських об'єднань; дотримання принципів державної служби; постійна готовність виступити на Захист Конституції та Законів України; ніколи не порушувати положень прийнятої присяги на вірність державі й не відмовитись від виконання законних вимог за своєю посадою; прагнення відшукувати й використовувати найбільш ефективні та економічні способи виконання функціональних обов'язків; не приймати для себе або для членів своєї сім'ї ніяких благ і переваг, використовуючи при цьому свої службові повноваження; не давати жодних особистих обіцянок, пов'язаних із посадовими обов'язками; ніколи не використовувати будь-яку інформацію, одержану конфіденційно під час виконання своїх посадових обов'язків як засіб одержання особистої вигоди; вести себе з достоїнством; демонструвати ввічливе, коректне звернення, безпристрасність, принциповість, прагнення глибоко розібратись у сутності питання, уміння вислуховувати й розуміти іншу пропозицію. Ці умови становлять систему принципів і норм службової поведінки.

Ю. Стариков зазначав: «Проступком, який ганьбить честь і гідність державного службовця, може визнаватись така дія або бездіяльність, котра хоча й не є злочинною, але за своїм характером несумісна з високим званням державного службовця й робить неможливим подальше виконання ним своїх службових повноважень: грубе порушення загальноприйнятих норм і правил поведінки, що принижує авторитет державної служби, навмисні порушення закону; недобросовісність, що зумовила суттєві негативні наслідки; систематичні дії чи бездіяльність, які свідчать про навмисне порушення державним службовцем даної ним присяги» [14, с. 333].

Отже, зразкові знання службовцем своєї професії, його високий науковий і методичний рівень підготовки – є необхідною умовою успіху службової діяльності й водночас однією з важливих передумов формування професійної культури.

Моральна професійна культура державних службовців ґрунтується на морально-етичних і правових нормах.

Морально-етичні норми підносять рівень професійної культури особового складу державної служби, створюючи тим самим нормативну етику, предметом якої є закономірності нормативної регуляції поведінки, проблеми кодифікації й систематизації норм і правил моралі та яка вивчає зміст понять добра і зла, обов'язку, совісті, відповідальності, честі й гідності, визначає межу вчинків, мотиви поведінки людей [15, с. 152]

Висновки. Дія моральних норм у юридичній галузі має рекомендаційний зміст, але їх уміле використання формує рівень професійної культури державного службовця. То ж з усіх людських почуттів у нашому випадку доречно виділити такі моральні почуття, які є найважливішим засобом спілкування й регулятором соціальної людської поведінки.

У характеристиці психологічного підґрунтя притаманної державному службовцю професійної культури головне місце мають посідати такі моральні засади, які повною мірою уособлювали б його службовий перфекціонізм. До них варто зарахувати ті, які, на нашу думку, диференціюються на загальносуспільні, що мають формувати особистість із позиції загального поняття моралі, і спеціальні, що формують професійний вигляд особи-службовця, входять до структури його адміністративно-правового статусу, чим оформлюють певне уявлення про його службово-професійну й особисту спрямованість. Це – почуття відданості своїй справі, колективного співтовариства і підтримки, повага до гідності особистості, пристосування до певних потреб, адекватна вимогливість до вирішення ділових питань, до-

брозичливий настрій у виконанні своїх професійних обов'язків, непідкупність, безпристрасність, неупередженість, невибагливість, ділова (службова) репутація, почуття совісті й честі. Нам видається, що наявність саме таких моральних якостей допоможе уникнути конфліктів із підлеглими і співробітниками в майбутньому, а також дотримуватись справедливо та розумно оптимальної межі відносин без приниження гідності й грубощів, а навпаки, реалізує поєднання вимогливості з толерантним, можливо навіть емпатичним, ставленням до осіб, котрі безпосередньо або опосередковано пов'язані з ним певним правовідношенням.

Список використаних джерел:

1. Кобзар В.В. Адміністративно-правовий статус персоналу кримінально-виконавчої установи : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.В. Кобзар. – Ірпінь, 2012. – 20 с.

2. Лукашева Е.А. Общая теория права и многоаспектный анализ правовых явлений / Е.А. Лукашева // Советское государство и право. – 1975. – № 4. – С. 33.

3. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. освіти] / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка та ін. ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2002. – 427 с.

4. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский ; пер. с пол. В.Ф. Чесновой. – Новосибирск, 1967. – 247 с.

5. Сливка С. Професійна культура юриста: теорет.-методол. аспект / С. Сливка. – Львів : Світ, 2000. – 333 с. – С. 305–326.

6. Аболіна Т.Г. Моральна культура в контексті соціокультурної динаміки (філософсько-етичний аналіз): дис. … докт. філос. наук / Т.Г. Аболіна. – К. : Київ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1999. – 401 с.

7. Маркарян Е.С. Теория культуры и современных наук. Логико-методический анализ / Е.С. Маркарян. – М. : Мысль, 1983. – 256 с.

8. Щербак Ф.Н. Профессионально-нравственная культура труда / Ф.Н. Щербак. – М. : Знание, 1985 – 64 с.

9. Хайкин Я.З. Взаимодействие норм права и морали / Я.З. Хайкин. – Тарту, 1963. – 125 с.

10. Дехтярев И.Л. О культуре и стиле работы начальствующего состава органов внутренних дел / И.Л. Дехтярев. – К., 1972. – 187 с.

11. Кушнарьов С.В. Формування професійної культури майбутніх працівників правоохоронних органів / С.В. Кушнарьов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 2002. – С. 105.

12. Скакун О.Ф. Теория государства и права : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 287.

13. Федоренко Е.Г. Профессиональная этика / Е.Г. Федоренко. – К. : Вища школа, 1984. – С. 15.

14. Стариков Ю.И. Служебное право / Ю.И. Стариков. – М. : Бек, 1996. – С. 333.

15. Букреев В.И. Этика права: От истоков этики права к мировоззрению / В.И. Букреев, И.Н. Римская. – М. : Юрайт, 1998. – С. 152.

КРАВЧУК В. М.,
кандидат юридичних наук, докторант
(Національна академія прокуратури України)

УДК 340.12:342.5

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДНОГО КОНТРОЛЮ В ОРГАНІЗАЦІЇ Й ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Стаття присвячена аналізу наявних проблем дієвості народного контролю в організації та діяльності органів державної влади. Обґрунтовується важливість безперервного здійснення народного контролю на всіх стадіях функціонування органів державної влади. Висвітлюються основні напрями народного контролю в цій сфері, його завдання й механізми реалізації.

Ключові слова: *народний контроль, механізм реалізації народного контролю, види народного контролю, ефективність публічної влади, громадський контроль посадових осіб.*

Статья посвящена анализу существующих проблем действенности народного контроля в организации и деятельности органов государственной власти. Обосновывается важность непрерывного осуществления народного контроля на всех стадиях функционирования органов государственной власти. Освещаются основные направления народного контроля в этой сфере, его задачи и механизмы реализации.

Ключевые слова: *народный контроль, механизм реализации народного контроля, виды народного контроля, эффективность публичной власти, общественный контроль должностных лиц.*

This article analyzes the existing problems of the effectiveness of national democratic controls in the organization and activities of public authorities. Substantiates the importance of sustained implementation of the democratic control at all stages of the functioning of public authorities. Outlines the main areas of people's control in this area, its objectives and implementation mechanisms.

Key words: *people's control, mechanism for the implementation of the democratic control, kinds of people's control, efficiency of public authorities, public control officials.*

Вступ. Вимогливість і пильність громадян до ефективності діяльності публічної адміністрації останнім часом значно зросли. Причинами цього є різні підстави, зокрема підвищення громадської свідомості; суттєве невиправдання народних сподівань попередніми урядами; прагнення народу застосовувати превентивні заходи щодо непродуктивності в державному управлінні, зловживань, корупції в публічній владі, а не усування їхніх наслідків, що відображається рівнем інфляції тощо.

Саме тому створення дієвої можливості, коли суспільство має право здійснювати контроль за діяльністю органів державної влади, є визначальним принципом у системі реалізації демократичних механізмів у державі. Адже якщо немає народного контролю над механізмом державної влади, то ніколи не буде й реального народовладдя, яке задекларовано у ст. 5 Конституції України [1; 2, с. 5].

Дослідженню проблем здійснення народного контролю щодо діяльності органів державної влади тією чи іншою мірою присвятили свої наукові праці такі вчені, як В. Авер'янов, С. Денисюк, С. Косінов, Г. Палій, Г. Пришляк, М. Сіцінська, В. Старчикова й інші.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз наявних проблем дієвості народного контролю в досліджуваній сфері, теоретичне обґрунтування необхідності здійснення безперервного народного контролю на всіх стадіях організації й діяльності органів державної влади, виділення його основних напрямів, завдань і механізмів реалізації.

Результати дослідження. Насамперед варто зауважити, що основними вважаються дві традиції трактування поняття контролю – англосаксонська та романо-германська. Так, в англосаксонській традиції «контроль» інтерпретується як процес перевірки або обліку; він дослівно означає «вимагати звіту, стримувати й направляти вільні дії». У свою чергу, у романо-германській традиції це поняття інтерпретується (від франц. controle, contrerole – список, що ведеться у двох примірниках) як перевірка чого-небудь, наприклад виконання законів, планів, рішень тощо [3 с. 22]. У контексті нашого дослідження зміст народного контролю органів державної влади доречно сприймати максимально широко з урахуванням обох указаних правових традицій. Особливо враховуючи, що це не створює жодних суперечностей.

Також важливо відмітити змістову подібність терміна «народний контроль», що вживається в науковій літературі, до поняття «громадський контроль», зокрема існує взаємозв'язок значення цих словосполучень, однак їх не слід ототожнювати. Першоосновою громадського контролю є активність населення, яка виявляється в діяльності громадських організацій і рухів, засобів масової інформації, профспілок. Це суспільне явище, що вдосконалює систему політичного управління [2, с. 9]. У свою чергу, народний контроль є способом реалізації безпосереднього народовладдя та неодмінною умовою оптимізації контрольної діяльності в масштабах усієї держави [2, с. 5], суб'єктом права такого контролю може бути як увесь народ, колектив, так і кожний громадянин. Правові форми реалізації громадського й народного контролю можуть бути спільними (громадські ініціативи; звернення в органи державної влади та посадових осіб; оскарження неправомірних рішень, дій і бездіяльності в порядку адміністративного судочинства; у перспективі конституційна скарга тощо). Проте джерелом народного контролю є народ, і це є ключовою особливістю, оскільки механізм його реалізації повинен передбачати обов'язковість для публічної влади, оскільки вважаємо, що малоефективним буде контроль, результати якого для влади загалом мають лише рекомендаційний характер.

Здатність народу до контролю над владою – ознака громадянського суспільства. Тільки контроль, набуваючи правової форми, здатний підпорядкувати публічну владу праву, і лише за умови існування громадянського суспільства держава опиняється «під правом», стає «правовою» [2, с. 6].

Аналіз нормативно-правових актів засвідчує, що в чинному законодавстві немає чіткого закріплення правових форм народного контролю, проте все ж були спроби врегулювання форм взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, більшість яких спрямовані на реалізацію останніми функції контролю.

Так, Концепцією сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, яка була схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р., зазначалося, що взаємодія органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства може набувати різних форм залежно від цілей і характеру виконуваної роботи, обсягу повноважень суб'єктів, масштабу взаємодії (загальнодержавний, регіональний, місцевий рівень). Активно пропонувалося використання, зокрема, таких форм взаємодії:

1) участь зазначених інститутів у розробленні й обговоренні проектів нормативно-правових актів із питань, що стосуються суспільно-економічного розвитку держави, інтересів широких верств населення, прав і свобод людини та громадянина;

2) здійснення контролю інститутами громадянського суспільства за діяльністю органів виконавчої влади щодо розв'язання проблем, що мають важливе суспільне значення, у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності, подання органам виконавчої влади експертних пропозицій;

3) надання інститутами соціальних послуг відповідно до укладених договорів;

4) утворення спільних консультативно-дорадчих і експертних органів, рад, комісій, груп для забезпечення врахування громадської думки у формуванні та реалізації державної політики;

5) співпраця органів виконавчої влади з інститутами з підготовки й перепідготовки кадрів, спільного навчання державних службовців і представників інститутів навиків ефективної взаємодії, ознайомлення широких верств населення з формами його участі у формуванні та реалізації державної політики;

6) проведення органами виконавчої влади моніторингу й аналізу громадської думки, забезпечення своєчасного публічного реагування на пропозиції та зауваження громадськості;

7) виконання спільних проектів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного та соціального спрямування [4].

Тож питання народного контролю органів виконавчої влади має одне з ключових значень у контексті сприяння розвитку громадянського суспільства. У цьому сенсі можна беззаперечно погодитися, що поновлення й розвиток взаємозв'язків, поваги, авторитету та співпраці між інститутами громадянського суспільства й державною владою можливі лише за умов упровадження зрозумілого та прозорого механізму народного контролю. Особливо важливо, щоб народний контроль органів державної влади здійснювався безперервно, тобто протягом усіх стадій їхньої діяльності, від кадрового забезпечення до персональної відповідальності посадових осіб за неефективність прийнятих рішень та негативні наслідки проведеної роботи.

Очевидно, що складна ситуація в розвитку української держави, її економіки викликані не лише корупцією, а й відсутністю правових механізмів вчасної комунікації (точніше сказати, вчасного прийняття до відома інформації) інститутів громадянського суспільства щодо неякісності управлінських рішень, непрофесійної діяльності або ж узагалі бездіяльності публічної адміністрації. У результаті цього проблема у тій чи іншій сфері державного управління виявляється за настанням негативних наслідків, надалі робота зосереджується на подоланні завданої шкоди. Подібний алгоритм дефектів у державному управлінні постійно повторюється, оскільки зазначена проблема має системний характер.

Варіантом вирішення окресленої проблеми, на нашу думку, може бути впровадження в організаційно-управлінські процеси органів державної влади механізму інституційного, функціонального народного контролю їх діяльності та контролю персональної відповідальності посадових осіб. У цьому сенсі варто детальніше розкрити зміст запропонованих складових народного контролю.

Інституційний контроль стосується організаційних процедур, структурних змін, нормативно-правового й кадрового забезпечення діяльності органів державної влади та загалом їх взаємодії з інститутами громадянського суспільства.

Особливо актуальним народний контроль органів державної влади інституційного характеру є в частині кадрового забезпечення, зокрема щодо, по-перше, дотримання люстраційного й антикорупційного законодавства; по-друге, фахового кадрового відбору та підвищення їхньої кваліфікації; по-третє, прозорості проходження посадовими особами публічної служби тощо. Важливо, щоб кадровий контроль відбувався через конкурсну процедуру призначення, найбільше це стосується топових посад державних службовців (міністрів, керівників відомств та інших центральних органів державної влади).

Основним першочерговим завданням народного контролю в цьому напрямі є такі: 1) забезпечення доступності до публічної служби всіх громадян, які відповідають формальним вимогам, установленим чинним законодавством України; 2) заміна ідеології кадрових призначень, зокрема на ключові державні посади, яка базується на віджилому принципі попереднього знайомства, особистої довіри, рекомендації авторитетних осіб тощо; 3) максимальне підвищення довіри громадськості до кадрових призначень.

З практичного погляду, перспективною системою конкурсного відбору і призначення для запровадження в інших сферах кадрових призначень є процедура, передбачена у ст. 7

Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», відповідно до якої кандидати на посаду директора Національного антикорупційного бюро України пропонуються конкурсною комісією за результатами відкритого конкурсного відбору. Засідання ж конкурсної комісії проводяться відкрито для засобів масової інформації, забезпечується трансляція в режимі реального часу відповідної відео– та аудіоінформації на Інтернет-порталі. Головне завдання діяльності вказаної комісії полягає в публічному й фаховому відібранні двох або трьох кандидатів для призначення на відповідну посаду [5].

Разом із тим у цій системі можна виділити як переваги, так і недоліки. До переваг належать такі: більші можливості фахового відбору, широке залучення громадськості, прозорість і публічність призначення тощо. До недоліків – тривалість процесу кадрового відбору, складність і багатоетапність процедури, додаткова необхідність створення кадрових комісій та фінансування їх діяльності. Проте уважаємо, що для досягнення високої демократизації процесів кадрових призначень необхідність системних змін у цій царині – безальтернативна.

Функціональний контроль охоплює прийняття управлінсько-владних рішень органами державної влади, їх посадовими особам й подальше впровадження цих рішень у життя (виконання). Також до цієї частини народного контролю належить забезпечення законності в діяльності органів державної влади, визначення здатності системи ефективно реалізувати функції та повноваження для досягнення завдань, покладених на підконтрольного суб'єкта.

Загалом доречно зазначити, що проблема функціонального контролю діяльності органів державної влади інститутами громадянського суспільства не нова. Наприклад, відомий досвід призначення у 2014 році Верховною Радою України як вищим представницьким органом народу Уповноваженого щодо контролю за діяльністю Генеральної прокуратури України й Уповноваженого щодо контролю за діяльністю Міністерства оборони України тощо. Також із 2010 р. існує практика функціонування громадських рад при центральних і місцевих органах виконавчої влади [6]. Проте на сьогодні навіть рівень нормативно-правової регламентації їх діяльності викликає заперечення, а ще більше практична діяльність.

Функціонування громадських рад фактично є однією з форм залучення народу до управління державними справами в контексті реалізації ст. 5 та ст. 38 Конституції України. Однак указана форма взаємодії публічної влади та народу далеко не бездоганна, тому потребує ґрунтовного наукового опрацювання. У цьому сенсі, аналізуючи вже наявний досвід діяльності громадських рад, М. Сіцінська звертає увагу на низку практичних проблем їх функціонування: низький фаховий рівень членів громадських рад, а отже, брак їх авторитету для органу влади; обмеження доступу громадських рад до офіційних інформаційних джерел, що робить неможливою їхню участь у державному управлінні; необов'язковість рішень громадських рад для державних органів, що має наслідком зазвичай ігнорування цих рішень; некомпетентність працівників державних органів, їх необізнаність із можливостями й особливостями функціонування громадських рад; нестача працівників у державних органах для виконання функцій спілкування з громадськістю; неналежне планування діяльності рад, які не можуть працювати у звичному для органів влади режимі «сьогодні на вчора»; неготовність членів громадських рад узгоджувати між собою свої позиції на основі компромісу; низька прозорість діяльності самих громадських рад; неналежне фінансове, матеріально-технічне та організаційне забезпечення громадських рад, що не дає їм змоги нормально виконувати свої функції [7].

Звісно, на цьому можна не обмежувати виділення проблемних питань у зазначеній сфері. Водночас, уважаємо, діяльність громадських рад є перспективною для підвищення публічності, прозорості й відповідальності органів державної влади, прийняття ними справедливих і законних управлінсько-владних рішень і забезпечення ефективного виконання ними власних функціональних завдань. Зрештою, на нашу думку, громадські ради повинні стати координаційним плацом для того, щоб кожний громадянин, увійшовши у правовідносини з відповідним органом державної влади, якщо його права та законні інтереси порушуються, перетворювався на народного контролера у взаємодії з відповідною громадською радою.

Контроль персональної відповідальності посадових осіб передбачає індивідуалізацію оцінювання результатів роботи (насамперед не органу державної влади, а конкретної посадової особи), від чіткого розподілу обов'язків, звітування за якість виконаної роботи, прийняті управлінські рішення до юридичної відповідальності посадових осіб органів державної влади.

Для реалізації цієї складової народного контролю в діяльності органів державної влади також існує певна законодавча база. Наприклад, згідно зі ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», Генеральний прокурор України не менше як один раз на рік інформує Верховну Раду України про стан законності, а, згідно зі ст. 51-1 указаного Закону, прокурори областей і районної ланки на відкритому пленарному засіданні відповідної ради, на яке запрошуються представники засобів масової інформації, не менш як двічі на рік інформують населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці про стан законності, заходи щодо її зміцнення та результати діяльності на відповідній території. Разом із тим указані заходи здебільшого мають інформаційний характер, тому їх варто перевести в ранг обов'язкового публічного звітування, посиливши системою громадського оцінювання та впливу.

Відома також проблема недостатності відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків посадовими особами й недостатня орієнтованість в органах державної влади на виконання завдань державної політики. Тривалий час поглиблювалась проблема відсутності політичної та юридичної відповідальності (дисциплінарної, адміністративної, кримінальної) посадових осіб за некомпетентну, неефективну, протиправну, шкідливу для держави й суспільства діяльність [8].

Тому все ж ключовою складовою народного контролю в зазначеній сфері повинна стати налагоджена система персональної юридичної відповідальності кожного посадовця за законність і обґрунтованість своїх рішень, дій і бездіяльності (наприклад, засобами адміністративного оскарження й адміністративного позову). Перспективним у цьому напрямі є також запровадження та розвиток інституту конституційної скарги.

Зокрема, М. Гультай пропонує розглядати конституційну скаргу водночас як гарантію прав людини і як інститут демократичної правової держави. А, у свою чергу, сутність конституційної скарги за всієї різноманітності її моделей зводить до визнання за громадянами права звертатися до органів конституційної юрисдикції з письмовою заявою про перевірку конституційності законів та інших правових актів, які порушують гарантовані конституцією права і свободи [9, с. 5]. Деякі науковці навіть пропонують практичну перспективу розвитку інституту конституційної скарги розглядати як можливу альтернативу до звернення в Європейський суд з прав людини [10, с. 83], що, на нашу думку, є більш виправданим.

Отже, реальна публічна підконтрольність, підзвітність і персональна відповідальність посадових осіб органів державної влади, їх служіння інтересам людини й суспільства є ознаками ефективної державної політики та найпершою вимогою українського народу й організованої громадськості. Тому досягнення цієї мети вимагає активної дії системи народного контролю в усіх сферах діяльності публічної адміністрації із залученням інструментарію ЗМІ, громадського моніторингу та експертизи.

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження, варто також акцентувати увагу на таких висновках: по-перше, народний контроль організації та діяльності органів державної влади варто розглядати як необхідну умову їх сучасної демократизації, відкритості й прозорості; по-друге, залежно від спрямованості і стадійності народний контроль організації та діяльності органів державної влади можна, з певною мірою умовності, поділити на інституційний, функціональний і контроль персональної відповідальності посадових осіб; по-третє, перспективною формою функціонального народного контролю всіх органів державної влади (у тому числі органів прокуратури та судової влади) є громадські ради, проте потребує вдосконалення як нормативно-правова регламентація, так і практична складова їх діяльності.

На завершення потрібно зауважити, що кожний із трьох зазначених у статті напрямів народного контролю організації та діяльності органів державної влади є актуальним для подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Косінов С.А. Громадський контроль над державною владою як принцип демократії / С.А. Косінов // Юрист України. – 2012. – № 4. – С. 5–11.

3. Старчикова В.В. Общественный контроль в правовом государстве (теоретико-правовое исследование) : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / В.В. Старчикова. – М., 2014. – 277 с.

4. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 р. № 1035-р // Офіційний вісник України. – 2007. – № 89. – С. 89. – Ст. 3284.

5. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII // Голос України. – 2014. – № 206.

6. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996 // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 211; № 194. – 2012.

7. Сіцінська М.В. Громадська рада: особливості її діяльності в секторі безпеки і оборони України / М.В. Сіцінська // Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток». – 2014. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dy.nayka.com.ua/.

8. Палій Г.О. Забезпечення ефективності громадського контролю за звітністю та відповідальністю органів державної влади : [аналітична записка] / Г.О. Палій ; Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України ; Відділ стратегій розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/1579/.

9. Гультай М.М. Модель конституційної скарги для України: питання оптимізації / М.М. Гультай // Віче. – 2013. – № 4. – С. 5–8.

10. Селіванов А. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності / А. Селіванов, П. Євграфов // Право України. – 2003. – № 4. – С. 80–85.

НІКІТЕНКО О. І.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ

Стаття присвячена аналізу теоретичних засад у сфері забезпечення внутрішньої безпеки України правоохоронними органами. Проаналізовано особливості адміністративно-правового регулювання як об'єктивної потреби розвитку особи, суспільства й держави. Охарактеризовано особливості правоохоронної діяльності щодо забезпечення внутрішньої безпеки країни, взаємодії правоохоронних органів із органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями та громадянами.

Ключові слова: *правоохоронні органи, забезпечення внутрішньої безпеки країни, правопорядок, правоохоронна діяльність, внутрішні загрози.*

Статья посвящена анализу теоретических основ в сфере обеспечения внутренней безопасности Украины правоохранительными органами. В Проанализированы особенности административно-правового регулирования как объективной потребности развития личности, общества и государства. Охарактеризованы особенности правоохранительной деятельности по обеспечению внутренней безопасности страны, взаимодействия правоохранительных органов с органами государственной власти, местного самоуправления, общественными организациями и гражданами.

Ключевые слова: *правоохранительные органы, обеспечение внутренней безопасности страны, правопорядок, правоохранительная деятельность, внутренние угрозы.*

The article analyzes the theoretical foundations in the area of internal security Ukraine law enforcement agencies. The study analyzes the characteristics of administrative regulation, as the objective needs of the individual, society and state. The features of law enforcement to ensure the internal security of the country, characterized by cooperation of law enforcement agencies with state agencies, local governments, NGOs and citizens.

Key words: *police, internal security of the country, police, law enforcement, internal threats, internal environmental safety.*

Вступ. Конституція України закріплює головні принципи державного устрою, вищи правові гарантії прав і свобод людини, структуру та взаємовідносини органів державної влади. Основний Закон України встановлює коло функцій держави й підвалини її взаємовідносин із людиною та суспільством. Єдиним джерелом влади України визнається народ, який здійснює її безпосередньо або через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Її норми мають пріоритет перед засадами інших нормативно-правових актів. Цей акт є ядром правової системи України – установлює форму актів, що приймаються різними державними органами й органами місцевого самоврядування. Їх юридична сила визначає сфери суспільних відносин, які підлягають законодавчому регулюванню, установлює ієрархію нормативно-правових актів. Норми Конституції України мають пряму дію щодо захисту конституційних прав, свобод і інтересів громадянина [1, с. 141].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз теоретичних засад у сфері забезпечення внутрішньої безпеки України правоохоронними органами; особливостей адміністративно-правового регулювання як об'єктивної потреби розвитку особи, суспільства й держави; характеристика особливостей правоохоронної діяльності щодо забезпечення внутрішньої безпеки країни, взаємодії правоохоронних органів із органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями та громадянами.

Результати дослідження. Сучасні тенденції розвитку і трансформації статусу правоохоронних органів в Україні й оновлення чинного законодавства закономірно вимагають якісно нових підходів до забезпечення у сфері внутрішньої безпеки держави та своєчасного запобігання внутрішнім загрозам в Україні. Це наукове дослідження є особливо важливим в умовах здійснення реформи адміністративного права в Україні, спрямованої на демократичний розвиток правоохоронної діяльності щодо забезпечення у сфері внутрішньої безпеки держави й досягнення найновітнішого забезпечення конституційних засад організації державної влади, правоохоронних органів, принципу верховенства права, гуманістичних вимог до діяльності держави. За роки існування суверенній Україні не вдалося досягти такого рівня організації діяльності правоохоронних органів із забезпечення внутрішньої безпеки України від внутрішніх загроз, який достатньою мірою задовольняв би потреби динамічного розвитку громадянського суспільства, формування прогресивного соціально-економічного укладу та демократичної правової держави [2, с. 148].

За останнє десятиріччя прийнято низку законів, видано низку Указів Президента України й постанов Кабінету Міністрів України, норми яких було покладено в основу функціонування правоохоронної системи із забезпечення внутрішньої безпеки країни. Мета діяльності правоохоронних органів – це забезпечення внутрішньої безпеки держави, а також різноманітні аспекти їх внутрішньої діяльності, які базуються на відомчих нормативних актах уповноважених державних органів. У багатьох нормативно-правових актах України не раз уносилися зміни та доповнення, багато з них на сьогодні втратили чинність або за останні місяці прийняті нові.

На час прийняття Конституції в Україні діяло понад 600 законів, прийнятих із часу проголошення нею незалежності. На сьогодні їхня кількість сягає понад 1500 законів, у тому числі законів, які регламентують забезпечення правоохоронними органами внутрішньої безпеки України. У зв'язку з цим виникла потреба проаналізувати чинне законодавство України на предмет його відповідності Конституції України. Для вирішення цього завдання зіставимо деякі чинні закони України з відповідними конституційними приписами. Оскільки охопити таким аналізом усе законодавство України неможливо, обмежимося лише кількома найбільш показовими прикладами.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про власність» [3, с. 74], обмежувальними факторами здійснення права власності є такі: 1) шкода навколишньому середовищу; 2) шкода правам і охоронюваним законом інтересам громадян, юридичних осіб та держави; 3) моральні засади суспільства. Згідно зі ст. 41 Конституції України [1, с. 141], використання власності не може завдавати шкоди: 1) правам, свободам і гідності громадян; 2) інтересам суспільства; погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Як бачимо, Закон України «Про власність» не суперечить чинній Конституції. Щодо Закону України «Про друковані засоби масової інформації в Україні» [4, с. 87], то його варто привести у відповідність із Конституцією України, оскільки в ній є більше підстав для обмеження права на свободу думки і слова, ніж у цьому Законі. Такими додатковими конституційними підставами обмеження права на свободу думки і слова є охорона здоров'я населення, підтримання авторитету й неупередженості правосуддя. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» підставами обмеження прав людини встановлює забезпечення громад, порядку, охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян. Тобто, цей Закон містить додатковий, конституційно не передбачений обмежувач охорони життя. Виникає питання: якщо приводити цей закон у відповідність із Конституцією, то необхідно виключити з нього згадану підставу правообмеження, але чи відповідатиме це приписам ст. 3 Конституції про те, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»? Чи не піти іншим шляхом – унести відповідні зміни до Основного Закону?

Є законодавчі акти, які позиції підстав правообмежень не суперечать відповідним статтям Конституції України. Зокрема, позитивний висновок на предмет відповідності Конституції можна зробити, проаналізувавши Закони України «Про підприємництво» [5, с. 97] і «Про державну службу» [6, с. 49]. На підставі проведеного вибіркового аналізу потрібно відзначити, що загалом закони України, прийняті до введення в дію нині чинної Конституції, не суперечать їй. Хоча, звичайно, неможливо дати абсолютно стверджувальну відповідь про відповідність Конституції України всіх нині чинних законів. Зроблені в результаті такого аналізу висновки стосуються лише текстуального порівняння Конституції України з фундаментальними міжнародно-правовими актами щодо прав людини та з деякими чинними законами України. Аналіз має здебільшого формальний, «зовнішній» характер. Наступним не менш важливим кроком є змістовий аналіз збіжних, «наскрізних» підстав обмежування, легалізованих у міжнародних і національно-правових актах. Ідеться про встановлення збігу чи розбіжностей уже не в текстах, а в самому розумінні (інтерпретації) однойменних підстав різними суб'єктами обмежування і тлумачення прав людини та громадянина. З'ясовуючи це завдання, потрібно дослідити правотлумачну і правозастосовну діяльність як державних, так і міжнародних органів охорони й захисту прав людини [7, с. 1232].

Державний лад кожної країни є головною складовою її Конституційного ладу. Загалом державний лад можна визначити як систему принципів організацій і діяльності держави, передбачених і закріплених Конституцією.

Конституція в будь-якій країні, суспільстві відіграє особливу унікальну роль. Верховенство Основного Закону України, зумовлене її установчим характером, найвищим у системі нормативно-правових актів юридичної сили, сконцентрованістю соціальних сподівань, владно організуючим і багатофункціональним характером, її основною роллю в гарантуванні прав і свобод людини та громадянина й забезпеченні правоохоронними органами внутрішньої безпеки держави.

Початок третього тисячоліття для українського суспільства пов'язаний із періодом його розвитку, орієнтованим на побудову правової держави і формування громадянського суспільства, вільного від всевладдя й диктатури держави. Соціальні цінності, юридично закріплені в принципах конституційного ладу країни, передбачені Конституцією України, спрямовані на перетворення всіх сфер життєдіяльності українського суспільства. Досягнення гармонії соціально-економічного благополуччя громадян і духовно-культурного прогресу всього суспільства, політичної стабільності, внутрішньої безпеки, зміцнення міжнародного авторитету України у світовому співтоваристві. Основною цінністю для особистості суспільства й держави повинна стати Конституція України, що є правовою базою для побудови в Україні правової держави та громадянського суспільства. Без забезпечення верховенства Конституції й законів України на території країни, а також принципів пріоритету прав і свобод людини, однакового застосування законів для всіх суб'єктів України, дотримання законності, правопорядку неможливе забезпечення національними правоохоронними органами внутрішньої безпеки від внутрішніх загроз. Однак, замість реального реформування і створення умов, за яких могла б бути побудована правова держава та сформоване громадянське суспільство, країну поглинає злочинність, суспільство тоне в корупції, процвітає беззаконня і практично немає місця законності правам людини духовним і моральним цінностям. Неправильне розуміння демократії в українському суспільстві обернулося зростанням рівня злочинності, нігілізмом щодо права, правоохоронних органів і держави.

Висновки. Політико-правові концепції про право сягають у глибину століть і основані на досвіді багатовікової історії людської цивілізації. Авторитет та ідеї класиків філософської, політичної й правової думки, від Платона, Аристотеля, Цицерона, Гобса, Руссо, Канта, Гегеля, Фіхте, широко використовуються в різних трактуваннях права і мають чималий вплив на його роль у розвитку суспільства. Так, Цицерон, розвиваючи попередні природно-правові уявлення, апелює до розуму, закону, природи і права. «Кому природа дарувала розум, – пише він, – вона дарувала і здоровий глузд. Отже, вона дарувала й закон, котрий є здоровим глуздом як у веліннях, так і в заборонах. Якщо вона їм дарувала закон, то вона дарувала і право; розум був даний усім, отже, і право теж дане усім…» Цей вислів Цицерона про право та закон актуальний і нині, оскільки право за його концепцією спирається на справедливий і розумний закон природи, що виражає загальну користь усіх, від кожного громадянина до народу й усього суспільства. Кант, обґрунтовуючи правовий характер відносин між громадянином, одним із перших почав розвивати концепцію правової держави, мета якої – торжество ідеї свободи і права. Правоохоронна діяльність в етимологічному розумінні – це робота, функціонування установи, організації, особи з охорони прав свобод, інтересів громадян; гарантування, забезпечення їхньої недоторканності чи поновлення їхніх порушених прав, тобто гарантування, забезпечення внутрішньої безпеки від внутрішніх загроз відбувається в межах правоохоронної діяльності правоохоронних органів.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Авер'янов В.Б. Органи виконавчої влади в Україні / В.Б. Авер'янов. – К. : Ін Юре, 1997. – 48 с.

3. Про власність : Закон України від 07.02.1991 р. № 697–XII // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 33. – Ст. 74.

4. Про друковані засоби масової інформації в Україні : Закон України від 16.11.1992 р. № 2783–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 1. – Ст. 87.

5. Про підприємництво : Закон України від 07.02.1991 р. № 698–XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 197.

6. Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 р. № 3724–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

7. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондрат'єв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003 – Т. 1 : Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – 1232 с.

ПУЗИРНИЙ В. Ф.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій Чернігівського національного технологічного університету)

УДК 343.81 342.951

ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті розроблено теоретичні аспекти визначення адміністративної діяльності органів і установ Державної кримінально-виконавчої служби України та її ознак. Досліджено різні наукові підходи до формулювання поняття адміністративної діяльності, визначено основні складові цього поняття щодо пенітенціарних органів та установ.

Ключові слова: *адміністративна діяльність, управління, органи виконання покарань, установи виконання покарань.*

Разработаны теоретические аспекты определения административной деятельности органов и учреждений Государственной уголовно-исполнительной службы Украины. Исследованы различные научные подходы к формулировке понятия административной деятельности, определены основные составляющие данного понятия относительно пенитенциарных органов и учреждений.

Ключевые слова: *административная деятельность, управление, органы исполнения наказаний, учреждения исполнения наказаний.*

In the article the conducted development of theoretical aspects of determination of administrative activity of organs and establishments of Government criminally-executive service of Ukraine. The different scientific looks researched for formulation of concept of administrative activity, the basic constituents of this concept are certain in relation to penitentiary organs and establishments.

Key words: *administrative activity, management, organs of execution of punishments, establishment of execution of punishments.*

Вступ. Перебудова багатьох аспектів функціонування системи виконання покарань потребує перегляду організаційно-управлінських аспектів діяльності її органів та установ. Серед багатьох інших питань потребують наукового опрацювання й питання адміністративної діяльності в Державній кримінально-виконавчій службі України (далі – ДКВС України). Необхідно зазначити, що в Україні та й інших країнах дотепер так і немає загальновизнаного поняття адміністративної діяльності й чітко усталеної її концепції. Тому питання, які будуть розглянуті у статті, уважаємо актуальними.

Серед наукових досліджень проблем управління в органах та установах виконання покарань необхідно відзначити роботи Є.Ю. Бараша, М.Г. Вербенського, А.О. Галая, С.К. Гречанюка, С.В. Зливка, В.А. Льовочкіна, В.П. Пєткова, М.М. Ребкало, Є.Ю. Соболя й інших. Проте питання адміністративної діяльності в цій царині досліджені недостатньо.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття та ознак адміністративної діяльності органів і установ Державної кримінально-виконавчої служби України.

Результати дослідження. Розроблені теорією адміністративного права загальні підходи до визначення адміністративної діяльності містять певні ознаки, що дають змогу «сконструювати» модель визначення адміністративної діяльності, застосовану до будь-якого органу виконавчої влади. На думку В.М. Редкоус, основними ознаками адміністративної діяльності є такі:

1) виконавчо-розпорядчий характер, який визначається призначенням органу виконавчої влади;

2) організуючий характер, спрямованість на здійснення завдань і функцій держави в певній сфері державного управління;

3) підзаконний характер;

4) безпосередній, повсякденний, практичний характер;

5) зв'язок із реалізацією встановленої системи адміністративно-правових повноважень, а за необхідності – і заходів адміністративного примусу;

6) наявність певних форм і методів здійснення [1, с. 105–106].

Спробуємо екстраполювати основні ознаки адміністративної діяльності на функціонування ДКВС України. Так, Є.Ю. Бараш, ураховуючи належність ДКВС України до держави й походження цього органу від публічної влади, зазначав, що система управління ДКВС України повинна ґрунтуватися та функціонувати з урахуванням загальних принципів і підходів, властивих здійсненню державного управління та організації функціонування більшості державних органів, відповідно до яких покладання на ДКВС України обов'язку щодо реалізації єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань передбачає переважно централізований спосіб організації, функціонування й управління кримінально-виконавчою службою та наділення суб'єкта управління цією службою адміністративно-владними повноваженнями. Централізація системи управління ДКВС України, ураховуючи обсяг і специфіку виконуваної функції та завдань, покладених на цю службу, повинна забезпечувати побудову ієрархічної системи органів, підприємств і установ кримінально-виконавчої системи, які переважним чином мають між собою підпорядкування по вертикалі, що й зумовлює спосіб і метод реалізації управління ДКВС України [2; 3, с. 374].

С.В. Зливко справедливо говорить про те, що ДКВС України є класичною управлінською системою, яка має всі організаційні характеристики, сформована на засадах поєднання централізованого управлінського впливу й децентралізації. Він також указує на особливості адміністративно-правового статусу системи органів та установ ДКВС України, які полягають у тому, що, по-перше, адміністративно-правове регулювання діяльності знаходиться в межах загального державно-правового регулювання як його складова і в тісній взаємодії із нормативно-правовими актами кримінально-виконавчого змісту; по-друге, серед форм адміністративно-правового регулювання діяльності значне місце належить підзаконним актам; по-третє, адміністративно-правовому регулюванню підлягає широке коло суспільних відносин у сфері діяльності ДКВС України, а процес виконання кримінального покарання за своєю суттю є специфічною адміністративною діяльністю [4, с.190–191].

С.К. Гречанюк адміністративну діяльністю в органах та установах Державної пенітенціарної служби України визначає як урегульовану правовими нормами владну, виконавчо-розпорядницьку діяльність, спрямовану на забезпечення виконання поставлених перед органами та установами Державної пенітенціарної служби України завдань і реалізацію визначених функцій щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань; упорядкування внутрішньосистемних відносин, які виникають у процесі організації самої системи установ та органів Державної пенітенціарної служби України, забезпечення необхідних умов для її функціонування [5, с. 378–379]. Таке визначення фактично єдине у вітчизняній науці, специфіковане до діяльності системи виконання покарань. Воно достатньо виважене, але, на нашу думку, визначає тільки загальні засади адміністративної діяльності в цій сфері, при цьому варто більше деталізувати її головні характеристики.

Досліджуючи діяльність кримінально-виконавчої інспекції, Р.В. Алієв [6] розглядає її як тісно пов'язану з діяльністю в галузі адміністративного права. Він зазначає, що адміністративно-правова діяльність нерозривно пов'язана з діяльністю працівників кримінально-виконавчої інспекції, а також діяльністю, пов'язаною з проведенням індивідуально-профілактичної роботи з особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням. Зміст цієї діяльності, на його думку, полягає в тому, що при здійсненні контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, застосовуються заходи виховного характеру. Адміністративна діяльність кримінально-виконавчої інспекції пов'язується зі здійсненням із правопорушниками роботи, спрямованої на формування в них правослухняної поведінки і стимулювання до повернення на життєву позицію, що відповідає суспільним нормам та інтересам [7, с. 47].

Н.О. Мельникова під адміністративною діяльністю виправної установи розуміє сукупність виконавчо-розпорядчих дій, здійснюваних посадовцями виправної установи в адміністративно-правових формах і адміністративно-правовими методами, спрямованих на забезпечення ефективного функціонування установи й запобігання адміністративним правопорушенням [8, с. 24].

Узагальнюючи всі наукові підходи щодо розуміння адміністративної діяльності, а також опрацювавши наукові й нормативні підходи до її змісту в різних правоохоронних органах та органах державного управління, доходимо висновку, що адміністративна діяльність в установах та органах ДКВС України – це комплексне процесуальне явище, яке охоплює таке:

1) особливий комплекс послідових дій і заходів, який здійснюється системно відповідними владними суб'єктами установ та органів ДКВС України в адміністративно-правових формах і адміністративно-правовими методами і спрямований на забезпечення виконання поставлених завдань у сфері виконання покарань і реалізацію функцій у цій сфері;

2) формування, упорядкування, корегування та трансформацію внутрішньосистемних і внутрішньоструктурних відносин у сфері виконання покарань;

3) налагодження інтеграції служби виконання покарань до загальнодержавної системи органів державної влади як особливого суб'єкта, без існування якого досягнення політики у сфері кримінальної юстиції та правоохоронних органів неможливе;

4) здійснення юрисдикційних повноважень, спрямованих на запобігання, припинення і притягнення до відповідальності як спецконтингенту й персоналу установ та органів виконання покарань, так і інших осіб, котрі посягають на встановлений у цій сфері порядок;

5) забезпечення адміністративних контрольно-наглядових заходів, спрямованих, з одного боку, на реалізацію окремих видів покарань, а з іншого – дотримання режиму законності у процесі діяльності органів та установ ДКВС України.

Отже, адміністративна діяльність в установах та органах Державної кримінально-виконавчої служби України – це системне поєднання управлінської, юрисдикційної, розпорядчої й наглядової діяльності цієї служби.

У наукових роботах можна знайти згадку про дві значимі ознаки адміністративної діяльності установ виконання покарань. Перша ознака полягає в тому, що ця діяльність належить до правозастосовної діяльності, здійснюваної виправними установами як суб'єкта-

ми виконавчої влади, і правотворчої (локальної нормотворчості). Другий погляд відбиває її нерозривний зв'язок з управлінням у галузі виконання кримінальних покарань [8, с. 26].

Наведене нами раніше визначення адміністративної діяльності в установах та органах ДКВС України надає можливість виокремити ознаки цього виду діяльності:

– особливий специфічний комплекс послідових дій, заходів, який здійснюється системно. Їхня особливість і специфіка зумовлена суб'єктивно-об'єктивними факторами, серед яких специфічна сфера (виконання покарань), наявність засуджених осіб як об'єкта впливу, особливе середовище здійснення тощо;

– адміністративна діяльність здійснюється виключно суб'єктами, наділеними владними повноваженнями. Насамперед ідеться про персонал ДКВС України, який, відповідно до посадових обов'язків, приймає управлінські рішення, що стосуються як інших посадових осіб, так і засуджених;

– здійснюється в адміністративно-правових формах і адміністративно-правовими методами, спрямований на забезпечення виконання поставлених завдань у сфері виконання покарань і реалізацію функцій у цій сфері;

– впливає на формування, упорядкування, корегування і трансформацію внутрішньосистемних і внутрішньоструктурних відносин у сфері виконання покарань. Ця характеристика розкривається через зміст управління в системі виконання покарань та щодо конкретної установи, органу. З цього приводу варто відзначити, що дуже часто питання адміністративно-управлінської діяльності пов'язується з виданням індивідуально-розпорядчих актів, спрямованих на упорядкування окремих відносин у певній сфері [9; 10; 11]. Такий підхід не можна вважати правильним і говорити про його ефективність через явну спрощеність. Управління – це складний та творчий процес, який характеризується різноманіттям методів, повинен ураховувати зовнішні й внутрішні фактори, динаміку розвитку оперативної ситуації в тій чи іншій сфері, здатність впливати на об'єкт. Можна говорити про певне мистецтво прийняття управлінських рішень. У системі виконання покарань управлінські рішення приймаються в багатьох сферах функціонування цієї системи, і їх прийняття потребує від владного суб'єкта комплексних знань про специфіку пенітенціарної діяльності. Мова йде про те, що управлінський вплив здійснюється щодо персоналу ДКВС України нижчого рівня, який повинен трансформувати управлінські вказівки в комплексний вплив на засуджених (у тому числі психолого-педагогічний), а у випадку неспрямування їх на спецконтингент визначити найефективніші заходи щодо їх реалізації. Справді, головним юридичним закріпленням управлінських рішень є прийняття правових актів. Проте їх конкретна реалізація пов'язана з існуванням власного документообігу на рівні окремих функціональних підрозділів. Наприклад, завдання, які надаються до соціально-психологічної служби, реалізуються у відповідних виховних заходах і фіксуються у спеціальних журналах та індивідуальних планах роботи із засудженими;

– інтеграція служби виконання покарань до загальнодержавної системи органів державної влади пов'язується з тим, що означена система є складовою державного управління й системи органів виконавчої влади. Через механізми адміністративної діяльності налагоджується співпраця з державними та недержавними інституціями. Досягнення цілей цієї системи без залучення сторонньої допомоги в сучасних умовах неможливе;

– адміністративно-юрисдикційна діяльність у ДКВС України, на нашу думку, пов'язується з можливістю вирішення адміністративно-правових конфліктів деліктного змісту і спорів погоджувального характеру. Крім того, для ДКВС України принциповим також є існування окремих проваджень, пов'язаних із виконанням кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;

– адміністративна контрольно-наглядова діяльність пов'язується зі здійсненням спеціальних заходів, які спрямовані на встановлення відповідності нормативного порядку діяльності органів та установ виконання покарань фактичному, що дає змогу забезпечити режим законності й гарантувати права засуджених осіб. Закон передбачає, що контроль за діяльністю ДКВС України здійснюється відповідно до закону, а нагляд за дотриманням за-

конності в діяльності ДКВС України здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та законами України [12]. Проте потрібно вказати, що нині вони знаходяться в колі пріоритетів діяльності державних і громадських інституцій, адже саме вони здатні забезпечити додержання законності при виконанні кримінальних покарань, а також сприяти подальшій модернізації системи виконання покарань.

Висновки. Отже, ураховуючи вищевикладене, варто зазначити, що у сфері виконання кримінальних покарань потрібно більш детально приділяти увагу не тільки забезпечувальним процедурам реалізації покарань, а й питанням правильної організації й діяльності системи органів та установ, які безпосередньо їх реалізують. Адміністративна діяльність – комплексне явище, що є серцевиною функціонування органів та установ виконання покарань, у ній зосереджуються головні характеристики, що забезпечують здатність указаних установ та органів ефективно функціонувати й досягати поставлених цілей. Вади, що виникають або наявні у правильній організації адміністративної діяльності, призводять до виникнення багатьох труднощів, які в кінцевому підсумку спричинюють комплексні проблеми, негативні явища. Ідеться про дисбаланс управлінських процесів, наслідком чого може бути неефективне використання трудових ресурсів, перевантаження роботи окремих категорій працівників; порушення в юрисдикційних процедурах, унаслідок чого можуть бути порушені окремі права, законні інтереси засуджених та інших осіб і зловживання власними правами з боку працівників служби виконання покарань; неефективність співпраці, а інколи в межах спільної діяльності з різними інституціями вияви корупції, які додатково призводять до руйнування довіри до системи виконання покарань; недостатнє інформування громадськості про зміни, які відбуваються під час реформ, про позитиви та невдачі тощо. Отже, тільки за допомогою системно налагодженої адміністративної діяльності, а також постійного моніторингу за процесами в межах її здійснення, її трансформаціями можна здійснювати поступальний розвиток, а в окремих випадках – визначати шляхи потрібних змін.

Список використаних джерел:

1. Редкоус В.М. Понятие административной деятельности органов национальной безопасности государств-участников СНД / В.М. Редкоус // Право и государство: теория и практика. – 2008. – № 6 (42). – С. 103–109.

2. Бараш Є.Ю. Функції управління Державною кримінально-виконавчою службою / Є.Ю. Бараш // Наше право. – 2011. – № 2. – Ч. 2. – С. 87–91.

3. Бараш Є.Ю. Адміністративно-правові засади управління державною кримінально-виконавчою службою України : дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Є.Ю. Бараш ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2012. – 474 с.

4. Зливко С.В. Правові та організаційні засади діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України в сучасних умовах : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С.В. Зливко ; Національний університет державної податкової служби України. – Ірпінь, 2010. – 241 с.

5. Гречанюк С.К. Теорія та практика взаємодії органів та установ Державної пенітенціарної служби України з державними та неурядовими інституціями : дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С.К. Гречанюк ; Національний університет державної податкової служби України. – Ірпінь, 2011. – 520 с.

6. Алієв Р.В. Адміністративна діяльність кримінально-виконавчої інспекції щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»/ Р.В. Алієв ; Національний університет біоресурсів і природокористування України. – К., 2009. – 20 с.

7. Алієв Р.В. Адміністративна діяльність кримінально-виконавчої інспекції щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням: дис. … канд. юрид. наук :

спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Р.В. Алієв ; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2009. – 214 с.

8. Мельникова Н.А. Административная деятельность учреждений Федеральной службы исполнения наказаний : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право, финансовое право, информационное право» / Н.А. Мельникова ; Академия управления МВД РФ. – М., 2011. – 270 с.

9. Шестаков А.В. Менеджмент и право : [курс лекций] / А.В. Шестаков. – М. : Дашков и К, 2000. – 398 с.

10. Цуруль О.А. Менеджмент у державних організаціях : [навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц.] / О.А. Цуруль. – К. : КНЕУ, 2003. – 108 с.

11. Токарева В.І. Науково-теоретичні засади формування системи підготовки управління персоналу в Україні : [монографія] / В.І. Токарева. – Донецьк : Альматео, 2005. – 327 с.

12. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2005 року № 2713-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 30. – Ст. 409.

СЕРГІЄНКО Н. А.,
здобувач
*(Київський університет права
Національної академії наук України)*

УДК 347.98

ВИКОНАВЧИЙ ЗБІР: ДО ПИТАННЯ ЗМІСТУ І ПРОБЛЕМ ОСКАРЖЕННЯ ЙОГО СТЯГНЕННЯ

У статті узагальнено погляди вчених-юристів щодо змісту поняття виконавчого збору, запропоновано власне бачення змісту цього поняття, розглянуто проблеми підвідомчості й підсудності справ щодо оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору.

Ключові слова: *виконавче провадження, виконавчий збір, постанова про стягнення виконавчого збору.*

В статье обобщены точки зрения ученых-юристов относительно содержания понятия исполнительного сбора, предложено собственное видение содержания данного понятия, рассмотрены проблемы подведомственности и подсудности дел об обжаловании постановлений государственного исполнителя о взыскании исполнительного сбора.

Ключевые слова: *исполнительное производство, исполнительный сбор, постановление о взыскании исполнительного сбора.*

In the article the author generalizes the views of scientists on the executive duty essence problem, offers own view of this matter essence, problems of appellation government executor's rulings on executive duty collection jurisdiction and dependence are considered.

Key words: *executive process, executive duty, ruling on executive duty collection.*

Вступ. Ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження» передбачено визначення виконавчого провадження як примусового виконання рішень. Положення ч. 1 ст. 2 вказаного Закону України примусове виконання рішень покладають на державну виконавчу службу. З наведеного випливає, що в межах виконавчого провадження здійснюється саме примусове виконання рішень. Загальні питання примусового виконання рішень розглянуті в наукових працях С.Я. Фурси, Ю.В. Білоусова, С.В. Щербак, Р.О. Ляшенка, Д.Х. Валєєва та інших науковців. Ураховуючи, що, згідно з положеннями ст. ст. 25, 27, 28 Закону України «Про виконавче провадження», під час примусового виконання рішень передбачається стягнення виконавчого збору, питання виконавчого збору були предметом дослідження юристів-науковців (А.М. Авторгова, І.С. Ніколаєва, Г.В. Стадніка). Водночас питання змісту поняття виконавчого збору залишається дискусійним, а судова практика розгляду справ щодо оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору характеризується диференттністю (навіть у контексті підвідомчості й підсудності таких справ). З огляду на вказане, актуальним видається дослідження питань змісту поняття виконавчого збору та судової практики розгляду справ про оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору.

Постановка завдання. Ураховуючи наведене, метою статті є аналіз і узагальнення наукових підходів до визначення змісту поняття виконавчого збору, аналіз судової практики щодо підвідомчості й підсудності справ щодо оскарження постанов державного виконавця.

Результати дослідження. Аналіз положень ст. 25 Закону України «Про виконавче провадження» надає можливість резюмувати, що примусове виконання рішення бере початок за відсутності самостійного виконання рішення боржником упродовж строку на самостійне виконання та документального підтвердження такого виконання. Відтак строк, наданий боржнику на самостійне виконання рішення, є періодом часу в межах виконавчого провадження (оскільки має місце після відкриття виконавчого провадження), але не є періодом примусового виконання. На користь указаного свідчать і положення ст. 27 Закону України «Про виконавче провадження». Водночас резюмовані умовиводи в контексті визначення поняття виконавчого провадження (ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження») є суперечливими, адже саме поняття виконавчого провадження визначається як примусове виконання рішень. З урахуванням положень ст. ст. 25, 27, 28 Закону України «Про виконавче провадження» стягнення виконавчого збору здійснюється в разі невиконання боржником рішення у строк, установлений ч. 2 ст. 25 Закону України «Про виконавче провадження»; натомість при отриманні державним виконавцем документального підтвердження про повне виконання рішення боржником до початку його примусового виконання виконавче провадження підлягає завершенню, а виконавчий збір і витрати, пов'язані з організацією та проведенням виконавчих дій, не стягуються. З огляду на викладене вище можна було б уважати, що підставою стягнення виконавчого збору є здійснення примусового виконання рішення, тобто відповідної сукупності дій державного виконавця, спрямованих на примусове виконання. У цьому контексті І.С. Ніколаєв зазначає, що виконавчий збір – це плата за послугу стосовно примусового виконання судового рішення [1]. Проте положення ч. 1 ст. 28 Закону України «Про виконавче провадження» не ставлять стягнення виконавчого збору в залежність від фактично здійснених державним виконавцем дій щодо примусового виконання, адже виконавчий збір підлягає стягненню також у випадках повернення виконавчого документа без виконання за письмовою заявою стягувача й у разі самостійного виконання боржником рішення після початку його примусового виконання. З цих самих підстав не можна беззаперечно погодитись із тезами юристів-дослідників, які стверджують, що для виникнення підстави для стягнення виконавчого збору державний виконавець повинен фактично виконати рішення [2].

Але вченими-юристами розглядаються й інші точки зору щодо виконавчого збору. Г.В. Стаднік зазначає, що в загальному вигляді виконавчий збір є коштами, що стягуються державними виконавцями із суб'єктів виконавчого провадження – боржників, які в добровільному порядку в установлені терміни не виконали своїх зобов'язань у межах відкритого

виконавчого провадження [9, с. 161]. При цьому автор указує, що виконавчий збір не є платою за державну послугу, але виконавчим збором держава, справді, компенсує певною мірою свої витрати з примусового виконання судового рішення. Що стосується наділення виконавчого збору функцією штрафної санкції, то, дійсно, виходячи з юридичних підстав його нарахування, він може розглядатися як своєрідна штрафна санкція, яка застосовується в разі невиконання боржником у добровільному порядку вимог виконавчого документа [9, с. 158]. Позицію про штрафну природу виконавчого збору підтримує й А.М. Авторгов, зазначаючи, що виконавчий збір – це вид майнової відповідальності боржника, штраф, який стягується з боржника, котрий не виконав судового рішення в строк, наданий для його добровільного виконання, та який обчислюється в процентному відношенні до суми невиконаного судового рішення чи до його частини або в законодавчо визначеній сумі (для немайнових рішень) [1]. Натомість С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, С.В. Щербак зазначають, що, визначаючи юридичну природу виконавчого збору, не можна вважати його майновою відповідальністю, оскільки для останньої обов'язковим є вчинення правопорушення й, відповідно, наявність ознаки вини, чого не буде у випадку добровільного невиконання рішення суду чи іншого юрисдикційного органу після відкриття виконавчого провадження та пропозиції державного виконавця боржнику про добровільне виконання [17, с. 452–453]. Стосовно наведеного доцільно зауважити, що ч. 5 ст. 124 Конституції України передбачає, що судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України. Відтак особа, щодо якої ухвалено рішення і якій належить його виконання, зобов'язана його виконати. На випадок невиконання такого рішення самостійно передбачено його примусове виконання, але останнє не підміняє собою вищевказаний обов'язок зобов'язаної особи.

Штрафний характер виконавчого збору відображено не лише в теоретичних напрацюваннях учених-юристів. У постанові Конституційного Суду Російської Федерації від 30 липня 2001 р. № 13-П визначено, що виконавчий збір являє собою санкцію штрафного характеру, тобто покладення на боржника обов'язку вчинити певну додаткову виплату як міру його публічно-правової відповідальності, яка виникає у зв'язку з учиненим ним правопорушенням в процесі виконавчого провадження [7].

Позиція, що виконавчий збір є санкцією відповідальності майнового характеру, яка накладається на боржника за невиконання рішення у строк, установлений для його самостійного виконання, наведена в п. 6 Постанови пленуму Вищого адміністративного суду України «Про практику застосування адміністративними судами законодавства у справах із приводу оскарження рішень, дій чи бездіяльності державної виконавчої служби» від 13 грудня 2010 р. № 3 [8] і широко застосовуються вітчизняними судами [15; 3; 10].

Визначення виконавчого збору як майнової санкції за невиконання рішення впродовж строку самостійного виконання відображає один із аспектів сутності виконавчого збору – штрафний (покладення на боржника негативних наслідків за невиконання рішення впродовж строку самостійного виконання). Але фокусування виключно на цьому аспекті виконавчого збору унеможливлює його сутнісне диференціювання від інших видів відповідальності за невиконання рішення, зокрема штрафу. Особливо це помітно при виконанні рішень про зобов'язання боржника виконати певні дії, рішення про поновлення на роботі. У випадку невиконання боржником указаних рішень у строки на самостійне виконання у державного виконавця будуть підстави стягнути з нього виконавчий збір, відповідно до положень ч. 1 ст. 28 Закону України «Про виконавче провадження». Водночас, відповідно до ч. 1 ст. 90 вказаного Закону України, у разі невиконання без поважних причин у встановлений державним виконавцем строк рішення, що зобов'язує боржника виконати певні дії, та рішення про поновлення на роботі державний виконавець виносить постанову про накладення штрафу на боржника. Отже, за невиконання боржником указаних рішень у відповідні строки з нього має бути стягнуто виконавчий збір і накладено штраф. У цьому випадку законодавством не передбачено, чим сутнісно відрізняються виконавчий збір і штраф, адже, як було зазначено вище щодо відповідної категорії рішень, вони обидва є санкціями за невиконання рішення самостійно.

Як убачається, доцільно розглядати виконавчий збір через сукупність його штрафного аспекту (виконавчий збір як майнова санкція за невиконання рішення впродовж строку самостійного виконання) та компенсаційного (виконавчий збір як компенсація (плата) за дії державного виконавця, учинені для примусового виконання рішення). Такий підхід застосовується деякими судами під час розгляду відповідних категорій справи. Наприклад, Вищий господарський суд України в Постанові від 25 грудня 2014 р. у справі № 6/507 погодився з висновками судів попередніх інстанцій про правовірність постанови державного виконавця про стягнення виконавчого збору, оскільки були встановлені обставини невиконання боржником рішення впродовж строку на самостійне виконання і здійснення державним виконавцем заходів примусового виконання рішення [4]; Вищий адміністративний суд України в ухвалі від 17 квітня 2014 р. провадження К/9991/59965/12 погодився з висновками судів нижчих інстанцій, що постанова про стягнення виконавчого збору прийнята відповідно до вимог закону, ураховуючи, що судами попередніх інстанцій установлено, що позивачем добровільно в семиденних строк наказ суду не виконано, унаслідок чого державним виконавцем були вжиті заходи примусового виконання [14].

Положення ч. 1 ст. 28 Закону України «Про виконавче провадження» передбачають, що постанова про стягнення виконавчого збору може бути оскаржена в десятиденний строк у порядку, установленому цим Законом. Ч. 4 ст. 82 Закону України «Про виконавче провадження» передбачає, що рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця або іншої посадової особи державної виконавчої служби щодо виконання судового рішення можуть бути оскаржені сторонами до суду, який видав виконавчий документ, а іншими учасниками виконавчого провадження й особами, які залучаються до проведення виконавчих дій, – до відповідного адміністративного суду в порядку, визначеному законом. Незважаючи на відносну однозначність вищевказаних законодавчих положень, питання підвідомчості справ щодо оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору є дискусійним. Так, у практиці господарських судів має місце буквальне тлумачення положень ч. 1 ст. 28 та ч. 4 ст. 82 Закону України «Про виконавче провадження» (справа про оскарження постанови державного виконавця про стягнення виконавчого збору підлягає розгляду господарським судом і, відповідно, у порядку господарського судочинства, якщо така постанова винесена у виконавчому провадженні щодо виконання судового рішення, виконавчий документ на яке видав господарський суд, і таку постанову оскаржує сторона виконавчого провадження). Щодо вказаного можна навести постанови Вищого господарського суду України від 25 грудня 2014 р. у справі № 904/5521/13 [5], у справі № 6/507 [4], у справі 15/5005/16815/2011 [6].

В абз. 4 п. 6 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про практику застосування адміністративними судами законодавства у справах із приводу оскарження рішень, дій чи бездіяльності державної виконавчої служби» від 13 грудня 2010 р. № 3 [8] передбачається, що юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи з приводу оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору, витрат, пов'язаних з організацією та проведенням виконавчих дій і накладенням штрафу, прийнятих у виконавчих провадженнях щодо примусового виконання всіх виконавчих документів незалежно від того, яким органом, у тому числі судом якої юрисдикції, вони видані. Також до юрисдикції адміністративних судів належать справи про оскарження рішень, дій чи бездіяльності державної виконавчої служби, прийнятих (учинених, допущених) під час примусового виконання постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору, витрат, пов'язаних з організацією та проведенням виконавчих дій і накладенням штрафу, як виконавчих документів в окремому виконавчому провадженні [8]. Отже, юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи щодо оскарження як постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору, які не винесені в окреме виконавче провадження (виконуються в межах відкритого виконавчого провадження з виконання рішення, не виконаного боржником упродовж строку на самостійне виконання), так і постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору, які винесені в окреме виконавче провадження

(виконуються в межах виконавчого провадження про стягнення виконавчого збору). Висновок Пленуму Вищого адміністративного суду України, зазначений вище, обґрунтований положеннями пп. 7 ч. 2 ст. 17 Закону України «Про виконавче провадження» (постанови державного виконавця про стягнення виконавчого збору, витрат, пов'язаних з організацією та проведенням виконавчих дій і накладенням штрафу, є виконавчими документами) та формулюваннями, що, якщо виконавче провадження закінчено, а виконавчий збір, витрати на проведення виконавчих дій або штраф не стягнуто, відповідна постанова виділяється в окреме провадження й підлягає виконанню в загальному порядку. Як видається, остання теза не обґрунтовує відповідний висновок Пленуму Вищого адміністративного суду України, а скоріше спростовує його, адже, відповідно до ч. 7 ст. 28 Закону України «Про виконавче провадження», **виконавче провадження за постановою про стягнення виконавчого збору відкривається і виконується в загальному порядку** в тому випадку, **якщо завершено виконавче провадження** з виконання рішення немайнового характеру **чи закінчено виконавче провадження** з підстав, передбачених ст. 49 цього Закону, **якщо виконавчий збір у цих виконавчих провадженнях не стягнуто.**

Отже, приписами ч. 7 ст. 28 Закону України «Про виконавче провадження» в сукупності з приписами ч. 4 ст. 82 вказаного Закону України можна було б обґрунтувати, що постанови державного виконавця про стягнення виконавчого збору, які не винесені в окреме виконавче провадження (виконуються в межах відкритого виконавчого провадження з виконання судового рішення, не виконаного боржником упродовж строку на самостійне виконання) мають оскаржуватись у порядку відповідного виду судочинства до суду, який видав виконавчий документ; а постанови державного виконавця про стягнення виконавчого збору, які винесені в окреме виконавче провадження, – у порядку адміністративного судочинства до відповідного адміністративного суду. Адміністративні суди здебільшого на вищевказане уваги не звертають і слідують вектору практики, заданому абз. 4 п. 6 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про практику застосування адміністративними судами законодавства у справах із приводу оскарження рішень, дій чи бездіяльності державної виконавчої служби» від 13 грудня 2010 р. № 3 [13; 10].

У контексті підвідомчості справ про оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору юрисдикції адміністративних судів доцільно звернути увагу на підсудність цієї категорії справ. Зокрема, дискусійним у судовій практиці є питанням підсудності справ щодо оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору, винесених при виконанні судових рішень, ухвалених місцевими загальними судами в порядку цивільного судочинства. Так, справа про оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору у виконавчому провадженні, відкритому на примусове виконання рішення місцевого загального суду в цивільній справі, за позовом боржників у вказаному виконавчому провадженні розглянута окружним адміністративним судом із ухваленням постанови про часткове задоволення позову. Суд апеляційної інстанції це судове рішення залишив без змін. Переглядаючи наведені судові рішення, Вищий адміністративний суд України в ухвалі від 09 жовтня 2014 р. провадження № К/800/16239/14 послався на положення Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про практику застосування адміністративними судами законодавства у справах із приводу оскарження рішень, дій чи бездіяльності державної виконавчої служби» від 13 грудня 2010 р. № 3, указав, **що місцевим загальним судам як адміністративним судам** також предметно **підсудні адміністративні справи з приводу оскарження постанов державного виконавця** чи іншої посадової особи державної виконавчої служби **про стягнення виконавчого збору**, витрат на проведення виконавчих дій і накладення штрафу в **ході виконання ними ухвалених цими судами рішень,** судові рішення суду першої та апеляційної інстанцій скасував, а справу направив на новий розгляд до суду першої інстанції [11]. Натомість в ухвалі від 13 березня 2014 р. провадження № К/800/52244/13 Вищий адміністративний суд України не звернув уваги на те, що справа про оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору у виконавчому провадженні, відкритому на примусове виконання рішення

місцевого загального суду в цивільній справі, за позовом боржника в указаному виконавчому провадженні розглянута окружним адміністративним судом (а не місцевим загальним судом, який видав відповідний виконавчий документ, як адміністративним судом, про що йдеться в п. 9 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про практику застосування адміністративними судами законодавства у справах із приводу оскарження рішень, дій чи бездіяльності державної виконавчої служби» від 13 грудня 2010 р. № 3), відповідно, судові рішення нижчих судів щодо розгляду справи по суті суд касаційної інстанції залишив без змін [12]. Аналогічна позиція викладена в ухвалі Вищого адміністративного суду від 29 січня 2014 р. провадження № К/800/24633/13 [16].

Висновки. Виконавчий збір доцільно розглядати через сукупність його штрафного аспекту (виконавчий збір як майнова санкція за невиконання рішення впродовж строку самостійного виконання) та компенсаційного (виконавчий збір як компенсація (плата) за дії державного виконавця, учинені для примусового виконання рішення). Судова практика розгляду справ щодо оскарження постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору характеризується неоднозначністю, зокрема, в питаннях підвідомчості й підсудності відповідної категорії справ. Вирішення наведених питань убачається можливим за результатами спрямувань судової практики у відповідних справах вищими судами відповідних юрисдикцій на рівні узагальнень; неухильним слідуванням судами всіх інстанцій вимогам закону та узагальненням практики вирішення відповідної категорії справ.

Список використаних джерел:

1. «Платіть, бо потурбували …». Про деякі проблемні аспекти стягнення державою виконавчого збору // Закон і бізнес. – 2012. – № 36 (1075) 08.09 – 14.09.2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/11551-styagnennya_derzhavoyu_vikonavchogo_zboru_problemni_aspekti.html.

2. Бєлкін М. Стягнення виконавчого збору: вимоги законодавства і судова практика // Юридичний журнал. – 2009. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3146.

3. Постанова Вищого адміністративного суду України від 30 жовтня 2014 року // Архів Вищого адміністративного суду. [Провадження] № К/800/20837/14.

4. Постанова Вищого господарського суду України від 25 грудня 2014 року // Архів Вищого господарського суду України. Справа № 6/507.

5. Постанова Вищого господарського суду України від 25 грудня 2014 року // Архів Вищого господарського суду України. Справа № 904/5521/13.

6. Постанова Вищого господарського суду України від 25 грудня 2014 року // Архів Вищого господарського суду України. Справа № 15/5005/16815/2011.

7. Постановление Конституционного суда Российской Федерации от 30 июля 2001 года № 13-П [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://poisk-zakona.ru/149718.html.

8. Про практику застосування адміністративними судами законодавства у справах із приводу оскарження рішень, дій чи бездіяльності державної виконавчої служби : Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 13.12.2010 року № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0003760-10.

9. Стаднік Г. Правова природа виконавчого збору: фінансово-правові аспекти / Г. Стаднік // Право України : юридичний журнал / Міністерство юстиції України ; Конституційний Суд України та ін. – Київ, 2009. – № 11. – С. 156–164.

10. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 06 червня 2014 року // Архів Вищого адміністративного суду України. [Провадження] № К/9991/6671/12.

11. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 09 жовтня 2014 року // Архів Вищого адміністративного суду України. [Провадження] № К/800/16239/14.

12. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 13 березня 2014 року // Архів Вищого адміністративного суду України. [Провадження] № К/800/52244/13.

13. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 14 січня 2015 року // Архів Вищого адміністративного суду України. [Провадження] № К/800/1070/14.
14. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 17 квітня 2014 року // Архів Вищого адміністративного суду України. [Провадження] № К/9991/59965/12.
15. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 25 листопада 2014 року // Архів Вищого адміністративного суду. [Провадження] № К/9991/20964/12.
16. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 29 січня 2014 року // Архів Вищого адміністративного суду України. [Провадження] № К/800/24633/13.
17. Фурса С.Я. Закони України «Про державну виконавчу службу», «Про виконавче провадження», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» : [наук.-практ. комент.] / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, С.В. Щербак. – К. : Видавець Фурса С.Я. ; КНТ, 2008. – 1172 с.

СІКОРСЬКИЙ О. П.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри правознавства
(Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова)

УДК 342.9 + 355

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДОБРОВОЛЬЧИХ БАТАЛЬЙОНІВ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано чинно нормативно-правові положення, що регламентують можливість добровільної участі громадян у діяльності збройних формувань. Надано визначення добровольчих батальйонів, яке відповідає сучасному стану суспільно-політичної ситуації в Україні. Приділено безпосередню увагу проблемам правового забезпечення діяльності добровольчих батальйонів і, відповідно, запропоновано конкретні шляхи їх вирішення.
Ключові слова: *оборона держави, військові формування, антитерористична операція, добровольчі батальйони.*

В статье проанализированы действующие нормативно-правовые положения, которые регламентируют возможность добровольного участия граждан в деятельности вооруженных формирований. Дано определение добровольческих батальонов, которое соответствует современному состоянию общественно-политической ситуации в Украине. Уделено непосредственное внимание проблемам правового обеспечения деятельности добровольческих батальонов и, соответственно, предложены конкретные пути их решения.
Ключевые слова: *оборона государства, военные формирования, антитеррористическая операция, добровольческие батальоны.*

In the articles analysed operating Normatively legal acts, that regulate possibility of citizens voluntarily participation in activity of the armed formings. As a result, the author gives the determination of volunteer battalions. The author spares his attention to the problems of the legal regulation of volunteer battalions activity and offers the concrete ways of their decision.
Key words: *defensive of the state, armed formings, anti-terror operation, volunteer battalions.*

Вступ. На сьогодні забезпечення безпеки й територіальної цілісності України як ніколи постає основним завданням держави та українського суспільства. У часи відкритого збройного захоплення окремих територій України на фоні складної суспільно-політичної ситуації в Україні, конституційної та правової нестабільності представники громадських організацій і окремі громадяни самотужки виявили бажання захищати батьківщину шляхом формування добровольчих батальйонів.

Наразі доцільність існування, статус і правові основи діяльності добровольчих батальйонів становлять об'єкт підвищених дискусій як серед науковців, посадових осіб органів державної влади, юристів-практиків, так і представників різних громадських та правозахисних організацій, громадян.

Процеси, пов'язані з обороною держави й, відповідно, діяльністю добровольчих батальйонів, їх наслідки, взаємовідносини між відповідними представниками громадськості та влади посідають важливе місце в суспільному житті й потребують належного наукового дослідження.

Постановка завдання. З огляду на викладене, мета статті полягає у визначенні поняття та проблем правового забезпечення діяльності добровольчих батальйонів в Україні й наданні конкретних пропозицій щодо їх вирішення.

Результати дослідження. Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про оборону України» [1], військове формування визначено як створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності й національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій.

Участь в обороні держави разом зі Збройними Силами України (далі – ЗСУ) беруть у межах своїх повноважень інші військові формування, утворені відповідно до законів України, Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також відповідні правоохоронні органи, на які, згідно зі ст. 12 Закону України «Про оборону України», покладено низку завдань у зазначеній сфері, а саме:

1) узгодження з Генеральним штабом ЗСУ їх програми розвитку в частині, що стосується оборони держави, а також плани підготовки їх органів управління, з'єднань і частин, призначених для підпорядкування органам військового управління в особливий період і виконання завдань територіальної оборони;

2) здійснення під керівництвом Генерального штабу ЗСУ планування застосування органів управління, з'єднань і частин, призначених для підпорядкування органам військового управління Збройних Сил України в особливий період і виконання завдань територіальної оборони;

3) забезпечення здійснення відповідних заходів щодо підготовки території України до оборони;

4) участь у виконанні завдань територіальної оборони, сприяння забезпеченню правового режиму воєнного стану.

Ураховуючи викладене, добровольчі батальйони, що беруть участь в антитерористичній операції (далі – АТО), мають бути визначені як військові формування, що утворені відповідно до законодавства України (розпорядженнями, наказами відповідних структур – Міністерства оборони України (далі – МО України), Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України), у тому числі Національної гвардії України).

З урахуванням листів Міністерства оборони України від 14 жовтня 2014 р. № 116/8/11631 та Міністерства внутрішніх справ України від 13 жовтня 2014 р. № 21912/Вл щодо правового забезпечення статусу громадян України, які записалися добровольцями в частини Збройних Сил і Національної гвардії, у добровольчі батальйони «Дніпро», «Дніпро-1», «Донбас», «Азов», «Айдар», а також у батальйони територіальної оборони та які виконують завдання в зоні АТО зазначаємо, що в період з 01 березня по 09 жовтня 2014 р. в

структурі МВС України створено 36 підрозділів патрульної служби міліції особливого призначення, у тому числі «Дніпро-1» та «Азов» [2].

Згадані підрозділи у структурі органів внутрішніх справ функціонують відповідно до наказів МВС України на підставі положень Законів України: «Про центральні органи виконавчої влади» [3] (п. 6, 8 ст. 8) і «Про міліцію» [4] (ч. 1, 5 ст. 7), а також Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого Указом Президента України від 06 квітня 2011 р. № 383/2011 [5]. Так, наприклад, Батальйон «Азов» є батальйоном патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, який базується в м. Маріуполі Донецької області (тимчасово базувався в м. Бердянську Запорізької області). Задіяний в АТО на півдні Донецької області, переважно в межах Приазов'я, батальйон «Дніпро-1» є добровольчим батальйон патрульної служби міліції особливого призначення, створений у квітні 2014 р. у структурі ГУ МВС України в Дніпропетровській області.

Основними нормативно-правовими актами, що регламентують діяльність підрозділів патрульної служби міліції особливого призначення, є Закони України: «Про міліцію», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [6], Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ, затверджене Постановою Кабінету Міністрів Української РСР від 29 липня 1991 р. № 114 [7], Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затверджене Указом Президента України від 06 квітня 2011 р. № 383/2011, Статут патрульно-постової служби міліції, затверджений наказом МВС України від 27 серпня 1994 р. № 404 [8] і Положення про підрозділи міліції громадської безпеки особливого призначення, затверджене Наказом МВС України від 08 травня 2014 р. № 447 [9], яким визначено, зокрема, права й обов'язки, організація роботи таких підрозділів, у тому числі при проведенні заходів щодо припинення терористичної діяльності.

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про Національну гвардію України» [10], до складу військової частини Національної гвардії України можуть входити підрозділи (батальйони, дивізіони, ескадрильї, загони, роти, батареї). Так, у складі Національної гвардії України діє батальйон «Донбас», який офіційно сформований у квітні 2014 р. із добровольців для виконання завдань протидиверсійного й антитерористичного характеру на території Донецької та Луганської областей, у тому числі для забезпечення охорони державного кордону від прориву організованих груп терористів із Росії. Відповідно, на батальйони, які створені за окресленим принципом, поширюються положення Закону України «Про Національну гвардію», зокрема ті, що визначають обов'язки Національної гвардії України (ст. 12), права Національної гвардії України (ст. 13), умови та підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, озброєння й бойової техніки (ст. ст. 15–19), правовий статус військовослужбовців Національної гвардії України тощо.

Батальйон територіальної оборони з неофіційною назвою «Айдар» та інші батальйони територіальної оборони (далі – ТрО), що формовані у складі Збройних Сил України, є військовими частинами, тому особовий склад згаданих батальйонів є військовослужбовцями.

Згідно зі ст. 18 Закону України «Про оборону України», територіальна оборона України є системою загальнодержавних воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються в особливий період і мають такі завдання: охорона й захист державного кордону; забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади, органів військового управління, стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил); охорона та оборона важливих об'єктів і комунікацій; боротьба з диверсійно-розвідувальними силами, іншими озброєними формуваннями агресора та антидержавними незаконно утвореними озброєними формуваннями; підтримання правового режиму воєнного стану.

Безпосереднє керівництво територіальною обороною держави здійснює начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України.

До виконання завдань територіальної оборони в межах їх повноважень залучаються Збройні Сили України, інші військові формування, утворені відповідно до законів України, органи внутрішніх справ, підрозділи Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України й відповідні правоохоронні органи.

У ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [11], яка визначає види військової служби, добровільна військова служба не передбачена.

Водночас у разі звернення військовозобов'язаного до військового комісаріату із клопотанням про його призов на військову службу під час мобілізації процедура його призову аналогічна стосовно тих військовозобов'язаних, які такого бажання не декларували.

Варто зазначити, що в ході проведення в державі часткової мобілізації значна частина громадян України добровільно зверталася з клопотанням щодо вступу на військову службу. Особливо це було характерно під час укомплектування особовим складом військових частин територіальної оборони, які формувалися за адміністративно-територіальним принципом. Так, наприклад, 31 травня 2014 р. було сформовано 40-й батальйон ТрО Дніпропетровським обласним військовим комісаріатом у м. Кривий Ріг, відповідно до спільної директиви Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України від 03 травня 2014 р. № Д-322/1/13дск. При цьому батальйони ТрО є військовими частинами Збройних Сил України та призначені для виконання бойових завдань згідно з планами застосування, у свою чергу, відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України», ураховуючи обстановку, яка склалася, військова частина ТрО може застосовуватися як у своїй області, так і поза її межами. Цією самою статтею визначено основні функції Збройних Сил України.

Крім того, у ст. 1-1 Закону України «Про Збройні Сили України» визначено підстави реалізації військовослужбовцями права на застосування зброї та бойової техніки в мирний час, а саме: а) припинення порушення державного кордону України повітряними суднами збройних формувань інших держав, які не виконують команд (сигналів), що подаються черговими літаками-перехоплювачами (вертольотами), або застосовують зброю; б) забезпечення виконання покладених на Збройні Сили України завдань щодо відсічі можливої збройної агресії проти України, забезпечення недоторканності повітряного простору й підводного простору в межах територіального моря України; в) забезпечення виконання покладених на з'єднання, військові частини й підрозділи Збройних Сил України завдань під час їх застосування в районі проведення АТО, у разі вчинення терористичного акту в повітряному просторі або територіальному морі України; г) забезпечення захисту від терористичних посягань об'єктів і майна Збройних Сил України, зброї масового ураження, ракетної та стрілецької зброї, боєприпасів, вибухових і отруйних речовин, що перебувають у військових частинах або зберігаються у визначених місцях; ґ) забезпечення під час проведення АТО виконання завдань щодо припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп і злочинних організацій, участі в затриманні осіб, а також для знешкодження осіб у випадках, коли їхні дії реально загрожують життю та здоров'ю заручників, учасників АТО або інших осіб тощо.

Указом Президента України від 14 квітня 2014 р. № 405/2014 уведено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 13 квітня 2014 р. [12], що де-факто стало початком проведення АТО на території України.

До суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу із тероризмом у межах своєї компетенції, ст. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [13] зараховує, зокрема, Службу безпеки України, яка є головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю; Міністерство внутрішніх справ України; Міністерство оборони України; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону й деякі інші.

У свою чергу, військові формування, офіційно залучені до проведення антитерористичної діяльності, у тому числі сформовані добровільно, у складі МВС України, МО України тощо наділені правами згідно зі ст. 15 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» – «Права осіб у районі проведення антитерористичної операції».

Окремо необхідно відзначити, що «не легалізовані» добровольчі батальйони де-юре є незаконними збройними формуваннями, а їхні «бійці» – злочинцями. Разом із тим очевид-

но, що держава де-факто визнає відповідні військові формування. Так, до участі в АТО за рішенням керівництва АТО можуть бути залучені « … підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості і форми власності, їх посадові особи, а також громадяни за їх згодою» (ч. 6 ст. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»).

Порядок надання статусу учасника бойових дій вищезазначеним особам визначено Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення» від 20 серпня 2014 р. № 413 [14].

Виходячи з положень п. 19 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [15], Постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 413 установлено, що підставами для надання працівникам підприємств, установ та організацій, які залучалися й брали безпосередню участь в АТО в районах її проведення, статусу учасника бойових дій є такі: документи про безпосереднє залучення до виконання завдань АТО в районах її проведення або направлення (прибуття) у відрядження для безпосередньої участі в АТО в районах її проведення (витяги з наказів, розпоряджень, посвідчень про відрядження, книг нарядів, матеріалів спеціальних (службових) розслідувань за фактами отримання поранень), а також документи, що були підставою для прийняття керівниками підприємств, установ, організацій рішення про направлення осіб у таке відрядження.

Більше того, народними депутатами України Н.В. Агафоновою та О.П. Продан унесений на розгляд Верховної Ради України проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо додаткових соціальних гарантій для учасників (ветеранів) антитерористичної операції» (реєстр. № 4564-а від 01 вересня 2014 р.). Зазначеним законопроектом пропонується внести зміни до ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», якими передбачається визнати учасниками бойових дій працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій, а також добровольців і членів добровільних батальйонів та формувань, які захищали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України й брали безпосередню участь в АТО та забезпеченні її проведення.

Народним депутатом України А.К. Кінахом унесений на розгляд Верховної Ради України законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо визнання учасниками бойових дій осіб, які у складі добровольчих формувань територіальної оборони були залучені державними чи громадськими організаціями або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України, брали безпосередню участь в АТО, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах проведення АТО (реєстр. № 5037 від 05 вересня 2014 р.).

Серед доводів стосовно небажання переходити до лав Збройних Сил України чи МВС України представники відповідних добровольчих батальйонів називають переважно небажання підпорядковуватися представникам «силових відомств», які своїми діями зумовили низку трагічних подій, пов’язаних із загибеллю особового складу військовослужбовців, які набули офіційного статусу.

Разом із тим існування добровольчих батальйонів, що захищають незалежність України, порушуючи низку юридичних норм, навряд чи можна вважати виправданим у контексті необхідності встановлення конституційного порядку в Україні. Крім того, визнання статусу представників таких, м’яко кажучи, неофіційних батальйонів учасниками бойових дій є навряд чи можливим із юридичної точки зору.

Висновки. Підсумовуючи викладене, під добровольчими батальйонами в суспільному житті сучасної України необхідно розуміти формування, утворені за принципом їх добровільного комплектування за дотримання мобілізаційної процедури або без такої для захисту незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України та участі в антитерористичних операціях і забезпеченні їх проведення у складі Збройних Сил України, органів внутрішніх справ або без таких.

Водночас маємо констатувати, що діяльність добровольчих батальйонів у будь-якому випадку має набути офіційного легального характеру, що потребує свого належного правового забезпечення. В іншому випадку, існування неофіційних добровольчих батальйонів може сприяти зловживанню силою їхніх окремих представників, використанню їх як «кишенькових армій» окремими громадянами чи їхніми групами [16], є підґрунтям для суспільних і політичних суперечок, сприяє правовій (конституційній) нестабільності в державі тощо.

Ґрунтуючись на ключових положеннях чинного законодавства та прагнучи забезпечити інтереси держави й побажання представників відповідних збройних патріотичних формувань, уважаємо за доцільне зарахувати добровольчі батальйони до суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом, і підпорядкувати їх напряму Антитерористичному центрові при Службі безпеки України. З цією метою необхідно таке:

1) ч. 6 ст. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» викласти в такій редакції: «До участі в антитерористичних операціях за рішенням керівництва антитерористичної операції можуть бути залучені з дотриманням вимог цього Закону й інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості й форми власності, їх посадові особи, а також громадяни, у тому числі у складі добровольчих батальйонів, за їх згоди»;

2) у ч. 3 ст. 5 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» після слів « … Збройних сил України» перед словами «… забезпечують захист … » дописати «добровольчі батальйони»;

3) у ч. 7 ст. 7 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» після слів « … заступників керівників інших центральних органів виконавчої влади,» перед словами «… а також інших визначених Президентом України посадових осіб» дописати «представників добровольчих батальйонів». Як наслідок, унести відповідні зміни до Положення про Антитерористичний центр при Службі безпеки України [17];

4) у Законі України «Про оборону України» у ст. 1 закріпити запропоноване нами визначення добровольчих батальйонів та окремим розділом регламентувати порядок їх створення й функціонування, у тому числі шляхом визначення механізму надання їхнім представникам зброї та бойових припасів до неї.

Запропонований нами підхід щодо надання офіційного статусу добровольчим батальйонам, крім того, забезпечить належну координацію діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом.

Список використаних джерел:

1. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 106.

2. Громадяни, які проходять військову службу у батальйонах тероборони, є військовослужбовцями і мають права та соціальні гарантії, передбачені для військовослужбовців та членів їх сімей: роз'яснення Мінсоцполітики // Офіційний сайт Волинської ОДА [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://volynrada.gov.ua/news/gromadyani-ukrayini-yaki-prokhodyat-viiskovu-sluzhbu-u-batalionakh-teroboroni-ye-viiskovosluzhb.

3. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.

4. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 р. № 565-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

5. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : Указ Президента України від 06.04.2011 р. № 383/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – Ст. 32.

6. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30.06.1993 р. № 3341-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358

7. Про затвердження Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ : Постанова Кабінету Міністрів УРСР від 29.07.1991 р. //

Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/114-91-%D0%BF.

8. Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України: Наказ МВС України від 28.07.1994 р. № 404 // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0213-94.

9. Про затвердження Положення про підрозділи міліції громадської безпеки особливого призначення : Наказ МВС України від 08.05.2014 р. № 447 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 37. – Ст. 105.

10. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 17. – Ст. 594.

11. Про військовий обов'язок та військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» : Указ Президента України від 14.04.2014 р. № 405/2014 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 14. – Ст. 3.

13. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

14. Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 413 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 73. – Ст. 54.

15. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 45. – Ст. 425.

16. Порошенко: не буде у губернаторів ніяких «кишенькових армій» // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/news/2015/03/23/7062425/?attempt=1.

17. Про Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України : Указ Президента України від 14.04.1999 р. № 379/99 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 7. – Ст. 38.

ТАНРИВЕРДІЄВ І. М.,
аспірант
(Інститут законодавства Верховної Ради України)

УДК 342.9

ПОНЯТТЯ Й ВИДИ МЕТОДІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ ЗАКОННОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ОСІБ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті визначено поняття методів адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності; охарактеризовано їх види.

Ключові слова: *органи прокуратури, законність, адміністративна відповідальність, адміністративно-правове забезпечення законності, методи, законність.*

В статье определено понятие методов административно-правового обеспечения органами прокуратуры законности привлечения лиц к административной ответственности; охарактеризованы их виды.

Ключевые слова: *органы прокуратуры, законность, административная ответственность, административно-правовое обеспечение законности, методы, законность.*

This paper defines the concept of methods of administrative and legal support by Prosecutor legality of bringing persons to administrative responsibility, described their views.

Key words: *prosecutors, law, administrative responsibility, administrative and legal provision of law, methods, legitimacy.*

Вступ. Для реалізації будь-якої мети державного управління уповноважені органи й посадові особи застосовують у своїй діяльності систему відповідних методів, яка є тим елементом механізму практичної реалізації управлінських функцій, що дає змогу визначити характер таких функцій і їх спрямованість. Не є винятком один із напрямів управлінської діяльності – забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності. Дослідження системи методів забезпечення органами прокуратури законності в цій сфері надасть можливість виявити ті способи, які застосовують для реалізації визначеної мети у своїй діяльності органи прокуратури, а також з'ясувати ступінь їх ефективності й відповідності сучасним суспільно-правовим вимогам.

Проблемі методів управлінської діяльності органів прокуратури присвячено низку досліджень таких авторів, як В.Б. Авер'янов, В.М. Бесчастний, Ю.А. Ведєрніков, В.Я. Малиновський, А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, М.І. Хавронюк, П.В. Шумський та інші. Однак комплексного дослідження поняття й видів методів адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності в Україні не проводилось, що зумовлює актуальність такого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття та видів методів адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності. Для цього необхідно вирішити такі завдання: визначити ознаки й поняття методів адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури

притягнення осіб до адміністративної відповідальності; навести класифікацію методів адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури притягнення осіб до адміністративної відповідальності.

Результати дослідження. Для вирішення поставлених у статті завдань насамперед необхідно визначити значення поняття «метод». Метод – категорія неоднозначна, яка поєднує в собі такі основні значення: 1) спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; 2) спосіб діяти, учиняти певним чином, прийом [1, с. 238]; 3) прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо) [2, с. 692]. Отже, сутність категорії «метод» розкривається в її етимологічному значенні, яке фактично зводиться до системи способів, напрямів досягнення відповідної мети.

У наукових джерелах стосовно визначення поняття й видів методів не існує єдиної точки зору. Так, на думку В.Я. Малиновського, метод – це інструмент (прийом) приведення в дію об'єктивних закономірностей співіснування явищ, спосіб їх використання [3, с. 364]. Науковець, отже, у своєму визначенні пропонує розуміти метод як інструмент або спосіб, хоча такий підхід є дещо абстрактним, оскільки не конкретизує особливості, притаманні методу як правовій категорії. При цьому варто акцентувати увагу на тому, що, оскільки застосування цього поняття пов'язане не тільки з установленням способів і засобів досягнення мети у сфері суспільних правовідносин, важливою необхідністю при встановленні сутності правового методу є з'ясування притаманних йому характерних особливостей саме як правової категорії. До того ж потрібно враховувати, що і в правовій площині метод може виступати в різних значеннях залежно від сфери його застосування.

Зокрема, у науці державного управління метод визначається як спосіб і прийом аналізу й оцінювання управлінських ситуацій, використання правових і організаційних форм впливу на свідомість і поведінку людей у керованих суспільних процесах, відносинах і зв'язках [4, с. 103]. Отже, науковці наділяють метод державного управління такими характерними ознаками: 1) сфера застосування (сфера державного управління); 2) особлива мета застосування – вплив на волю, поведінку, а в деяких випадках на свідомість об'єкта управління; 3) первинним елементом є правові та організаційні засоби, способи, прийоми, дії тощо. При цьому поза увагою деяких науковців залишаються такі обов'язкові ознаки управлінських методів, як їх відповідність нормам законодавства, застосування в порядку й за умов, визначених у законодавстві, наявність принципів і гарантій законності їх застосування органами державного управління та захисту громадян і юридичних осіб від неправомірності використання тих чи інших методів.

Методи державного управління класифікуються за різними підставами. Традиційною в науці адміністративного права класифікацією методів залежно від засобів (і способів), що лежать у їх основі, є їх поділ на методи примусу й методи переконання [5, с. 127; 6, с. 102]. Загальна прийнятність такого підходу зумовлена тим, що в його основі лежать класичні принципи виховання та прийоми (засоби) впливу на свідомість і поведінку людини. Залежно від історико-політичних умов і стану суспільно-правових відносин, перевага надавалась одному або іншому методу. У сучасний період розвитку держави переважного значення набув метод переконання як найбільш ефективний і дієвий у зв'язку з його профілактичним впливом і запобіжним значенням, спрямованим на недопущення порушень законодавства всіма учасниками суспільних правовідносин.

На думку Ю.А. Ведєрнікова, застосування методу переконання спрямовано на досягнення таких цілей державного управління: 1) виховання у громадян внутрішньої потреби і стійкої звички правомірної поведінки; 2) запобігання виникненню стимулів антигромадської поведінки, запобігання протиправним учинкам; 3) вплив на правопорушників [6, с. 58]. Своєчасність застосування методу переконання впливає на отриманий ефект. Не менш важливого значення для досягнення цілей державного управління має вибір засобів і способів, що лежать в основі методу переконання. Такий вибір має бути основаним на конкретній ситуації та умовах, у яких виникає така ситуація.

Водночас у сфері державного управління більш ефективним виявляється примусовий метод. Необхідність його застосування зумовлена тим фактом, що не завжди вдається до-

сягти бажаного результату від цілеспрямованого впливу на об'єкт управління за допомогою одного лише методу переконання. Причиною цьому можуть бути незадовільний рівень правового забезпечення управлінських правовідносин, низький рівень правосвідомості учасників цих відносин, невідповідність соціально-економічного розвитку держави правовим вимогам, які висуваються до поведінки суб'єктів суспільних правовідносин тощо.

Як правильно зазначає Д.М. Бахрах, метод примусу – це особлива реакція органів і осіб, наділених владою, на факт правопорушення. Заходи адміністративного примусу, на думку автора, застосовуються тоді, коли не виконуються правові обов'язки, порушуються норми права й законні вимоги посадових осіб; якщо нема правопорушень, нема і підстав для примусу [7, с. 19]. Водночас варто зазначити, що метод примусу у сфері державного управління може застосовуватись не лише з метою припинення неправомірної поведінки або діяльності об'єкта впливу, а й у зв'язку з тим, що для більш ефективного досягнення управлінської мети доречним є застосування саме примусового методу. Наприклад, для того щоб мета була досягнута в найкоротші строки (оскільки цього вимагає законодавство або потреба відновлення або запобігання порушенням прав та інтересів громадян) і саме визначеними засобами, суб'єкт управління застосовує саме метод примусу. Тому в науці адміністративного права методи примусу, залежно від фактичних підстав застосування, ділять на запобіжний (превентивний), припиняючий, відновлювальний примусові методи та метод застосування юридичної відповідальності [8, с. 206].

Запобіжний примусовий метод полягає в застосуванні тих засобів і способів, які спрямовані на своєчасне запобігання суспільно негативній або небажаній поведінці учасників управлінських правовідносин, запобігання порушенням прав громадян і юридичних осіб, державних або суспільних інтересів. Отже, ситуація, у якій доцільне використання саме запобіжного примусового методу, характеризується таким фактичним станом управлінських правовідносин, за якого протиправна поведінка або соціально-негативна діяльність суб'єктів або об'єктів управління не мала місця.

Припиняючий примусовий метод, відповідно, спрямований на припинення вже розпочатої протиправної або іншої суспільно-шкідливої поведінки чи діяльності. Прикладом ситуації, у якій застосовується припиняючий метод, є невдала спроба вчинення правопорушення, яке було своєчасно зупинено уповноваженим працівником державного органу.

Відновлювальний примусовий метод передбачає систему засобів і способів, спрямованих на відновлення того стану суспільних правовідносин, який існував до його порушення, а також відновлення порушених прав і законних інтересів. Цей метод застосовується в разі існування можливості відновити попередній стан суспільних правовідносин. В іншому випадку здійснюється відшкодування заподіяної шкоди тому учасникові суспільних правовідносин, чиї права або інтереси були порушені, а у випадку заподіяння шкоди державним інтересам така шкода також підлягає відшкодуванню в установленому порядку. Якщо протиправне або суспільно-негативне (шкідливе) діяння містить ознаки правопорушення або злочину, то застосовується четвертий вид примусового методу – застосування юридичної відповідальності. У цьому випадку відшкодування шкоди здійснюється не залежно від притягнення особи до юридичної відповідальності.

Отже, примусові управлінські методи характеризуються різноманітністю їх видів. При цьому варто враховувати, що найбільш ефективним для реалізації функцій державного управління є доцільне поєднання двох методів – переконання та примусу – і використання їх у системі.

Крім традиційного поділу методів державного управління на методи примусу й переконання, у науці адміністративного права також є точка зору, згідно з якою методи державного управління класифікуються залежно від мети управлінської діяльності, а саме: 1) методи дослідження управління; 2) методи оптимізації управління; 3) методи організації роботи апарату управління, у тому числі й апарату прокуратур [9, с. 217–218]. Така класифікація має вагоме практичне значення, оскільки за її допомогою можливе встановлення правових зв'язків між різними методами та засобами управлінської діяльності, що дає змогу, ставлячи

конкретну мету реалізації тієї чи іншої управлінської функції, використати саме той метод, який найбільше для цього підходить.

Що стосується адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності, то в цій сфері державного управління застосовуються всі означені методи. Досліджуючи методи адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності, необхідно також проаналізувати види й особливості методів прокурорської діяльності (прокурорського нагляду).

На думку О.С. Ахетової, під методом прокурорської діяльності потрібно розуміти спосіб чи засіб вирішення завдання, наприклад виявлення певних порушень того чи іншого законодавства. До методів у сфері прокурорської діяльності можна зарахувати такі наглядові дії, як прокурорська перевірка, напрям доручення в іншу прокуратуру про виконання окремих перевірних дій [10, с. 18]. Однак не можна погодитись із думкою автора про те, що наглядові дії органів прокуратури належать до методів їхньої діяльності. Ці дії належать до засобів діяльності прокуратури, оскільки входять у структуру конкретного методу та являють собою систему відповідних дій.

Основним методом прокурорської діяльності є прокурорський нагляд (який виражається у формі планових і позапланових перевірок тощо), що здійснюється в різних сферах державного управління та інших галузях суспільно-правових відносин. Серед інших методів доцільно виділити такі: представницькі методи (представництво інтересів громадян і держави в суді); процесуальне керівництво досудовим розслідуванням тощо. Зазначені методи належать до зовнішньоуправлінських. До внутрішньоуправлінських методів належить координація діяльності правоохоронних органів; організаційні та внутрішньоконтрольні методи тощо.

Отже, аналіз дає змогу виділити такі специфічні ознаки методів адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності: 1) визначені в актах адміністративного законодавства й галузевих наказах Генерального прокурора України; 2) застосовуються в установленому законодавством порядку та залежно від визначених підстав (наприклад, правовою підставою проведення непланових перевірок є факт надходження заяв і скарг); 3) метою застосування є встановлення режиму законності в діяльності органів і посадових осіб, уповноважених здійснювати провадження в справах про адміністративні правопорушення, та інших управлінських органів, які, хоча не уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, однак можуть брати участь у їхньому розгляді (складають протокол, здійснюють адміністративне затримання тощо); 4) один управлінський метод у цій сфері може включати кілька правових і організаційних засобів.

Методи адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності можна класифікувати за такими критеріями:

– залежно від сфери застосування методи діляться на такі: 1) методи забезпечення законності при виявленні адміністративних правопорушень і складанні протоколів про ці правопорушення; 2) методи забезпечення законності при розгляді справ про адміністративні правопорушення; 3) методи забезпечення законності при застосуванні заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з обмеженням особистої свободи особи; 4) методи забезпечення законності при застосуванні адміністративних стягнень, у тому числі тих, що пов'язані з обмеженням особистої свободи особи; 5) методи забезпечення законності притягнення до адміністративної відповідальності окремих категорій осіб (неповнолітніх, інших соціально незахищених громадян тощо); 6) методи забезпечення законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень;

– залежно від способу впливу на державні органи та посадових осіб, котрі здійснюють провадження в справах про адміністративні правопорушення або беруть участь у такому провадженні, методи діляться на такі: 1) методи примусу; 2) методи переконання.

Примусові методи у сфері забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності, у свою чергу, залежно від мети застосування діляться на запобіжні, припиняючі та каральні. Методи переконання, як правило, належать до категорії запобіжних методів.

Висновки. Отже, метод адміністративно-правового забезпечення органами прокуратури законності притягнення осіб до адміністративної відповідальності можна визначити як регламентовану нормами адміністративного законодавства систему засобів і способів, що застосовують органи прокуратури з метою утвердження режиму законності в діяльності органів та посадових осіб, уповноважених здійснювати провадження в справах про адміністративні правопорушення й застосовувати адміністративні стягнення або заходи забезпечення провадження в цій категорії справ.

Список використаних джерел:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / С.И. Ожегов ; под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Русский язык, 1990. – 917 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 1140.

3. Малиновський В.Я. Державне управління : [навчальний посібник] / В.Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Вол. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 558 с

4. Державне управління : [навчальний посібник] / [А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко] ; за ред. А.Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.

5. Административное право : [учебник] / [Ю.М. Козлов, Д.М. Овсянко, Л.Л. Попов] ; под ред. Л.Л. Попова. – М. : Юристъ, 2002. – 697 с.

6. Ведєрніков Ю.А. Адміністративне право України : [навчальний посібник] / Ю.А. Ведєрніков, В.К. Шкарупа. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 336 с.

7. Бахрах Д.Н. Советское законодательство об административной ответственности : [учебное пособие] / Бахрах Д.Н. ; ред. кол. : А.А. Ушаков (отв. ред.) ; Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Пермский государственный университет им. А.М. Горького. – Пермь, 1969. – 344 с.

8. Овсянко Д.М. Административное право : [учебное пособие для студентов] / Д.М. Овсянко ; отв. ред. Г.А. Туманов. – М. : Юристъ, 1995. – 304 с.

9. Якимчук М.К. Проблеми управління в органах прокуратури України : теорія і практика : [монографія] / М.К. Якимчук. – К. : НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – 439 с.

10. Ахетова О.С. Прокуратура и прокурорский надзор / О.С. Ахетова. – М. : Эксмо, 2008. – 32 с.

ТУПЧІЄНКО Д. Л.,
здобувач кафедри конституційного
та адміністративного права
(Національний авіаційний університет)

УДК 342.1

ЗАКОН США «ПРО БОРОТЬБУ З ПРАКТИКОЮ КОРУПЦІЇ ЗА КОРДОНОМ»: ДЕТАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА, САНКЦІЇ ТА ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті розглядається актуальне питання, яке полягає в тому, що деякі норми Закону США «Про боротьбу з практикою корупції за кордоном» можливо імплементувати в антикорупційне законодавство України.

Ключові слова: *США, корупція, боротьба з корупцією, санкції, екстериторіальність.*

В статье рассматривается актуальный вопрос, который заключается в том, что некоторые нормы Закона США «О борьбе с практикой коррупции за рубежом» возможно имплементировать в антикоррупционное законодательство Украины.

Ключевые слова: *США, коррупция, борьба с коррупцией, санкции, экстерриториальность.*

This paper deals with the actual question that is that US law “On Combating Corruption practices abroad” some of its provisions may implement anti-corruption legislation in Ukraine.

Key words: *USA, corruption, fight against corruption, sanctions, extraterritoriality.*

Вступ. Закон США «Про боротьбу з практикою корупції за кордоном» [1] – це федеральний закон Сполучених Штатів Америки, відомий насамперед за двома його основними положеннями: щодо вимог до звітності та прозорості в законі «Про цінні папери і біржу» 1934 р. [2] і з приводу хабарництва іноземних посадових осіб.

Результати дослідження. *Детальна характеристика основних положень та пов’язані нормативно-правові акти.* Сферою діяльності закону є заборона певних методів діяльності у сфері зовнішньої торгівлі, яка стосується трьох груп фізичних та юридичних осіб США, а саме:

– емітентів цінних паперів, що мають лістинг або котируються на біржах США;

– внутрішніх суб’єктів господарювання США;

– інших осіб (які не виступають емітентами чи внутрішніми суб’єктами господарювання).

Сфера дії закону також поширюється на таких фізичних або юридичних осіб:

– посадова особа;

– директор;

– працівник;

– представник;

– акціонер такого емітента, внутрішнього суб’єкта господарювання та іншої фізичної або юридичної особи.

Зокрема, вказаним фізичним або юридичним особам забороняється використовувати з корупційною метою як у США, так і за їх межами такі засоби:

– засоби зв'язку (у тому числі пошта, телефон, телеграф, електронна пошта тощо);

– будь-які інші засоби чи інструменти транскордонної торгівлі.

Криміналізація застосування пошти та інших засобів зв'язку в США має історичне коріння (зокрема, пограбування поштових фургонів на Дикому Заході в XIX ст. і, як результат, надання Поштовій службі США статусу правоохоронної установи [3]).

Корупційна мета трактується законом як сприяння здійсненню забезпечення здійснення вчинення будь-яких інших дій стосовно комерційної пропозиції, виплати, обіцянки зробити виплату, надання дозволу на виплату в матеріальному еквіваленті, що визначається законом так:

– як будь-які грошові кошти;

– як пропозиції;

– як подарунки;

– як обіцянка надати матеріальну вигоду;

– як дозвіл на надання будь-чого, що має матеріальну цінність таким чотирьом категоріям іноземних юридичних або фізичних осіб: будь-яка іноземна посадова особа, будь-яка іноземна політична партія чи її посадові особи, будь-який кандидат на державну посаду за кордоном, будь-яка особа, що прямо або опосередковано може сприяти вказаним діям (лобіст, комерційний посередник, агент, брокер тощо).

Корупційна мета в законі конкретизована так:

а) як здійснення впливу на будь-яку дію чи рішення такої іноземної посадової особи, партії, посадової особи або кандидата на таку посаду під час виконання нею своїх службових обов'язків;

б) як схилення такої іноземної посадової особи, партії, посадової особи або кандидата на таку посаду до:

– певних дії;

– ухилення від дій у порушення законних обов'язків такої посадової особи;

– отримання будь-яких неправомірних переваг;

– схилення такої іноземної посадової особи, партії, посадової особи або кандидата до використання свого впливу на іноземний уряд або на його органи з метою: здійснення впливу або тиску на будь-яку дію чи рішення такого уряду чи його органів, надання допомоги щодо ведення господарської діяльності.

Термін «іноземна посадова особа» в законі означає будь-якого посадовця або працівника уряду іноземної країни чи будь-якого її міністерства, відомства або органу, а також міжнародної громадської організації, або будь-яку особу, що виконує офіційні функції для будь-якого такого уряду, міністерства, відомства чи органу, у тому числі дії від їх імені, або офіційні функції для будь-якої зазначеної міжнародної громадської організації, включаючи дії від її імені.

Термін «міжнародна організація» означає: 1) організацію в значенні розділу 1 «Закону про імунітети та привілеї міжнародних організацій» (розділ 22 Кодексу законів США, § 288), зокрема, міжнародну організацію, у якій Сполучені Штати Америки беруть участь; або 2) будь-яку іншу міжнародну організацію.

Термін «американська особа» у випадку фізичної особи означає громадянина США (згідно з визначенням, що міститься в розділі 101 «Закону про імміграцію та громадянство» [4] (розділ 8 Кодексу законів США, § 1101)) [5], а у випадку юридичної особи – будь-яку корпорацію, партнерство, асоціацію, акціонерне товариство, промисловий трест, неінкорпоровану організацію або громадянина-підприємця, утворені згідно із законами США, або будь-яких штату, території чи володіння США або їх адміністративно-територіальних одиниць.

Під терміном «внутрішній суб'єкт господарювання» розуміють:

– будь-яку особу, яка має статус громадянина, підданого або мешканця США;

– будь-яку корпорацію, партнерство, асоціацію, акціонерне товариство, промисловий трест, неінкорпоровану організацію або громадянина-підприємця, головна адміністрація яких розташована в США або які організовані згідно із законами будь-якого штату в США, території чи володіння США.

Термін «особа», коли він застосовується щодо правопорушника, означає будь-яку фізичну особу, яка не є громадянином США (згідно з визначенням, що міститься в розділі 8 Кодексу законів США § 1101 [6]), або будь-яку корпорацію, партнерство, асоціацію, акціонерне товариство, промисловий трест, неінкорпоровану організацію або громадянина-підприємця, які організовані згідно із законодавством іноземної країни або її адміністративно-територіальної одиниці.

Особу вважають «обізнаною» щодо дій, обставин або наслідків, якщо:

– така особа усвідомлює, що вона вчинює саме такі дії, що існують саме такі обставини або що саме такий результат буде вірогідним;

– така особа твердо впевнена в тому, що зазначені обставини існують, чи що саме такий результат буде вірогідним;

– коли протиправна дія передбачає поінформованість про існування певної обставини, наявність такої поінформованості розцінюють як встановлену в тому разі, якщо особа усвідомлює високу ймовірність існування такої обставини, за винятком тих випадків, коли ця особа фактично впевнена в тому, що такої обставини не існує.

Термін «звичайна дія державних органів» означає таку дію, яка виконується іноземною посадовою особою за звичайно встановленим порядком під час здійснення таких дій:

– отриманні дозволів, ліцензій або інших офіційних документів, що дають певній особі право вести господарську діяльність в іноземній державі;

– оформленні офіційних документів, наприклад візи чи замовлення на виконання робіт;

– забезпечення захисту правоохоронних органів, отриманні та доставлянні пошти або плануванні інспекцій, пов'язаних із виконанням умов договорів або перевезенням товарів територією країни;

– наданні телефонного зв'язку, енерго- та водопостачання, проведенні вантажно-розвантажувальних робіт або захисту від псування продукції чи товарів, що швидко псуються;

– виконанні дій подібного характеру.

Термін «звичайна дія державних органів» не містить жодних рішень, що приймаються іноземною посадовою особою з приводу надання зацікавленій стороні замовлення на нову діяльність або продовження попередньої господарської діяльності, у тому числі умови, на яких це має здійснюватися, а також будь-які дії, що здійснюються іноземною посадовою особою, залученою до процесу прийняття рішень, з метою спонукання до прийняття такого рішення, що буде виділяти замовлення на нову, або продовжувати попередню, господарську діяльність із зацікавленою стороною.

Термін «транскордонна торгівля» означає торгівлю, комерційні відносини, перевезення або спілкування між окремими штатами, між будь-якою іноземною країною та будь-яким штатом або між будь-яким штатом і будь-яким місцем або судном, що перебуває поза його межами; цей термін також передбачає використання на території штату засобів телефонного або іншого транскордонного зв'язку, або будь-яких інших транскордонних засобів.

Санкції за порушення обмежень щодо використання службового становища та процедура їхнього застосування. За порушення вимог, встановлених законом «Про протидію корупції в зовнішньоекономічній діяльності», передбачені такі види санкцій:

1) для юридичних осіб:

– штраф до 2 млн доларів США;

– грошове стягнення до 10 тис. доларів США;

2) для фізичних осіб (посадової особи, директора, працівника або представника, акціонера):

– штраф до 100 тис. доларів США;

– позбавлення волі на строк до 5 років (здійснюється за позовом, порушеним міністром юстиції).

Додатково за умисні порушення та неправдиві заяви або твердження передбачено такі види санкцій:

для юридичних осіб – штраф у розмірі до 25 млн доларів США;

2) для фізичних осіб (посадової особи, директора, працівника або представника, акціонера):

– штраф у розмірі до 5 млн доларів США;

– позбавлення волі на строк до 20 років.

Додатково за ненадання інформації, документів чи звітності передбачено санкцію у вигляді штрафу в розмірі 100 доларів США за кожен день прострочення. Такий штраф стягується замість притягнення до кримінального покарання за неподання цих матеріалів.

Санкції не застосовують до будь-яких видів фінансової допомоги іноземним посадовим особам, політичним партіям чи їхнім посадовим особам у тому разі, якщо метою такої фінансової допомоги є забезпечення виконання звичайної діяльності державних органів, що здійснюється іноземною посадовою особою, політичною партією або посадовою особою партії.

Пом'якшуючими обставинами, що скасовують позов або звинувачення в порушенні положень закону, описаних вище, вважають такі:

– здійснення виплати, надання подарунку, пропозиції або будь-якої обіцянки, яка несе в собі цінність, якщо вони є законними діями згідно із законами та підзаконними актами країни, де перебуває така іноземна посадова особа, політична партія, посадова особа партії або кандидат на державну посаду;

– здійснення виплати, надання подарунку, пропозиції або будь-якої обіцянки, яке несе в собі цінність, якщо вона є обґрунтованою та дійсною витратою, наприклад відшкодування витрат на проїзд та проживання, що були сплачені іноземною посадовою особою, партією, посадовою особою партії або кандидатом на державну посаду (або були сплачені від їх імені) і мали безпосереднє відношення до таких видів діяльності:

– рекламування або показу товарів або послуг;

– укладення або виконання угоди з іноземним урядом або його відомством.

Якщо в Міністерстві юстиції США виникає підозра, що будь-яка юридична особа, що підпадає під дію цього закону, чи будь-яка її посадова особа, директор, працівник, представник або акціонер здійснює чи має намір здійснювати будь-яку діяльність, що порушує вимоги цього закону, у такому випадку Міністерство юстиції США має право на свій власний розсуд подати цивільний позов до відповідного федерального окружного суду з метою накладення заборони на такі дії, а суд після подання достатніх доказів може накласти безстрокові забезпечувальні заходи або видати постанову про заборону таких дій.

Під час проведення будь-якого цивільного розслідування, яке, на думку Міністерства юстиції США, є необхідним та доцільним для забезпечення виконання положень цього закону, міністр юстиції США або призначена ним особа має право приводити осіб до присяги та приймати від них офіційні заяви, викликати свідків до суду, приймати докази та вимагати надання будь-якої бухгалтерської документації та інших документів, які, на думку міністра юстиції США, мають відношення до справи або є важливими для такого розслідування. Явка свідків та надання документальних доказів можуть вимагатися з будь-якого місця на території США, будь-якої території чи будь-якого володіння США до будь-якого такого місця, де будуть проводитися слухання.

Якщо будь-яка особа відмовляється підкоритися рішенню або ігнорує судові повістки, міністр юстиції США має право звернутися за допомогою до будь-якого федерального суду, що має юрисдикцію щодо такого розслідування чи провадження або щодо місця проживання (розташування) такої особи, з метою забезпечення явки свідка, дачі ним свідчень і надання бухгалтерської документації та інших документів. Будь-який суд може видати наказ, що вимагає від такої особи явки до міністра юстиції США або до призначеної ним особи для надання документації чи свідчень у справі, за якою проводиться слідче провадження. Будь-яке невиконання такого судового наказу може каратися судом, якщо розпорядження суду не буде виконане.

Вручення будь-яких повісток за будь-якою такою справою може здійснюватися в тому судовому окрузі, де мешкає, розташована або перебуває така особа.

Міністр юстиції США має право встановлювати такі правила щодо цивільних розслідувань, які будуть вважатися необхідними або доцільними для виконання положень цього розділу.

Екстериторіальність застосування. Сфера дії закону США «Про боротьбу з практикою корупції за кордоном» поширюється на фізичних або юридичних осіб – нерезидентів США, тобто на будь-яких осіб, які мають певний ступінь зв'язку із США, незалежно від того, чи присутні вони фізично в Сполучених Штатах Америки під час здійснення корупційного діяння.

Висновки. Доказами в справі про корупцію можуть бути записи телефонних переговорів, листування електронною поштою, інструменти транскордонної торгівлі (наприклад, банківські акредитиви, кореспондентські рахунки в банках США тощо).

Це означає, що будь-яка фізична особа, яка користується кредитною карткою однієї з двох світових платіжних систем (MasterCard чи Visa), або будь-яка юридична особа, яка здійснює зовнішньоекономічну діяльність, підпадає під дію цього закону.

Список використаних джерел:

1. The Foreign Corrupt Practices Act of 1977 (15 U.S.C. §78dd-1, et seq.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.justice.gov/criminal/fraud/fcpa/docs/fcpa-ukranian.pdf.

2. The Securities Exchange Act of 1934 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sec.gov/about/laws/sea34.pdf.

3. United States Code, 2006 Edition, Supplement 5, Title 39 – Postal Service Part I – General, Chapter 4 – General Authority, Sec. 404 – Specific Powers, p. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/USCODE-2011-title39/pdf/USCODE-2011-title39-partI-chap4-sec404.pdf.

4. The Immigration and Nationality Act of 1952 (Pub.L. 82–414, 66 Stat. 163, enacted June 27, 1952) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ssa.gov/OP_Home/comp2/F082-414.html.

5. Title 8 of the United States Code, § 1101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.law.cornell.edu/uscode/text/8.

6. Title 8 of the United States Code, § 1101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.law.cornell.edu/uscode/text/8.

УВАРОВ В. Г.,
доктор юридичних наук,
доцент, професор кафедри
адміністративного і кримінального права
(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)

УДК 342.9

СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ ВИМАГАЄ ОПТИМІЗАЦІЇ (ДОСВІД ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ)

У статті наголошено на необхідності оптимізації вітчизняної системи адміністративних стягнень за діючим Кодексом України про адміністративні правопорушення. Зроблено акцент на досвіді окремих держав-учасниць Європейського Союзу щодо реформування адміністративно-деліктного законодавства в частині оптимізації видів адміністративних стягнень, передбачених за вчинення адміністративних проступків.

Ключові слова: *адміністративний проступок, стягнення, адміністративно-деліктне законодавство, система, оптимізація.*

В статье отмечена необходимость оптимизации отечественной системы административных наказаний по действующему Кодексу Украины об административных правонарушениях. Сделан акцент на опыте отдельных стран-участниц Европейского Союза касаемо реформирования административно-деликтного законодательства в части оптимизации видов административных взысканий, предусмотренных за совершение административных проступков.

Ключевые слова: *административный проступок, взыскание, административно-деликтное законодательство, система, оптимизация.*

The article noted the need to optimize the system of administrative penalties under the current Code of Administrative Offences of Ukraine. Focuses on the experiences of some countries – member of the European Union with regards to reform of administrative tort legislation in terms of optimizing types of administrative penalties provided for administrative offenses.

Key words: *administrative offense, penalty, administrative tort legislation, system, optimization.*

Вступ. Обраний українським народом курс переконливо свідчить про його бажання увійти до європейської спільноти та бачити Україну серед повноправних держав-учасниць Європейського Союзу (далі – ЄС). Відповідні прагнення супроводжуються низкою проблем та відкритою конфронтацією окремих політичних сил, що спричинені економічними, соціальними та правовими факторами. При цьому вже сьогодні можна побачити суттєві зрушення та новації, що поступово охоплюють усі ключові сфери життя суспільства.

Як слушно відмічав фундатор українського адміністративного права, В.Б. Авер'янов, сучасні демократичні стандарти європейських країн відіграють провідну роль у трансформації правової системи України. Вітчизняні правознавці спрямовують свої зусилля на правове забезпечення комплексної адміністративної реформи та переосмислення концептуальних

положень адміністративно-правової доктрини України на основі загальновизнаних демократичних цінностей [1, с. 6].

Будь-які реформи починаються з їх належного законодавчого забезпечення. У свою чергу, реформи законодавства мають починатися з моменту його неспроможності належно регулювати ті чи інші суспільні відносини. Очевидним є те, що вітчизняне адміністративно-деліктне право давно вимагає комплексного оновлення. Нині в середовищі фахівців з адміністративного права сформувалося два табори. З одного боку, це прихильники осучаснення Кодексу про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП); а з іншого – реформатори, що пропонують прийняття кардинально нового кодифікованого акту.

Об'єднує протилежні точки зору те, що найвагомішим серед радянських правових «атавізмів» лишається КУпАП, який було прийнято ще 7 грудня 1984 року [2]. Варто зауважити, що це кодифіковане джерело включає як матеріальні, так і процесуальні норми та забезпечує нормативне регулювання значного за обсягом комплексу суспільних відносин, що значно ускладнює практичне втілення різноманітних змін і доповнень до нього.

Наявність суттєвих проблем, що супроводжують притягнення осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, до відповідальності, свідчить про те, що вітчизняне адміністративно-деліктне законодавство багато в чому поступається сучасним стандартам розвинутих демократичних країн. З огляду на це нагальною є необхідність оновлення ключових положень КУпАП, зокрема в частині оптимізації системи адміністративних стягнень.

Пошук шляхів удосконалення адміністративно-деліктного законодавства широко представлений у наукових працях вітчизняних фахівців з адміністративного права: В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, А.Т. Комзюка, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінного, Р.В. Миронюка, С.Г. Стеценка, М.М. Тищенка, Х.П. Ярмакі та багатьох інших.

Однак багато новел адміністративно-деліктного права лишаються на рівні законопроектів і пропозицій, що лише підкреслює актуальність досліджуваної проблеми та інтенсифікує наукові пошуки в цьому напрямі.

Постановка завдання. Метою статті є пошук шляхів оптимізації системи адміністративних стягнень на основі досвіду окремих держав Європейського Союзу.

Результати дослідження. Переходячи до викладу основних положень, зауважимо, що діюча система адміністративних стягнень втратила свою актуальність і вимагає оптимізації відповідно до реалій сьогодення.

Зокрема, В.І. Олефір та В.В. Галунько наголошують, що основні джерела адміністративного права України продовжують перебувати в перехідному стані: 1) чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення вимагає вже не доповнень, а заміни на концептуально новий, який має бути системно побудований на новій конституційно-правовій базі; 2) до сьогодні проект Закону України «Адміністративно-процедурний кодекс України» Верховною Радою України не прийнято; 3) Кодекс адміністративного судочинства України майже повністю відповідає вимогам правової демократичної держави, але побудована на його основі система адміністративного судочинства продовжує переживати період становлення; 4) потребує розробки та прийняття «Кодекс правил етичної поведінки суб'єктів владних повноважень» [3].

С.Т. Гончарук підтримує необхідність змін, зазначаючи, що подальша трансформація адміністративної відповідальності, пов'язана з удосконаленням системи адміністративних стягнень, що виступають юридичною формою її реалізації (за рахунок насамперед їх розширення). Фахівець веде мову про більш чітку регламентацію таких стягнень як щодо фізичних, так і юридичних осіб. Зокрема, про давно назрілу необхідність посилення репресивності окремих стягнень за вчинення багатьох адміністративних проступків (передусім штрафу) [4, с. 56].

С.С. Єсімов також наголошує на тому, що реформування адміністративного законодавства взагалі має здійснюватися шляхом оптимізації складного механізму застосування адміністративних стягнень, приведення правових норм у відповідність із положеннями Конституції

України та чинних законів. Це насамперед гарантуватиме належний рівень дотримання державою в особі її уповноважених органів задекларованих прав і свобод громадян та юридичних осіб, а також забезпечить ефективне застосування правових норм до правопорушників [5, с. 8].

Ми схиляємось до думки, що цілком «життєздатним» може бути процес оновлення чинного КУпАП, зокрема в частині оптимізації системи адміністративних стягнень. Крім того, досвід окремих держав-учасниць ЄС свідчить про можливість адаптації норм радянського права до високих стандартів сучасного європейського права. Мова йде про одноманітність кодексів про адміністративні правопорушення радянських республік, що входили до складу СРСР, а нині є повноцінними учасниками ЄС.

Нагадаємо, що статтею 24 КУпАП закріплено такі види адміністративних стягнень: 1) попередження; 2) штраф; 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; 4) конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних унаслідок вчинення адміністративного правопорушення; 5) позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянинові (права керування транспортними засобами, права полювання); 5-1) громадські роботи; 6) виправні роботи; 7) адміністративний арешт; 8) арешт з утриманням на гауптвахті [2].

Зазначений перелік не є вичерпним, оскільки в частині 2 згаданої статті КУпАП вказано, що Законами України може бути встановлено й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень. Законами України може бути передбачено адміністративне видворення за межі України іноземців й осіб без громадянства за вчинення адміністративних правопорушень, які грубо порушують правопорядок [2].

Ми переконані, що джерелом позитивного досвіду для реформування національного адміністративно-деліктного законодавства можуть слугувати надбання тих держав-учасниць ЄС, які вже пройшли шляхом змін. До того ж відповідний досвід актуалізується з урахуванням двох ключових факторів: а) курсу України на європейську інтеграцію та б) поступової уніфікації європейського законодавства.

Нижче нами пропонується стислий огляд адміністративних стягнень, розміщених в адміністративно-деліктному законодавстві окремих держав ЄС, а саме: Литовської Республіки, Латвійської Республіки, Республіки Словенія та Чеської Республіки.

Кодекс Литовської Республіки про адміністративні правопорушення в статті 21 містить такі види адміністративних стягнень (покарань) за вчинення адміністративних проступків: 1) попередження; 2) штраф; 3) конфіскація об'єкту, що був знаряддям, безпосереднім об'єктом або доходом унаслідок вчинення проступку; 4) позбавлення спеціального права; 5) адміністративний арешт; 6) відсторонення від роботи (обов'язків) [6].

Особливо цікавими в литовському кодексі є два моменти. По-перше, позбавлення спеціального права включає не лише право полювання та керування транспортним засобом, а й право обіймати посаду капітана риболовецького судна, авіадиспетчера, використання електронних ресурсів зв'язку (аматорські радіостанції) тощо. По-друге, у певних випадках за згодою правопорушника допускається заміна штрафу або його частини неоплачуваною працею на користь суспільства (так звані громадські роботи) з примірного розрахунку одна година роботи – 6 євро штрафу [6].

У статті 23 Кодексу Латвійської Республіки про адміністративні правопорушення «Види адміністративних стягнень» до системи адміністративних стягнень включено такі: 1) попередження; 2) грошовий штраф; 3) конфіскація предмету адміністративного правопорушення або знаряддя його вчинення; 4) позбавлення особи особливих прав, їй присвоєних; 5) заборона на певний термін отримувати водійські права; 6) заборона на певний термін отримувати право на управління прогулянковими суднами; 7) позбавлення права обіймати певні посади або позбавлення прав на ведення певного виду або повністю комерційної діяльності; 8) адміністративний арешт.

У зазначеному кодексі варто звернути увагу на те, що в разі, якщо особа має особливі права (наприклад, керування транспортним засобом або на володіння пневматичною

зброєю високої потужності), за вчинення адміністративного правопорушення її може бути позбавлено відповідного права на певний строк. У разі вчинення правопорушення, за яке може бути передбачено позбавлення особливих прав, особою, яка не має відповідного документу, застосовується стягнення у вигляді заборони на певний строк отримувати відповідні права [7].

У статті 4 «Санкції за проступок» Закону Республіки Словенія «Про проступки» від 12 грудня 2002 року вказано такі види санкцій: 1) штраф; 2) попередження; 3) санкції в дорожньому русі зі скасуванням водійського дозволу та забороною користуватися водійським дозволом; 4) заборона керування моторним транспортним засобом; 5) видворення іноземця з держави; 6) вилучення предметів; 7) виховні заходи.

Зауважимо, що штраф визначається та призначається як головна санкція, натомість попередження може бути призначене замість штрафу [8, с. 461].

Артикулом 11 Закону Чеської Республіки «Про проступки» № 200/1990 Sb від 17 квітня 1990 року закріплено такі види санкцій за проступки: 1) попередження; 2) штраф; 3) заборона діяльності; 4) конфіскація майна [7, с. 859].

Серед положень цього закону викликає інтерес те, що в разі накладення штрафу муніципальним органом влади, його сума спрямовується до відповідного місцевого бюджету. У випадку ж накладення штрафу посадовою особою державного органу – до державного бюджету.

Таким чином, можна прослідкувати певну подібність систем адміністративних стягнень, зокрема, наявність положень про адміністративну відповідальність юридичних осіб та відсутність такого стягнення, як оплатне вилучення або виправні роботи.

Відмітимо також, що в Рекомендації № R (91)1 Комітету Міністрів Ради Європи Державам-членам щодо адміністративних санкцій розміщено слушну думку про те, що санкції можуть бути дуже різноманітними. Не претендуючи на вичерпність, підкреслюється, що може йтися про штрафи або збільшення виплат, конфіскацію майна, закриття чи заборону діяльності, призупинення дії або анулювання ліцензії, дозволу чи повноважень, необхідних для здійснення торгівлі, виробництва чи якоїсь професії або забезпечення якоїсь свободи [8, с. 906].

Висновки. Таким чином, спираючись на положення зазначених рекомендацій та проведений нами аналіз систем адміністративних стягнень за адміністративно-деліктним законодавством окремих держав-учасниць ЄС, можна підсумувати таке:

1. Система адміністративних стягнень, закріплена в статті 24 КУпАП, має бути оптимізована шляхом скорочення та заміни окремих видів стягнень.

2. Пропонуються такі види адміністративних стягнень: 1) попередження; 2) штраф; 3) часткова або повна заборона діяльності; 4) конфіскація; 5) позбавлення спеціальних прав; 6) адміністративний арешт; 7) примусове адміністративне видворення для іноземців.

3. У чинний КУпАП необхідно внести положення про адміністративну відповідальність юридичних осіб. У таких випадках адміністративна відповідальність може покладатися на особу, яка здійснює управління юридичною особою, або на особу, яка віддала наказ, виконання якого призвело до вчинення адміністративного проступку.

4. У відповідній статті КУпАП доцільно передбачити можливість призначення альтернативного стягнення. Пропозиція полягає в можливості заміни частини або повної суми грошового штрафу суспільно корисними (громадськими) роботами, наприклад, з розрахунку визначеної кількості національної валюти на 1 годину суспільно корисної праці.

5. Обсяги стягнень у вигляді штрафів за вчинення адміністративних проступків мають бути істотно збільшені. Одночасно є доцільним встановлення фіксованої суми штрафу за конкретний вид адміністративного проступку, що дозволить уникнути суб'єктивності під час розгляду таких справ.

Насамкінець зауважимо, що нами лише наголошено на необхідності оптимізації чинної системи адміністративних стягнень. Досвід окремих держав-учасниць ЄС переконливо свідчить про те, що варто переходити від слів до дії у вирішенні проблеми оновлення адміністративно-деліктного законодавства.

Список використаних джерел:

1. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / [В.Б. Авер'янов, В.А. Дерець, А.М. Школик та ін.] ; за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Юстініан, 2007. – 288 с.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток № 51. – Ст. 1122.
3. Олефір В.І. Перехідний стан основних джерел адміністративного права в Україні / В.І. Олефір, В.В. Галунько [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.law-property.in.ua/articles/general-administrative-law/80-transition-state-of-the-main-sources-of-administrative-law-in-ukraine.html.
4. Гончарук С.Т. Адміністративна відповідальність: сутність та окремі проблеми трансформації на сучасному етапі / С.Т. Гончарук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2007/statji_n3_4_2007/Goncharuk_57.pdf.
5. Єсімов С.С. Правові підстави застосування адміністративних стягнень / С.С. Єсімов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vdujn_2013_1_2.pdf.
6. Lietuvos Respublikos Administracinių teisės pažeidimų kodeksas [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=494102.
7. Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://likumi.lv/doc.php?id=89648.
8. Адміністративне деліктне законодавство: зарубіжний досвід та пропозиції реформування в Україні / автор-упорядник О.А. Банчук. – К. : Книги для бізнесу, 2007. – 912 с.

ХОМЯКОВА О. А.,
аспирант кафедры конституционного,
международного и административного права
(Институт права имени Владимира Сташиса Классического приватного университета)

УДК 347.7

ПРАВОВАЯ ОСНОВА БЮДЖЕТНОЙ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ БЮДЖЕТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье анализируются процессы реформирования бюджетных отношений в рамках широкомасштабной бюджетной децентрализации, анонсированной в Украине. Анализируются вопросы содержания понятия «бюджетная децентрализация», а также недавно принятые законы, направленные на правовое регулирование реформирования местного самоуправления и местных финансов (бюджетов). Указываются определенные недостатки такого регулирования.

Ключевые слова: *бюджетная децентрализация, добровольные объединения территориальных общин, сотрудничество и взаимодействие территориальных общин, местные бюджеты, местное самоуправление.*

У статті аналізуються процеси реформування бюджетних відносин у межах широкомасштабної бюджетної децентралізації, проведення якої анонсоване в Україні. Досліджуються питання змісту поняття «бюджетна децентралізація», а також нещодавно прийняті закони, спрямовані на правове регулювання реформування місцевого самоврядування та місцевих фінансів (бюджетів). Указуються певні недоліки в такому регулюванні.

Ключові слова: *бюджетна децентралізація, добровільні об'єднання територіальних громад, співробітництво та взаємодія територіальних громад, місцеві бюджети, місцеве самоврядування.*

The article analyzes the process of fiscal relations reforming in the framework of a large-scale fiscal decentralization, which was announced in Ukraine. The issues of the "fiscal decentralization" concept, as well as the recently adopted legislation aimed at the legal regulation of local self-government and local finance (budgets) reforming, are analyzed. Certain disadvantages of such regulation are determined.

Key words: *fiscal decentralization, voluntary associations of local communities, collaboration and cooperation of local communities, local budgets, local government.*

Введение. Реформирование практически всех государственных институтов и отношений, которое осуществляется активными темпами сегодня в Украине, не обошло стороной и бюджетные отношения, а также вопросы формирования и эффективного функционирования местных бюджетов. Одним из приоритетов последнего является формирование платежеспособных территориальных общин. На встрече председателя Верховной Рады Украины В. Гройсмана с рабочей группой по вопросам реформирования территориальных общин базового уровня, которая прошла 13 марта 2015 г., В. Гройсман акцентировал внимание на *активных нормотворческих процессах* в этом направлении, в частности создание Указом Президента Украины Конституционной комиссии, а в Парламенте – экспертных групп по вопросам *законодательного обеспечения* децентрализации власти и реформирования местного самоуправления [1]. Любое реформирование, прежде всего, должно быть обеспечено качественным нормативно-правовым регулированием, без которого любая реформа обречена. Указанное обусловливает актуальность исследования правового обеспечения процессов бюджетной децентрализации.

Постановка задания. Вопросы децентрализации сегодня очень актуальны, но обсуждаются они чаще всего на политическом уровне. Отдельным общим вопросам децентрализации посвящаются научные исследования, но ограничиваются они, как правило, сферами регулирования конституционного, муниципального и очень редко финансового права. Примерами таких научных публикаций являются научные труды О. Батанова, И. Ефремовой, О. Орлюк, В. Чернадчук. Также вопросы децентрализации и, в частности, бюджетной децентрализации, местных бюджетов, разграничения полномочий (и связанных с этим финансовых вопросов) органов государственной власти и органов местного самоуправления время от времени затрагиваются в экономической и управленческой литературе. Примерами являются научные труды таких авторов, как Н. Власюк, Т. Гринько, Д. Клинова, Л. Клец, К. Ковальчук, Н. Кучков, А. Маглаперидзе, Т. Мединская, М. Мельник, О. Николаева, И. Петровская, А. Придатко, Т. Рева, И. Сазонец, О. Сунцова и др. Вопросы же качественного правового обеспечения бюджетной децентрализации, как правило, остаются вне зоны внимания ученых-специалистов сферы финансового права и поэтому являются целью статьи.

Результаты исследования. В феврале этого года В. Гройсманом во время встречи с Комиссаром ЕС по вопросам Европейской политики добрососедства и переговоров по расширению Йоганнесом Ханом было отмечено, что в Украине начат процесс децентрализации управления, в частности принят ряд законов, направленных на развитие местного самоуправления, в Законе о Государственном бюджете на текущий год заложена определенная децентрализация финансов [2]. Таким образом, речь идет о правовой составляющей, которая, по нашему мнению, является основой любого реформирования. Правовой основой бюджетных отношений является совокупность правовых норм, которыми непосредственно руководствуются при формировании и выполнении бюджетов, при реализации межбюджетных отношений и других, связанных с эффективным функционированием местных бюджетов вопросов, участники этих отношений. Именно правовая основа делает легитимной как вообще функционирование местного самоуправления (как особенной подсистемы публичной власти), так и реализацию предоставленных ей функций в сфере бюджетных правоотношений.

Бюджетной децентрализацией являются «любые виды мобилизации финансовых ресурсов в бюджетах органов местного самоуправления. <…> Способ измерения величины

перехода национальной экономики от административно-командной к рыночной и являющейся целесообразной при условии достижения разумного оптимума между формированием доходов местных бюджетов и финансированием делегированных полномочий» [3, с. 313]; бюджетная децентрализация «предусматривает юридически закрепленные полномочия органов местной власти увеличивать налоговые поступления и принимать решения про осуществление затрат на свое усмотрение в соответствии с юридически закрепленными критериями» [4, с. 28].

Проанализируем несколько принятых за последний год законодательных актов, регулирующих разные аспекты местного самоуправления и, в частности, вопросы местных финансов, а именно: Законы Украины «О сотрудничестве территориальных общин» от 17.06.2014 г. № 1508-VII, «О добровольном объединении общин» от 05.02.2015 г. № 157-VIII, «О принципах государственной региональной политики» от 05.02.2015 г. № 156-VIII.

В Законе Украины «О сотрудничестве территориальных общин» от 17.06.2014 г. № 1508-VII в п. 3 ч. 1 ст. 4 говорится об одной из форм такого сотрудничества – совместном финансировании (содержании) субъектами сотрудничества (а ими, в соответствии с ч. 1 ст. 3 Закона, являются территориальные общины сел, поселков, городов через сельские, поселковые и городские советы) предприятий, учреждений и организаций коммунальной формы собственности – инфраструктурных объектов [5]. Следует отметить, что основной кодифицированный акт, в котором регулируются вопросы собственности, – Гражданский кодекс Украины, не содержит закрепления каких-либо *форм собственности.* В этом Кодексе есть четыре статьи, посвященные отдельно праву собственности Украинского народа (ст. 324), праву частной собственности (ст. 325), праву государственной собственности (ст. 326) и праву коммунальной собственности (ст. 327), но это не является *формами собственности*. На некорректность законодательных положений в отношении «форм собственности» уже более десяти лет указывается учеными-цивилистами. Терминологией «формы собственности» оперировало гражданское законодательство до принятия совершенно нового по содержанию и сути Гражданского кодекса. Таким образом, данная терминология является устаревшей, и использование ее в новейшем законодательстве (каким и является Закон Украины «О сотрудничестве территориальных общин») не целесообразно. И хотя в Конституции Украины мы встречаем данную терминологию (только в виде констатации, без конкретизации таких форм), тем не менее, следует учитывать, что Конституция была принята в условиях действия старого гражданского законодательства, оперировавшего такими категориями, и поэтому в этой части немного устарела. Новейшее законодательство должно учитывать подобные трансформации, и это, на наш взгляд, является недостатком законодательной техники в новом Законе.

Сам факт принятия Закона о сотрудничестве в целом является позитивным явлением, поскольку добровольность объединения свидетельствует об отходе от административно-командных методов и о поступательном движении к рыночным основам экономики отдельных местностей.

Вопросы добровольности объединения непосредственно регулирует следующий Закон – Закон Украины «О добровольном объединении общин» от 05.02.2015 г. № 157-VIII. Тенденция «укрупнения» небольших территориальных общин является тем позитивным опытом, который наше государство перенимает в зарубежных странах. Во многих европейских странах эта тенденция появилась еще в послевоенное время [6, с. 268–269]. В отношении принципов, лежащих в основе подобных «укрупнений», разные страны шли своим путем, используя самые разнообразные варианты проведения таких «укрупнений» – от «командных методов» до совершенно противоположных – добровольных. Именно добровольные методы стали самыми распространёнными в Европе, и именно этот путь избрала наша страна, приняв соответствующий Закон [7].

Следует также отметить, что даже в тех случаях, когда в отдельных странах Европы устанавливались границы «надмуниципальных образований» «сверху» (командно-административным методом), опыт этих стран свидетельствует о демократическом характере этих

процессов, поскольку при этом учитывались экономические, исторические и культурные связи муниципалитетов. Кроме этого, проводились довольно затратные экспертные исследования о целесообразности и оптимальности «укрупнения», что позволяло спрогнозировать их эффективность. Украина в п. 4 ч. 1 ст. 4 анализируемого Закона среди условий добровольности объединения территориальных общин закрепила, что при принятии соответствующего решения во внимание должны приниматься исторические, природные, этнические, культурные и другие показатели, влияющие на социально-экономическое развитие объединенной территориальной общины.

Таким образом, можем констатировать позитивные трансформации как в нормативном регулировании процессов, сопровождающих децентрализацию и ее составляющую – бюджетную децентрализацию, так и учет базовых принципов ее осуществления и опыта иностранных государств. Среди недостатков следует отметить, что, несмотря на признание Украиной принципа верховенства права в качестве базового принципа права, его закрепление во многих новейших законодательных актах, анализируемый Закон данный принцип в ст. 2 не закрепляет, хотя такой принцип, как законность, по традиции, имевшей место в законодательных актах, принимавшихся ранее, закреплен. На сегодняшний день чаще на первом месте закрепляется принцип верховенства права, а уже после него – принцип законности и другие, в зависимости от специфики акта.

Поскольку государство провозгласило курс на децентрализацию, в том числе бюджетную, им должны создаваться определенные стимулы к ее осуществлению. Одним из таких стимулов должна стать ст. 10 анализируемого Закона, в которой регулируются вопросы финансовой поддержки государством добровольного объединения территориальных общин сел, поселков, городов. Так, в частности, государство осуществляет финансовую поддержку добровольного объединения территориальных общин сел, поселков, городов путем предоставления объединенной территориальной общине средств в виде субвенций на формирование соответствующей инфраструктуры в соответствии с планом социально-экономического развития такой территориальной общины. В общем виде «прописывается» механизм принятия решения о такой финансовой поддержке. Так, предложения о предоставлении финансовой поддержки объединенной территориальной общине должны вноситься соответствующей областной государственной администрацией по представлению местного совета объединенной территориальной общины Кабинету Министров Украины не позднее 15 июля года, предшествующего бюджетному периоду, в котором предусматривается оказание такой финансовой поддержки. Общий объем финансовой поддержки распределяется между бюджетами объединенных территориальных общин пропорционально площади объединенной территориальной общины и количества сельского населения в такой территориальной общине с равным учетом этих обоих факторов. Общий объем субвенций на формирование соответствующей инфраструктуры объединенных территориальных общин определяется законом о государственном бюджете Украины. Порядок предоставления субвенций из государственного бюджета объединенным территориальным общинам устанавливается Кабинетом Министров Украины.

Учитывая дату принятия закона (февраль текущего года) и расписанный в общем порядке срок подачи предложений о предоставлении финансовой поддержки объединенной территориальной общине (до 15 июля), пока еще не представляется возможным проследить эффективность действия указанных норм.

Что касается еще одного недавно принятого Закона, направленного на правовое обеспечение реформирования местного самоуправления и связанных с этим финансовых вопросов, – Закона Украины «О принципах государственной региональной политики» от 05.02.2015 г., отметим, что в нем также обращает внимание отсутствие среди принципов государственной региональной политики (ст. 3 Закона) принципа верховенства права [8]. Стимулирование и поддержка местных инициатив в отношении эффективного использования внутреннего потенциала регионов для создания и поддержки полноценной жизненной среды, повышение качества жизни людей является одним из приоритетов государственной

региональной политики. Также интерес для целей нашего исследования представляют и такие приоритеты, как формирование с учетом документов Совета Европы и Европейского Союза нормативно-правовой базы, необходимой для реализации государственной региональной политики, определенной в указанном Законе, а также улучшение материального, финансового, другого ресурсного обеспечения развития регионов и содействие осуществлению полномочий органами местного самоуправления. В Законе определены механизмы финансирования государственной региональной политики, одним из которых является межбюджетные трансферты из государственного бюджета местным бюджетам. Источниками финансирования являются, в частности, и средства государственного бюджета, и средства местных бюджетов.

Кроме указанных законодательных актов, с целью усиления роли местных бюджетов и укрепления их финансовыми ресурсами путем перераспределения доходов и затрат между бюджетами разных уровней, Верховная Рада Украины внесла изменения в Бюджетный и Налоговый кодексы Украины. Среди подзаконных нормативно-правовых актов следует назвать «Государственную стратегию регионального развития в период до 2020 года», утвержденную Постановлением Кабинета Министров Украины от 06.08.2014 г. № 385 [9].

Все указанные процессы, по мнению Председателя Верховной Рады Украины (а Рада, напомним, является законодательным органом, который как никто другой ответственен за нормативное обеспечение любого процесса реформирования) и председателей сельских советов, высказанном на их рабочей встрече 27 февраля этого года, свидетельствуют о старте процесса децентрализации и необходимости его продолжения [10].

Выводы. Таким образом, активные реформационные процессы в бюджетной сфере, происходящие в Украине, сопровождаются принятием значительного количества нормативно-правовых актов различной юридической силы. Выводы об эффективности регулирования этих актов можно будет делать по прошествии определенного времени, когда возможным станет задействование такого критерия качества нормативно-правовых актов, как их стабильность, когда будет возможность увидеть в действии механизм обеспечения финансовой поддержки объединенных территориальных общин.

В качестве недостатков нормативного регулирования следует указать на использование устаревшей терминологии и недостаточную последовательность в закреплении базовых принципов (в частности принципа верховенства права). Также следует указать на имеющие место случаи снижения на практике финансирования делегированных полномочий в селах, поселках и небольших городах. Примером является недавний случай (28.12.2014 г.) с принятием закона о внесении изменений в Бюджетный и Налоговый кодексы Украины, в соответствии с которыми была исключена норма о финансировании из районных бюджетов учреждений образования и культуры в селах, поселках, городах районного значения. В последующем Председателем Верховной Рады была признана ошибочность такого исключения нормы и внесены соответствующие поправки в Бюджетный кодекс Украины. Факт отмены нормы и практически сразу же ее возврата свидетельствует об определенных «просчетах», которые могут иметь место, хотя они не содействуют реформированию, но являются «нормальным рабочим процессом», свидетельствующим о движении процесса реформирования и его сопровождении необходимым нормативным регулированием.

О совершенствовании процесса нормативного регулирования свидетельствует и тот факт, что, несмотря на некоторые недостатки, которые имеют место при принятии изменений в базовые законодательные акты по вопросам бюджетов, местных бюджетов и межбюджетных отношений, процессы «работы над ошибками» все-таки идут. Так, например, 13 марта этого года на рабочей встрече по вопросам содействия реформированию территориальных общин базового уровня Председатель Верховной Рады Украины поручил «доработать» до 16 марта Методику формирования платежеспособных территориальных общин. Обращает внимание как достаточно сокращенные сроки, предоставленные для «доработки», так и стремление утвердить, все-таки, наиболее эффективный документ, в котором было бы учтены все необходимые нюансы.

Перспективными направлениями дальнейших исследований процессов нормативного обеспечения реформирования местных бюджетов являются содержание соответствующих норм Бюджетного и Налогового кодексов. Последующая стабильность или нестабильность этих нормы покажет их эффективность.

Список использованных источников:

1. Пресс-служба Верховной Рады Украины, 13 марта 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://rada.gov.ua/news/Top-novyna/105663.html.

2. Гройсман В. Загальнонаціональний діалог щодо децентралізації буде діалогом однодумців / В. Гройсман // Прес-служба Верховної Ради України, 19 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rada.gov.ua/news/Top-novyna/104365.html.

3. Сунцова О.О. Місцеві фінанси : [навчальний посібник] / О.О. Сунцова. – 3-тє вид., перероб. та допов. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 488 с.

4. Єфремова І. Децентралізація влади: шлях до самостійності місцевих бюджетів / І. Єфремова // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 9. – С. 25–28.

5. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 р. № 1508-VII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 34. – Ст. 1167.

6. Власюк Н.І. Місцеві фінанси : [навчальний посібник] / Н.І. Власюк, Т.В. Мединська, М.І. Мельник. – К. : Алерта, 2011. – 328 с.

7. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII / Верховна Рада України // Офіційний вісник України. – 2015. – № 18.

8. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 05.02.2015 р. № 156-VIII / Верховна Рада України // Офіційний вісник України. – 2015. – № 18.

9. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 р. № 385 / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2014 р. – № 70. – С. 23. – Ст. 1966.

10. Гройсман В. візьме процес об'єднання громад під особистий контроль / Прес-служба Верховної Ради України, 27 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rada.gov.ua/news/Top-novyna/104721.html.

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

ДАВТЯН А. С.,
аспірант кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПУБЛІЧНИМИ ЗАКЛИКАМИ ДО ВЧИНЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ

У статті розглядається еволюція становлення й розвитку кримінальної відповідальності за злочини проти громадської безпеки, злочини, пов'язані з тероризмом, публічними закликами до вчинення терористичного акту. Розглянуто питання щодо поняття такого злочину, як публічні заклики до вчинення терористичного акту, і з'ясування його місця в системі терористичних злочинів. Позначені проблеми кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, пов'язаних із публічними закликами до вчинення терористичного акту, і визначені напрями їх розв'язання.

Ключові слова: *громадська безпека, тероризм, терористичні злочини, терористичний акт, публічні заклики.*

Рассматривается эволюция становления и развития уголовной ответственности за преступления против общественной безопасности, преступлений, связанных с терроризмом, публичными призывами к совершению террористического акта. Рассмотрены вопросы понятия такого преступления, как публичный призыв к совершению террористического акта, и установлено его место в системе террористических преступлений. Обозначены проблемы уголовной ответственности за совершение преступлений, связанных с публичными призывами к совершению террористического акта, и определены направления их решения.

Ключевые слова: *общественная безопасность, терроризм, террористические преступления, террористический акт, публичные призывы.*

The evolution of the formation and development of criminal responsibility for crimes against the public safety, crimes related to terrorism, public exhortations to commit a terrorist act, are considered. Questions about the notion of such crimes as public incitement to commit a terrorist act and to determine its place in the system of terrorist crimes, are considered. Problems of criminal liability for crimes related to public calls to commit a terrorist act and directions for their solution are identified.

Key words: *public safety, terrorism, terrorist crimes, terrorist acts, public appeals.*

Вступ. Тероризм залишається однією з найбільших загроз третього тисячоліття. У межах протидії цьому явищу багато уваги приділяється терористичним злочинам. Тероризм зазіхає на основне право людини – право на життя. Усвідомлення суспільної небезпеки тероризму актуалізувало діяльність законодавця з формування нормативно-правової бази,

спрямованої на протидію цьому злу. На жаль, терористичні акти все частіше вчиняються на території України. Тероризм у наш час набуває рис глобальної проблеми людства, і тому проблема боротьби з ним є однією з найактуальніших, що стоять перед міжнародною спільнотою. Кожна держава, яка засуджує тероризм, має своїм правовим обов'язком визнати це явище злочином.

Питанням щодо визначення ознак терористичних злочинів приділялася увага в роботах таких українських учених, як В.Ф. Антипенко, В.І. Борисов, В.О. Глушков, В.П. Ємельянов, В.С. Зеленецький, В.В. Крутов, В.А. Ліпкан, С.М. Мохончук, Л.В. Новікова, В.Г. Пилипчук, М.В. Семикін, В.П. Тихий, О.В. Шамара та ін. При цьому значна увага приділялася розгляду терористичного акту й інших злочинів терористичної спрямованості, створення терористичної групи чи терористичної організації, утягнення в учинення терористичного акту, фінансування тероризму. Що ж стосується витоків становлення та розвитку кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані з публічними закликами до вчинення терористичного акту (ст. 258-2 Кримінального кодексу України (далі – КК України)), то ці питання потребують значно більшої уваги в наукових розробках.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження історії становлення й розвитку в законодавстві України кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані з публічними закликами до вчинення терористичного акту.

Результати дослідження. Тероризм – явище, знайоме людству ще з давніх часів. Його історія починається з утворення терористичної групи сікаріїв – членів секти, що діяла в Палестині в I сторіччі нашої ери. Головною зброєю її членів був кинджал або короткий меч (сіка), захований під одягом. Сікарії застосовували незвичайну тактику – атакували супротивника серед білого дня, переважно під час свят, коли Єрусалим був переповнений юрбами людей. Вони думали, що юрба зі своєю щільністю й тиснявою стане для них чимось начебто темряви, у якій легше залишитися непоміченим або сховатися від переслідувачів. Сікарії знищували представників династії Іродів, руйнували їхні палаци, спалювали зерносховища, виводили з ладу системи водопостачання.

Поняття «тероризм» походить від слова терор (лат. terror – страх, жах, жахливість). Саме ця обставина й визначає терор як особливу форму політичного насилля, що характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю та удаваною ефективністю. Ці особливості визначили широке використання терору протягом людської історії як засіб політичної боротьби в інтересах держави, організацій і окремих груп осіб. Власне, сам факт публічної страти кримінальних або політичних злочинців чи процес аутодафе (публічне спалення на вогнищі єретиків, єретичних творів) у період середньовікової інквізиції, страти непокірних у період якобінської диктатури у Франції й інші політичні явища стали класичною формою терору в інтересах держави та католицької церкви.

До широкого вжитку термін «тероризм» увійшов наприкінці XVIII ст. й означав репресивну політику, що проводилася якобінцями відносно супротивників під час Великої французької буржуазної революції 1789–1794 рр. На сьогодні під тероризмом розуміють метод досягнення політичних або інших публічних цілей групою людей за допомогою систематичного використання насильства.

Нова епоха визначила особливе звучання тероризму. Як поняття слова «тероризм» і «терорист» з'явилися наприкінці XVII ст. Але донині слово «тероризм» уживається дуже широко й означає весь спектр різноманітних відтінків насильства. Немає загальноприйнятого визначення поняття «тероризм», існують різночитання в самому розумінні тероризму як явища, часу його виникнення, його джерел, умов і причин існування. Трактування часто залежить від політичних поглядів, релігійних переконань та етнічної належності. Нерідко мас-медіа поряд із поняттям «терорист» використовують полярні терміни, від «бандит», «бойовики», «незаконні збройні формування» до «герой», «партизани», «національно-визвольний рух». В одному випадку – це злочин, в іншому – подвиг. Нейтральність у її чистому вигляді, виходячи з природи самого явища, відсутня. Залежно від соціокультурного простору, політичної кон'юнктури, змінюється й ставлення до дій терористів. Конфліктогенний

потенціал тероризму особливо зростає із 60-х рр. XX ст., коли регіони світу були охоплені зонами та спалахами активності різних за своєю орієнтацією терористичних організацій і груп. Нині у світі нараховується понад 500 нелегальних терористичних організацій.

На початку XXI ст. проблема тероризму й боротьби з ним є водночас новою і не новою. Тероризм як негативне соціально-політичне і кримінальне явище існує й досліджується давно. Але тероризм сьогодні – складніший і небезпечніший, ніж, зокрема, у часи народовольців. На сьогодні він перетворився в потужну зброю, інструмент і навіть технологію, що використовуються проти влади, суспільства та людства загалом [1]. Уважалось, що тероризм виникає, коли суспільство перебуває у глибокій кризі, насамперед коли в суспільстві відбувається криза державно-правової системи та ідеології. У такому суспільстві з'являються певні опозиційні групи – політичні, соціальні, національні, релігійні, які ставлять під сумнів законність чинної влади, усієї системи управління. Якщо такі групи дійдуть думки, що досягнути зміни влади шляхом закону вони не в силі, то, найвірогідніше, вони намагатимуться досягти бажаного через насильство, тобто тероризм. При цьому моральним виправданням насильства такі угруповання вважатимуть високу мету, важливість і чистоту своїх поглядів і намірів. Таким був тероризм на ранніх стадіях свого розвитку, коли обирав своїм об'єктом політичних лідерів або представників влади як безпосередньо істинних винуватців своїх «бід».

Досліджуючи історичну ґенезу становлення санкцій за злочинні діяння стосовно терористичної діяльності й аналізуючи положення законодавства інших країн у частині встановлення відповідальності за створення та діяльність терористичної групи або терористичної організації, І.С. Шапкін наголошує на тому, що в деяких країнах за досліджувані діяння передбачено вищу міру покарання з урахуванням особливостей кримінального законодавства, тобто або довічне позбавлення волі, або страта [18, с. 346]. Установлення такого виду покарання пояснюється надзвичайно великим ступенем суспільної небезпечності терористичних злочинів, оскільки терористичні злочинні групи й об'єднання спрямовують свою діяльність на спричинення шкоди чи загрози такої шкоди невизначеному колу осіб, а нерідко й національній безпеці [4, с. 365].

На сьогодні тероризм і його вияв – терористична діяльність у різних своїх зовнішніх формах – є одним із найнебезпечніших видів злочинної діяльності [10, с. 43]. Підходи дослідників до цієї проблеми визначаються тим, що тероризм виявився безпосередньо пов'язаним із проблемою виживання людства, забезпечення безпеки держав. Будучи крайньою формою вияву соціального, етнічного, релігійного радикалізму й екстремізму, він не схильний зупинятися ні перед чим заради досягнення своїх цілей. Це злочинне явище в усьому світі має тенденцію до стійкого зростання [6, с. 70].

Війна на сході України кардинально змінює свій характер, пристосовуючись до нинішніх умов. І війна, і тероризм породжують страх як елемент масових потрясінь, який може доходити й до рівня паніки. Водночас низка відмінних ознак тероризму (наявність незаконних збройних формувань; антигромадський спосіб діяльності вкрай агресивних особливим чином організованих суб'єктів) здійснюється за допомогою безпосереднього насильства чи загрози його застосування; метою є дезорганізація суспільного життя (не за допомогою вбивства максимальної кількості людей, а шляхом залякування мирного населення результатами терактів), що не дають змоги повністю ідентифікувати його як війну в її «класичному» (визначеними міжнародними конвенціями) розумінні. Характеристика змістової сторони східного тероризму як форми вияву війни, його елементів, функцій, класифікації видів і форм надали можливість визначити тероризм на сході як засіб психологічного впливу, обов'язковими компонентами якого є наявність організаційно-управлінської структури, маніпулятивний характер впливу, застосування високотехнологічних удосконалених засобів для досягнення мети, наявність високого ступеня суспільної небезпеки, у силу яких розглядається як форма вияву війни, що має на меті формування негативного суспільного резонансу й нагнітання паніки, за допомогою яких ДНР і ЛНР впливають на органи влади [3, с. 265].

Тероризм, як кримінальне явище, уже давно являє собою глобальну загрозу для людства, отже, боротьба з ним набуває загальносвітового значення. На сьогодні акти тероризму,

як зазначається в Резолюції Генеральної Асамблеї та Ради безпеки Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) № 49/60 від 09.12.1994 р., зумовлюють порушення прав людини, основних свобод і демократичних основ суспільства. Тероризму можливо протидіяти лише шляхом застосування відповідно до Уставу ООН і міжнародного права, стійкого усеосяжного підходу, включаючи активну участь і співробітництво всіх держав, міжнародних та регіональних організацій, а також шляхом активізації зусиль на національному рівні. Саме цим шляхом пішла наша держава. Ратифікація нашою країною міжнародних конвенцій, підписання двосторонніх угод щодо протидії виявам тероризму, створення, відповідно до Указу Президента України, у 1998 р. Антитерористичного центру при Службі безпеки України, прийняття 20.03.2003 р. Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [13], а також уперше впровадження в КК України кримінально-правової норми (ст. 258 (терористичний акт)), редакція якої суттєво відрізняється від змісту, який містила ст. 58 (терористичний акт) КК 1960 р., що передбачала відповідальність за вчинення терористичного акту, а також таких кримінально-правових норм, як утягнення в учинення терористичного акту (ст. 258-1 КК), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258-2 КК), створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3 КК), сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258-4 КК).

28 грудня 1960 р. був прийнятий і введений у дію з 01 квітня 1961 р. новий КК УРСР, у якому термін «терористичний акт» застосовувався у двох кримінально-правових нормах. Так, у ст. 58 під ним розумілося вчинення вбивства чи заподіяння тяжкого тілесного пошкодження, спрямовані проти державного або громадського діяча чи представника влади у зв'язку з його державною чи громадською діяльністю і з метою підриву чи послаблення радянської влади. У ст. 59 під терористичним актом передбачалося вчинення вбивства чи заподіяння тяжкого тілесного пошкодження, спрямовані проти представника іноземної держави з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень.

Кримінальний кодекс України від 28.12.1960 р. [9], згідно з Указом ПВР № 7373-11 від 14.04.1989 р., доповнено ст. 62-1. Відповідно до ст. 62-1 КК від 1960 р. (заклики до вчинення злочинів проти держави), публічні заклики до зради Батьківщини, учинення терористичного акту або диверсії караються позбавленням волі на строк до трьох років або штрафом у розмірі до двох тисяч карбованців. Але на підставі Закону № 2468-12 від 17.06.1992 р. ст. 62-1 була виключена.

У зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму Верховною Радою України, Кримінальний кодекс від 2001 р. [8] доповнено ст. 258-2, згідно із Законом «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму» від 21.09.2006 р. № 170-V [15]. Зміни до ст. 258-2 Кримінального кодексу від 2001 р. внесено також згідно із Законом «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 07.10.2014 р. № 1689-VII, відповідно до якого абзац другий частини першої було доповнено словами «з конфіскацією майна або без такої» та абзац другий частини другої – «та з конфіскацією майна або без такої» [14]. Уважаємо, що рішення вітчизняного законодавця щодо вдосконалення національного кримінального закону шляхом унесення до нього нових норм, унесення суттєвих змін і доповнень до інших законодавчих актів маємо охарактеризувати як належне реагування держави на збільшення потенційної загрози поширення тероризму, терористичних виявів і терористичної діяльності на території України.

На сьогодні, відповідно до ст. 258-2 КК України від 2001 р. [8] («Публічні заклики до вчинення терористичного акту»), публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів із такими закликами караються виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк із конфіскацією майна або без такої. Ті самі дії, учинені з використанням засобів масової інформації, караються обмеженням волі на строк до чотирьох років або

позбавленням волі на строк до п'яти років із позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років і з конфіскацією майна або без такої.

Концепція боротьби з тероризмом, затверджена Указом Президента України від 25.04.2013 р. № 230/2013, План заходів з реалізації Концепції боротьби з тероризмом, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 547-р, відповідний план МВС України не визначають критеріїв аналізу терористичної діяльності загалом як соціального явища та на об'єктах інфраструктури залізничного транспорту й у рухомому складі як його складової [17; 16; 12].

Варто зазначити, що публічні заклики до вчинення терористичного акту передбачають відкрите звернення до невизначеного або значного кола осіб, у якому висловлюються ідеї, погляд чи вимоги, спрямовані на те, щоб шляхом поширення їх серед населення чи його окремих категорій схилити певну кількість осіб до певних дій. Поняття «публічний», відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, визначено так: «Який відбувається в присутності публіки, людей; прилюдний» [2, с. 1187], при цьому поняття «заклик» визначено так: «Звертання до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідею часу, політичну вимогу, завдання; відозва, гасло. Прохання, вимога розгорнути яку-небудь діяльність, певним чином поводити себе» [2, с. 395]. З цих визначень випливає, що під публічними закликами до вчинення терористичного акту як формою учинення злочину розуміють звернення до широкого кола людей із проханням, умовлянням, запрошенням, підкупом, вимогою (погрозою, примусом) учинити терористичний акт.

Потрібно визнати, що донедавна вказана стаття, за матеріалами статистики, на практиці не застосовувалася. Ми погоджуємось з думкою І.І. Мусієнка та А.В. Коростиленка про те, що однією з причин цього є некоректна імплементація вищенаведеної статті Конвенції, зокрема її термінологічного апарату. Так, у ст. 258-2 КК України помилково використовується вузьке для українського законодавства поняття «терористичний акт», тоді як у Конвенції йдеться про запобігання «тероризму», «терористичній діяльності» і «терористичним злочинам», що не має змоги, на нашу думку, застосовувати більш широкі аспекти боротьби з тероризмом [11].

Варто вказати, що законодавцем були здійсненні спроби законодавчого вдосконалення цієї імплементації. Зокрема, у законопроекті від 04.07.2013 р. № 2219а пропонувалось установити кримінальну відповідальність за «пропаганду і поширення ідеології тероризму, а також публічне підбурювання до вчинення діяльності, визначеної як терористична, або ж розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою поширення візуальних чи друкованих матеріалів з такими закликами», доповнивши з цією метою КК України новою ст. 258-6. Однак указана законодавча пропозиція була визнана неприйнятною, оскільки в запропонованій ст. 258-6 КК України поняття «ідеологія тероризму», «пропаганда тероризму» визначались за допомогою оцінних термінів (зокрема категорій «системне поширення», «роз'яснення поглядів», «певна спільнота», «ідеал спільноти», «явища, пов'язані з ескалацією насильства у формі терористичних актів»), що вимагало додаткового законодавчого тлумачення, залежало від суб'єктивного сприйняття й тому створювало підґрунтя для можливих порушень прав і свобод громадян. Крім того, ст. 258-6 КК України частково вступала в колізію зі ст. 258-2 КК України, що створювало небажану конкуренцію кримінально-правових норм. До того ж законопроект був не позбавлений низки інших неузгодженостей і прогалин техніко-юридичного характеру.

Необхідно визначити, що заклики до інших терористичних дій, навіть криміналізованих, не тягнуть кримінальної відповідальності за ст. 258 КК України, що свідчить про недосконалість ознак складу злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України, щодо вимог Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, бо у ст. 5 Конвенції рекомендується встановити кримінальну відповідальність у національних законодавствах за публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину, тобто в тексті Конвенції мається на увазі криміналізована частина тероризму в його найбільш широкому розумінні, а не тільки терористичний акт.

Аналіз ч. 1 ст. 1 Конвенції Ради Європи дає підстави визначити такі положення: «Для цілей цієї Конвенції термін «терористичний злочин» означає будь-який із злочинів, викла-

дених і визначених в одному з договорів, перелік яких наведено в Додатку» [7]. Однак варто зазначити, що не тільки положення Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, але також життя і здоровий глузд указують на те, що здійснити публічні заклики в реальній дійсності можливо не тільки до терористичного акту, а й до будь-яких інших терористичних злочинів загалом і злочинів терористичної спрямованості зокрема (наприклад, до захоплення заручників, повітряного чи морського судна, до посягання на життя державного чи громадського діяча або представника іноземної держави, до створення терористичних груп чи терористичних організацій, фінансування тероризму тощо), а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів із такими закликами.

Звідси напрошується висновок щодо подальших кроків щодо вдосконалення ст. 258-2 КК України. Потрібно врахувати те, що, будучи за своєю суттю терористичним злочином, публічні заклики до вчинення таких дій повинні бути криміналізованими не тільки в частині закликів до вчинення терористичного акту, а й у вигляді закликів до будь-якого терористичного злочину, за вчинення якого настає відповідальність за КК України. Ми погоджуємося з думкою О.В. Епель, що необхідно звернути увагу на міжнародні норми в тому, що у ст. 5 Конвенції Ради Європи розглядувані дії називаються «публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину». Однак для національного законодавства України традиційним є те, що підбурювання визначається як різновид співучасті у злочині, а не як самостійний злочин. Як самостійний злочин КК України передбачає в низці статей саме публічні заклики до певних злочинних дій, зокрема публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ст. 109 КК України), публічні заклики до вчинення дій, що посягають на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України, публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 2582 КК України), публічні заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295 КК України). Ці дії, хоча не є підбурюванням у його буквальному розумінні в національному законодавстві, але достатньо близькі до положень Конвенції Ради Європи щодо протидії таким діянням [5, с. 263].

Висновки. Нами досліджена історія становлення й розвитку в законодавстві України кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані з публічними закликами до вчинення терористичного акту. Криміналізована частина терористичної діяльності має назву «терористичні злочини» та включає злочини терористичної спрямованості й криміналізовану частину так званої забезпечувальної ланки в механізмі терористичної діяльності. До цієї криміналізованої частини забезпечувальної ланки належить і такий злочин, як публічні заклики до вчинення терористичного акту, передбачений ст. 258-2 КК України. Будучи за своєю суттю терористичним злочином, тобто складовою частиною тероризму в найбільш широкому розумінні, цей склад передбачає відповідальність лише за публічні заклики до вчинення терористичного акту (тероризм у вузькому розумінні), що не відповідає сутності цього злочину як терористичному в найбільш широкому його розумінні та вимогам Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму від 16.05.2005 р.

У зв'язку з викладеним, з метою більш коректної імплементації ст. 5 Конвенції, ми погоджуємося з думкою деяких учених в вважаємо за доцільне внести відповідні зміни до ст. 258-2 КК України, де передбачити відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного злочину, а не тільки до вчинення терористичного акту. Кваліфікований склад цього злочину має визначати кримінальну відповідальність за ті самі дії з використанням засобів масової інформації або вчинені службовою особою з використанням службового становища.

Список використаних джерел:

1. Василін М.М. Щодо безпосереднього об'єкта сприяння вчиненню терористичного акту / М.М. Василін. // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2013_2_7.pdf.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та СБ) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

3. Дитюк В.З. Терористична діяльність на об'єктах транспортної інфраструктури у контексті подій на сході України: аналіз проявів / В.З. Дитюк // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2014. – № 12. – С. 265–268.

4. Дячкін О.П. Про деякі проблемні питання кримінально-правової характеристики злочинів терористичної спрямованості / О.П. Дячкін, М.О. Чєрномазова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 362–367.

5. Епель О.В. Публічні заклики до вчинення терористичного акту як терористичний злочин / О.В. Епель // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 263–270.

6. Журавльов А.Ю. Поняття та сутність злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю / А.Ю. Журавльов // Митна справа. – 2014. – № 3 (2). – С. 70–76.

7. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.

8. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № № 25–26. – Ст. 131.

9. Кримінальний кодекс України від 28.12.1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.

10. Кузьмін С.А. Сучасний стан терористичної загрози в Україні / С.А. Кузьмін, М.Ю. Азаров // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією. – 2012. – № 2. – С. 43–48.

11. Мусієнко І.І. Аналіз окремих аспектів правової бази протидії тероризму в Україні / І.І. Мусієнко, В.В. Коростиленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/6988/%B2.

12. Про План заходів МВС України з реалізації Концепції боротьби з тероризмом : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.09.2013 р. № 908.

13. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

14. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини : Закон України від 07.10.2014 р. № 1689-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 46. – Ст. 2046.

15. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму. Закон України від 21.09.2006 р. № 170-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 45. – Ст. 443.

16. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції боротьби з тероризмом : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 547-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/547-2013-р.

17. Про Концепцію боротьби з тероризмом : Указ Президента України від 25.04.2013 р. № 230/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/230/2013.

18. Шапкін І.С. Покарання за злочини, передбачені ст. ст. 225, 228-3 Кримінального кодексу України / І.С. Шапкін // Митна справа. – 2011. – № 1 (73). – С. 346–351.

ЖАРОВСЬКА Г. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
і криміналістики юридичного факультету
*(Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича)*

УДК 343.9.02.-027.543:343.851(477)

ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ У БОРОТЬБІ ІЗ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНСТРУМЕНТІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПІДТРИМКИ

У статті за допомогою методу експертних оцінок визначається важливість реального впливу різних факторів на процеси транснаціоналізації злочинності в Україні. Сучасні засоби інформаційної підтримки в сукупності із традиційними інструментами досліджень, зокрема методом експертних оцінок, нададуть нові можливості у сфері планування першочергових заходів щодо боротьби із транснаціональною злочинністю в Україні.

Ключові слова: *транснаціональна злочинність, пріоритети, фактори, метод експертних оцінок, кластерний аналіз, інтегральний показник.*

В статье с помощью метода экспертных оценок определяется важность реального влияния различных факторов на процессы транснационализации преступности в Украине. Современные средства информационной поддержки в совокупности с традиционными инструментами исследований, в частности методом экспертных оценок, предоставят новые возможности в области планирования первоочередных мер по борьбе с транснациональной преступностью в Украине.

Ключевые слова: *транснациональная преступность, приоритеты, факторы, метод экспертных оценок, кластерный анализ, интегральный показатель.*

In the article author, using the method of peer review, determines the real importance of various factors on the processes of transnationalization of crime in Ukraine. Modern information management tools in conjunction with traditional research tools, such as the method of peer review, will provide new opportunities for planning priority measures to combat transnational crime in Ukraine.

Key words: *transnational crime, priorities, factors method of peer review, cluster analysis, integral index.*

Вступ. Шлях України до європейського співтовариства, динамічний розвиток міжнародного співробітництва нашої держави із європейськими країнами в усіх сферах суспільного буття, у тому числі й у галузі боротьби зі злочинністю, ставлять перед вітчизняною наукою нові завдання. У Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи, які стосуються для боротьби із злочинністю, постійно йде мова про те, що в довгостроковій перспективі боротьба із транснаціональним сегментом організованої злочинності стає головним напрямом міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях, провідною сферою роботи правоохоронних структур, владних і законодавчих органів, урядів і громадських організацій усіх країн світу.

Виконання цих рекомендацій потребує науково-практичного обгрунтування з погляду тих проблем, які виникли в Україні у зв'язку із прямою агресією злочинних організацій міжнародного масштабу, яка ставить під загрозу не тільки національну безпеку, а й сам факт існування держави в її сучасних кордонах.

Останніми десятиліттями в науковій літературі з'явилася велика кількість робіт, автори яких вивчають феномен транснаціональної злочинності.

В Україні до аналізу цієї проблеми зверталися свого часу такі вчені, як А. Бова, А. Бойко, М. Вербенський, А. Грищенко, А. Дорошенко, В. Дрьомін, В. Ємельянов, А. Жевago, Н. Зелінська, М. Корнієнко, Т. Мельничук, М. Погорецький, І. Пшеничний та ін.

Аналіз досліджень, проведених цими авторами, засвідчує, що наукова думка сходиться на тому, що транснаціональна організована злочинність є закономірним результатом розвитку злочинної діяльності суспільства, його організованих сфер і являє собою витончену систему організованої злочинної діяльності.

Як зазначає Н. Сметаніна, багатогранність і складна структура злочинності зумовлює значне коло пов'язаних із нею кримінологічних питань. Але глибоке розуміння природи злочинності й злочинного загалом вимагає розробки методологічних шляхів вивчення злочинності [9, с. 317].

Постановка завдання. Погоджуючись із цією науковою позицією варто зазначити, що методологія кримінологічних досліджень також потребує оновлення. Досліджуючи цю проблему автор статті дійшов висновку, що сучасні засоби інформаційної підтримки в сукупності із традиційними інструментами досліджень, яким, зокрема, є метод експертних оцінок, відкривають нові можливості у сфері планування першочергових заходів щодо боротьби із транснаціоналізацією злочинності в Україні, що і є метою статті.

Результати дослідження. Транснаціональна організована злочинність в Україні формується під впливом низки факторів, які потребують вивчення з тим, щоб була можливість визначити, наскільки той чи інший фактор важливий з погляду реального впливу на процеси транснаціоналізації злочинності в Україні.

Для того щоб підтвердити цю тезу, автор статті звернувся до наукової літератури [1, 2, 3, 5, 6, 8], яка дала змогу визначити фактори, які, на думку вчених, детермінують розвиток транснаціональної злочинності в країні: виділено 15 провідних факторів, що впливають на процеси транснаціоналізації злочинності на території України, які надалі були опрацьовані з використанням методу експертних оцінок.

Як експерти автором статті були обрані працівники правоохоронних органів, зокрема співробітники Національного центрального бюро Інтерполу в Україні, працівники Генеральної прокуратури України, а також наукові співробітники Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса, Національної академії правових наук України, усього 37 осіб.

На першому етапі дослідження експертам було запропоновано за п'ятибальною шкалою оцінити фактори, наведені в таблиці 1, за рівнем їх значущості для розвитку транснаціональної злочинності (Зф).

Таблиця 1

Дані для визначення «ваги» факторів, які впливають на розвиток транснаціональної злочинності в Україні (бали)

№ з/п	Фактор	Розподіл значень					Зф
		1	2	3	4	5	
1	Глобалізація як фактор, що сприяє тісній співпраці між державами в різних сферах діяльності.	0	1	1	1	34	4,78

2	Готовність населення користуватися послугами й товарами, які входять у сферу діяльності транснаціональних злочинних організацій.	2	1	1	32	1	3,78
3	Наявність у країні соціально-економічних умов, що сприяють розвитку транснаціональної злочинності.	1	1	1	31	3	3,67
4	Розвиток нових інформаційних технологій, що надають можливість ефективно й відносно безпечно здійснювати злочинну діяльність у міжнародному масштабі.	3	2	1	27	4	3,73
5	Наявність у країні галузей економіки, що становлять інтерес для транснаціональних злочинних організацій	1	1	2	3	30	4,62
6	Присутність у країні кримінальних авторитетів, які реально мають вплив на кримінальну ситуацію в країні.	2	1	23	4	7	3,35
7	Корупція як фактор, що сприяє зрощенню бізнесу і злочинності.	5	2	25	4	1	2,83
8	Недосконалість законодавчого забезпечення боротьби з транснаціональною злочинністю, недостатній рівень співпраці правоохоронців із міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з транснаціональними злочинними організаціями.	3	2	30	1	1	2,94
9	Присутність на території країни злочинних угруповань, здатних здійснювати злочинну діяльність у міжнародному масштабі.	4	3	22	4	4	3,19
10	Геополітичне положення країни як фактор, що зумовлює транзит наркотиків, контрабандних товарів, зброї тощо.	0	0	0	0	37	5,0
11	Наявність у країні логістичної інфраструктури, що використовується транснаціональними злочинними організаціями у кримінальних цілях.	2	2	30	2	1	2,94
12	Присутність у країні іноземних діаспор, члени яких утворюють етнічні злочинні групи.	2	3	25	5	2	3,05
13	Усталені зв'язки національної та міжнародної злочинності, основані на взаємному злочинному інтересі.	5	32	1	1	1	2,18
14	Наявність у правовому полі офшорного законодавства, що надає можливість безперешкодно користуватися фінансовими засобами, отриманими від злочинної діяльності.	3	4	24	4	2	2,94
15	Недостатній рівень захищеності державного кордону.	26	4	3	4	0	1,7

На наступному етапі дослідження експертам було запропоновано оцінити ступінь впливу того чи іншого фактора (Свф) на розвиток транснаціональної злочинності в Україні (таблиця 2).

Таблиця 2

Дані для визначення рівня впливу факторів на розвиток транснаціональної злочинності в Україні (бали)

№ з/п	Фактор	Розподіл значень					Свф
		1	2	3	4	5	
1	Глобалізація як фактор, що сприяє тісній співпраці між державами в різних сферах діяльності.	0	1	1	1	34	4,83
2	Готовність населення користуватися послугами й товарами, які входять у сферу діяльності транснаціональних злочинних організацій.	2	1	1	32	1	3,78
3	Наявність у країні соціально-економічних умов, що сприяють розвитку транснаціональної злочинності.	1	1	7	20	8	3,89
4	Розвиток нових інформаційних технологій, що надають можливість ефективно й відносно безпечно здійснювати злочинну діяльність у міжнародному масштабі.	3	2	1	27	4	3,72
5	Наявність у країні галузей економіки, що становлять інтерес для транснаціональних злочинних організацій.	1	1	2	3	30	4,89
6	Присутність у країні кримінальних авторитетів, які реально мають вплив на кримінальну ситуацію в країні.	2	1	23	4	7	3,36
7	Корупція як фактор, що сприяє зрощенню бізнесу і злочинності.	5	2	25	4	1	2,83
8	Недосконалість законодавчого забезпечення боротьби з транснаціональною злочинністю, недостатній рівень співпраці правоохоронців із міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з транснаціональними злочинними організаціями.	3	2	30	1	1	2, 94
9	Присутність на території країни злочинних угруповань, здатних здійснювати злочинну діяльність у міжнародному масштабі.	4	3	22	4	4	3,02
10	Геополітичне положення країни як фактор, що зумовлює транзит наркотиків, контрабандних товарів, зброї тощо.	4	4	1	6	22	4,02
11	Наявність у країні логістичної інфраструктури, що використовується транснаціональними злочинними організаціями у кримінальних цілях.	2	2	30	2	1	2,94
12	Присутність у країні іноземних діаспор, члени яких утворюють етнічні злочинні групи.	2	3	22	8	2	3,12

13	Усталені зв'язки національної та міжнародної злочинності, основані на взаємному злочинному інтересі.	5	32	1	1	1	2,18
14	Наявність у правовому полі офшорного законодавства, що надає можливість безперешкодно користуватися фінансовими засобами, отриманими від злочинної діяльності.	3	4	24	4	2	2,94
15	Недостатній рівень захищеності державного кордону.	26	4	3	4	0	1,59

Подальший аналіз спрямований на визначення інтегрального показника впливу того чи іншого фактора на рівень розвитку транснаціональної злочинності в Україні ((Іпр), який розрахований за формулою:

$$Іпв = (Зф_1 \times Свф_1) + (Зф_2 \times Свф_2) + \ldots\ldots\ldots (Зф_{15} \times Свф_{15}),$$

де $(Зф\ n \times Свф_n) = Іпв_n$ – інтегральне значення кожного фактора (таблиця 3).

У таблиці 3 подано дані й результати розрахунку показника Іпв.

Таблиця 3

Дані для визначення інтегрального показника впливу того чи іншого фактора на рівень розвитку транснаціональної злочинності в Україні (бали)

№ з/п	Фактор	Свф	Зф	$Іпв_n$
1	Глобалізація як фактор, що сприяє тісній співпраці між державами в різних сферах діяльності.	4,83	4,78	23,08
2	Готовність населення користуватися послугами й товарами, які входять у сферу діяльності транснаціональних злочинних організацій.	3,78	3,78	14,3
3	Наявність у країні соціально-економічних умов, що сприяють розвитку транснаціональної злочинності.	3,89	3,67	14,2
4	Розвиток нових інформаційних технологій, що надають можливість ефективно й відносно безпечно здійснювати злочинну діяльність у міжнародному масштабі.	3,72	3,72	13,8
5	Наявність у країні галузей економіки, що становлять інтерес для транснаціональних злочинних організацій.	4,89	4,62	23,0
6	Присутність у країні кримінальних авторитетів, які реально мають вплив на кримінальну ситуацію в країні.	3,35	3,35	11,2
7	Корупція як фактор, що сприяє зрощенню бізнесу і злочинності.	2,83	2,83	8,0
8	Недосконаліть законодавчого забезпечення боротьби з транснаціональною злочинністю, недостатній рівень співпраці правоохоронців із міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з транснаціональними злочинними організаціями.	2,94	2,94	8,6
9	Присутність на території країни злочинних угруповань, здатних здійснювати злочинну діяльність у міжнародному масштабі.	3,02	3,19	9,6
10	Геополітичне положення країни як фактор, що зумовлює транзит наркотиків, контрабандних товарів, зброї тощо.	4,02	5,0	20,1

11	Наявність у країні логістичної інфраструктури, що використовується транснаціональними злочинними організаціями у кримінальних цілях.	2,94	4,78	14,05
12	Присутність в країні іноземних діаспор, члени яких утворюють етнічні злочинні групи	3,12	3,78	11,8
13	Усталені зв'язки національної та міжнародної злочинності, основані на взаємному злочинному інтересі.	2,18	2,18	4,8
14	Наявність у правовому полі офшорного законодавства, що надає можливість безперешкодно користуватися фінансовими засобами, отриманими від злочинної діяльності.	2,94	2,94	8,6
15	Недостатній рівень захищеності державного кордону.	1,59	1,7	2,7
Іпв =				187,83

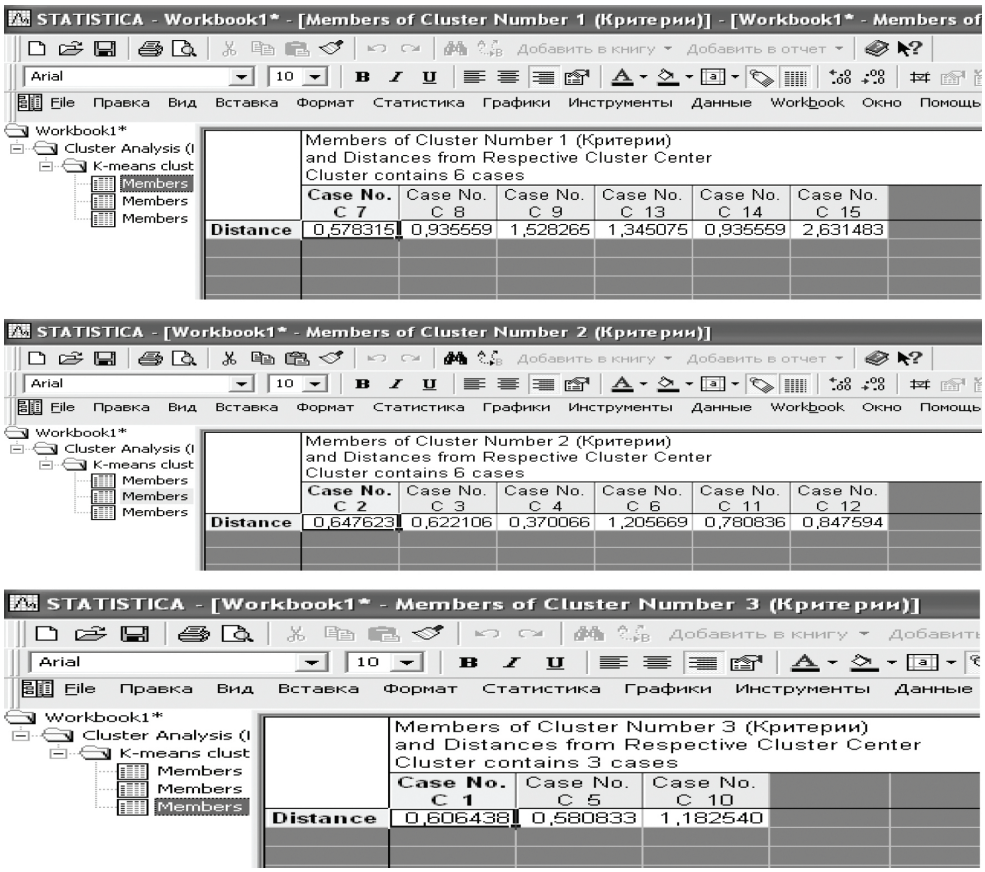

Рис. 1. Результати кластерного аналізу факторів, що впливають на розвиток транснаціональної злочинності в Україні

Для того щоб ці фактори можна було ранжувати за ступенем впливу того чи іншого фактора на рівень розвитку транснаціональної злочинності в Україні, автор статті вважає можливим використовувати інструменти кластерного аналізу, основаного на обчисленні показника «k-середнє».

За допомогою процедури кластерного аналізу є можливість розподілити сукупність об'єктів (алгоритм k-середніх із нормування змінних), які складаються з набору факторів,

на кластери. Вони ранжовані за ступенем близькості, в один кластер об'єднуються фактори, що мають подібні значення показника «k-середнє» [10, с. 123–127].

За методом k-середніх об'єкт належить до того класу, відстань до якого від центру кластера мінімальна. Відстань розуміється як евклідова відстань, тобто об'єкти розглядаються як точки евклідового простору. Кожен клас об'єктів має центр ваги. Відстань між об'єктом і класом є відстанню між об'єктом і центром класу.

Принципово метод k-середніх реалізується так:

1) спочатку задається деяке розбиття даних на кластери (у статті кількість кластерів дорівнює трьом); обчислюються центри ваги кластерів;

2) відбувається переміщення точок: кожна точка міститься в найближчому до неї кластері;

3) обчислюються центри ваги нових кластерів;

4) кроки 2, 3 повторюються, поки не буде знайдена стабільна конфігурація (тобто кластери перестануть змінюватися) або кількість ітерацій не перевищить задане користувачем.

Підсумкова конфігурація і є результативною.

За допомогою програмного пакета «Статистика 6» ітеративним методом угруповання k-середніх були отримані результати кластеризації досліджуваних факторів (рисунок 1).

За результатами кластеризації також знаходяться статистичні характеристики, розмір і склад кластерів (таблиця 4).

Таблиця 4

Результати кластерного аналізу факторів, що впливають на розвиток транснаціональної злочинності в Україні (k-середнє)

№	Фактор	К-середнє
Кластер 1		
7	Корупція як фактор, що сприяє зрощенню бізнесу і злочинності.	0,578315
8	Недосконалість законодавчого забезпечення боротьби з транснаціональною злочинністю, недостатній рівень співпраці правоохоронців із міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з транснаціональними злочинними організаціями.	0,935559
9	Присутність на території країни злочинних угруповань, здатних здійснювати злочинну діяльність у міжнародному масштабі.	1,528265
13	Усталені зв'язки національної та міжнародної злочинності, основані на взаємному злочинному інтересі.	1,345075
14	Наявність у правовому полі офшорного законодавства, що надає можливість безперешкодно користуватися фінансовими засобами, отриманими від злочинної діяльності.	0,935559
15	Недостатній рівень захищеності державного кордону.	2,631483
∑к		7,954256
Кластер 2		
2	Готовність населення користуватися послугами й товарами, які входять у сферу діяльності транснаціональних злочинних організацій.	0,647623
3	Наявність у країні соціально-економічних умов, що сприяють розвитку транснаціональної злочинності.	0,622106
4	Розвиток нових інформаційних технологій, що надають можливість ефективно й відносно безпечно здійснювати злочинну діяльність у міжнародному масштабі.	0,370066

6	Присутність у країні кримінальних авторитетів, які реально мають вплив на кримінальну ситуацію в країні.	1,205669
11	Наявність у країні логістичної інфраструктури, що використовується транснаціональними злочинними організаціями у кримінальних цілях.	0,780836
12	Присутність у країні іноземних діаспор, члени яких утворюють етнічні злочинні групи	0,847594
∑к		4,473894
Кластер 3		
1	Глобалізація як фактор, що сприяє тісній співпраці між державами в різних сферах діяльності.	0,606438
5	Наявність у країні галузей економіки, що становлять інтерес для транснаціональних злочинних організацій.	0,580833
10	Геополітичне положення країни як фактор, що зумовлює транзит наркотиків, контрабандних товарів, зброї тощо.	1,182540
∑к		2,369811

Отже, перший кластер містить найбільш суттєві фактори, що впливають на розвиток транснаціональної злочинності в Україні, другий кластер складається з факторів, які меншою мірою впливають на процеси транснаціоналізації злочинності в країні, третій кластер об'єднує в собі причини транснаціоналізації, які мають незначний вплив на ці процеси.

Викликає інтерес той факт, що, наприклад, такий фактор, як глобалізація, який, на думку іноземних фахівців, є визначальним, з позиції розвитку транснаціональної злочинності зарахований у третій кластер. Такий стан справ має логічне пояснення: глобалізація є об'єктивною реальністю і її вплив неможливо нівелювати засобами правоохоронної діяльності, у зв'язку з цим практична значущість цього фактора для України в наш час є сумнівною. Через цю саму причину у третій кластер зараховані й такі фактори, як наявність у країні галузей економіки, що становлять інтерес для транснаціональних злочинних організацій; геополітичне положення країни як фактор, що зумовлює транзит наркотиків, контрабандних товарів, зброї тощо.

Висновки. Отже, на думку експертів, першопричиною транснаціоналізації злочинності варто вважати корупцію, і цей висновок повністю збігається з думкою автора статті щодо причин транснаціоналізації злочинності в Україні. Також такі фактори, як недосконалість законодавчого забезпечення боротьби з транснаціональною злочинністю, недостатній рівень співпраці правоохоронців із міжнародними організаціями, присутність на території країни злочинних угруповань, усталені зв'язки національної та міжнародної злочинності, наявність у правовому полі офшорного законодавства, недостатній рівень захищеності державного кордону – усе це варто вважати реальними детермінантами розвитку транснаціональної злочинності, на які можливо впливати за допомогою інструментів законодавчої та правоохоронної діяльності на основі зміцнення режиму державного кордону, боротьбою з офшорними схемами, з найбільш небезпечними злочинними організаціями тощо.

Саме негайну реакцію правоохоронної системи й держави на ці детермінанти потрібно вважати першоосновою стратегічного підходу в боротьбі з транснаціональною злочинністю в національному масштабі, і саме на цю практичну сторону існування транснаціональної злочинності в країні варто звернути увагу, плануючи діяльність, спрямовану на боротьбу з транснаціональними злочинними організаціями, і системний вплив на ці фактори сприятиме зниженню рівня транснаціоналізації злочинності на території України.

Список використаних джерел:

1. Жаровська Г.П. Транснаціональна злочинність: джерела, ознаки, структура взаємозв'язків / Г.П. Жаровська // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. – 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lawreview.chnu.edu.ua/ visnuku/st/660/19.pdf.

2. Зозуля Е.В. Некоторые вопросы противодействия коррупции как вида транснациональной преступности / Е.В. Зозуля, Е.С. Назымко // Часопис Академії адвокатури України. – 2010. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aau.edu.ua/e-journal/2010-4/10zevvtp.pdf.

3. Мельничук Т.В. Організовані злочинні угруповання з міжнародними зв'язками в Україні: на шляху до транснаціоналізації / Т.В. Мельничук // Південноукраїнський правничий часопис. – 2011. – № 1. – С. 219–222.

4. Петруня Ю.Є. Прийняття управлінських рішень. Формування експертних оцінок та оцінка узгодженості експертів / Ю.Є. Петруня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.westudents.com.ua/glavy/46695-72-formuvannya-ekspertnih-otsnok-ta-otsnka-uzgodjenost-ekspertv.html.

5. Пожидаєв Г.П. Адміністративно-правові засади протидії організованій транснаціональній злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Г.П. Пожидаєв. – К., 2009. – 187 с.

6. Пшеничний І.В. Організована транснаціональна злочинність і роль правоохоронних органів у протидії їй : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І.В. Пшеничний. – К., 2000. – 24 с.

7. Пясковський В.В. Методика розслідування торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук / В.В. Пясковський. – К., 2004. – 225 с.

8. Расюк Е.В. Кримінологічна характеристика та запобігання транснаціональному наркобізнесу в Україні : дис. ... канд. юрид. наук / Е.В. Расюк. – К., 2005. – 324 с.

9. Сметаніна Н.В. Методологічні питання вивчення злочинності як шлях пошуку її сутнісної основи / Н.В. Сметаніна // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 317–319.

10. Халафян А.А. Статистика 6. Статистический анализ данных: : [учебник] / А.А. Халафян. – 3-е изд. – М. : ООО «Бином-Пресс», 2007. – 512 с.

ХОРОШУН О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

УДК 343.81:343.261

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА УСТАНОВА ЯК СУБ'ЄКТ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті досліджуються особливості діяльності кримінально-виконавчої установи як суб'єкта виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Надано пропозиції щодо вдосконалення діяльності виправних колоній як суб'єктів виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Ключові слова: *кримінально-виконавча установа, довічне позбавлення волі, установа виконання покарання, виправні колонії, сектори максимального рівня безпеки, приміщення камерного типу, виправна колонія максимального рівня безпеки.*

В статье исследуются особенности деятельности уголовно-исполнительного учреждения как субъекта исполнения наказания в виде пожизненного лишения свободы. Предоставлены предложения относительно усовершенствования деятельности исправительных колоний как субъектов исполнения наказания в виде пожизненного лишения свободы.

Ключевые слова: *уголовно-исправительное учреждение, пожизненное лишение свободы, учреждение исполнения наказания, исправительные колонии, сектора максимального уровня безопасности, помещение камерного типа, исправительная колония максимального уровня безопасности.*

The article deals with the peculiarities of the penal institutions as the subject of punishment to life imprisonment. The proposals for the improvement of prisons as subjects execution sentence of life imprisonment.

Key words: *penal institutions, life imprisonment, the institution of punishment, correctional facilities, maximum-security sectors, cell-type room, penitentiary maximum security.*

Вступ. Кримінально-правова протидія злочинності здійснюється за допомогою реалізації кримінальних покарань, перелік яких істотно змінився останніми роками. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) з'явилися нові види покарань, серед яких і довічне позбавлення волі.

Виконання призначених судом покарань є необхідною умовою боротьби зі злочинністю. Воно здійснюється специфічними засобами у формах, установлених кримінально-виконавчим законодавством. Для виконання покарань створюються спеціальні державні органи й установи. У системі державних органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю, важлива роль належить установам, які виконують покарання у вигляді позбавлення волі, – виправним колоніям.

Проблема виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі, будучи однією з найбільш гострих проблем науки кримінально-виконавчого права, виявилася найменш розробленою в сучасній юриспруденції. Відповідно, виникає потреба у ґрунтовному дослідженні кримінально-виконавчої установи як суб'єкта виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Питанням дослідження кримінально-виконавчих установ, у яких відбувають покарання особи, засуджені до довічного позбавлення волі, приділяли свою увагу такі вчені, як Є.Ю. Бараш, І.Г. Богатирьов, Т.А. Денисова, Т.В. Дуюнова, Б.О. Кирись, В.П. Козлов, О.В. Кокурін, О.Г. Колб, В.В. Кондратішина, Н.Ю. Максимова, Л.О. Мостепанюк, Ю.В. Нікітін, С.І. Скоков, Ю.В. Славінська, А.Х. Степанюк, Л.О. Стрелков, С.В. Царюк та інші.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей діяльності кримінально-виконавчої установи як суб'єкта виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення діяльності виправних колоній як суб'єктів виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Результати дослідження. Виправні колонії перебувають на завершальній стадії боротьби зі злочинністю, і від результатів їхньої діяльності залежить як загальний стан боротьби зі злочинністю, так зокрема й боротьба з рецидивною злочинністю [16, с. 3–18; 15, с. 146]. У своїй сукупності ці установи утворюють певну систему. Вона має низку ознак, характерних для кожної системи: сукупність елементів, що її утворюють; особливі функції й структура; специфічні форми взаємодії з іншими системами та середовищем [14, с. 15].

Тому велику роль у забезпеченні ефективності покарання у вигляді позбавлення волі відіграє місце його відбування. Чинна на сьогодні система виправних колоній дає змогу на якісно новому рівні диференціювати й індивідуалізувати виконання покарання у вигляді позбавлення волі з урахуванням особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної

небезпеки, мотивів учиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання. Як справедливо зазначає М.С. Пузирьов, особливе місце принципу диференціації й індивідуалізації виконання покарань у системі інших принципів кримінально-виконавчого законодавства полягає в тому, що саме він визначає наявну на сьогодні систему місць відбування покарань [11, с. 138]. Це повною мірою стосується й покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Указівка на місце відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі міститься у ст. ст. 11 «Види органів і установ виконання покарань» і 18 «Виправні колонії» Кримінального виконавчого кодексу України (далі – КВК України), виходячи зі змісту яких місцями відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі є такі:

1) для чоловіків:

– виправна колонія максимального рівня безпеки;

– сектор максимального рівня безпеки виправної колонії середнього рівня безпеки.

2) для жінок:

– виправна колонія середнього рівня безпеки;

– сектор середнього рівня безпеки виправної колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання.

Сектори максимального рівня безпеки створюються й функціонують відповідно до «Положення про сектор максимального рівня безпеки при виправній колонії середнього рівня безпеки» (затверджено Наказом ДДУПВП від 28 липня 2005 р. № 124, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 11 серпня 2005 р. за № 881/11161) [9]. Згідно з цим нормативно-правовим актом, сектор є структурним підрозділом виправної колонії середнього рівня безпеки, на території якої він створений, і розташовується в ізольованому (локальному) секторі житлової зони колонії на базі капітально побудованих приміщень камерного типу. Облік засуджених, які тримаються в секторі, їх комунально-побутове забезпечення, організація нагляду, працевикористання, оперативна, соціально-виховна та психологічна робота з ними здійснюються відповідними службами колонії.

У секторі засудженим установлюється режим, передбачений для тримання засуджених у виправній колонії максимального рівня безпеки, з організацією суворо регламентованого розпорядку дня, який затверджується наказом начальника колонії та додається до плану нагляду.

Виконання покарання передбачає здійснення на засуджених не лише карального, а й виправного впливу. Як не раз зазначалося юристами, психологами, педагогами й соціологами, практика виконання покарань свідчить, що процес виконання та відбування покарань справляє як позитивний вплив на засуджених, так і містить у собі численні негативні наслідки для їх особистості [3, с. 72].

Вітчизняна пенітенціарна наука так розкриває суперечливу природу позбавлення волі: 1) маючи за мету максимально пристосувати людину до життя в нормальних умовах суспільства, її змушені ізолювати від нього; 2) маючи бажання викорінити у свідомості злочинця шкідливі уявлення і звички, його разом із тим поміщають у середовище інших злочинців, де взаємне «зараження» негативними звичками та уявленнями найвірогідніше; 3) намагаючись привчити злочинця до життя в нормальному середовищі, його водночас поміщають в обстановку, яка в принципі є ненормальною, неприродною; 4) здатність людини до активної корисної діяльності потрібна в кінцевому підсумку для відмови її від злочинного способу життя; тим часом позбавлення волі значною мірою позбавляє людину самостійності в прийнятті рішень [6, с. 172–173]. Як справедливо зазначає з цього приводу Т. А. Денисова, «… незважаючи на позитивні ознаки покарання, сучасний стан призначення, виконання та відбування позбавлення волі несе у собі найбільше негативних особливостей: стимулює процес відтворення злочинних елементів; є розповсюджувачем специфічних традицій і звичаїв; знищує у засудженому особистість; сприяє криміналізації суспільства [4, с. 328]. І.Ю. Бобильова, розглядаючи місця позбавлення волі як такі, у яких повинен відбуватися процес виправлення й перевиховання засуджених, зазначає, що виконання цього завдан-

ня пов'язане зі значними труднощами, які зумовлені існуванням середовища засуджених [1, с. 64]. Особливо важко його здійснювати щодо засуджених до довічного позбавлення волі через найвищий ступінь суспільної небезпечності та психолого-педагогічну занедбаність, а також через найвищий ступінь ізоляції, що виявляється у триманні їх переважно в приміщеннях камерного типу, як правило, по дві особи.

Довічне позбавлення волі справляє суперечливий вплив на засуджених: як позитивний, так і негативний, що зумовлено суперечливим характером самого покарання: з одного боку, воно є необхідним, корисним, оскільки захищає суспільство від злочинних посягань, а з іншого – руйнує позитивні соціальні зв'язки засуджених, виключаючи їх із нормального життя. О.Л. Ременсон у зв'язку з цією властивістю покарання говорив про позбавлення волі як про особливе конфліктне відношення, для вирішення якого «общество вынуждено пожертвовать одной из противоречивых сторон» [12, с. 99]. Для цього режим у колоніях має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії й на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку й усвідомленню людської гідності (ч. 2 ст. 102 КВК України). Хоча, на нашу думку, застосовувати це положення повною мірою щодо довічного позбавлення волі видається занадто ідеалістичним. Таку позицію ми пояснюємо тією обставиною, що, незважаючи на те що норма ч. 2 ст. 102 КВК України знаходиться в Розділі ІІІ «Виконання покарання у виді позбавлення волі», який охоплює правове регулювання виконання як позбавлення волі на певний строк, так і довічного позбавлення волі, повинна все ж таки існувати межа, яка дозволятиме диференціювати обсяг кари цих двох різних видів покарання, тому що дуже ідеалістично вважати тримання засуджених до довічного позбавлення волі в приміщеннях камерного типу, як правило, по дві особи зі щоденною прогулянкою, тривалістю одна година, таким, що зводить до мінімуму різницю між умовами життя в колонії й на свободі.

І ще один аргумент. Указана теза породжує запитання, якщо звести до мінімуму різницю між умовами життя в колонії та на свободі, чи не втратить покарання власного карального елемента? Порядок і умови відбування покарання у виправних колоніях повинні відрізнятися від життя на волі, оскільки саме це й забезпечує каральну функцію покарання. Покарання неминуче спричинює страждання особі, до якої воно застосовується. Саме ця властивість, що є необхідною ознакою покарання, і робить його карою [16, с. 16]. Але ця різниця не повинна бути надмірною, саме це й мав на увазі законодавець. У цьому випадку мова повинна йти не про відсутність різниці між умовами життя при позбавленні волі та на свободі, а про принцип економії кримінальної репресії. Цей принцип означає, що до кожної винної в учиненні злочину особи необхідно застосовувати таке покарання, яке мінімально необхідне для її виправлення, запобігання вчиненню нею нових злочинів, для впливу на інших нестійких осіб, а також для задоволення почуття суспільної справедливості [13, с. 40].

Досить довго в суспільстві побутувала думка, що ізоляція від суспільства є досить надійним способом утримання асоціальної особи від учинення нових злочинів і що вона залишається єдиною можливістю перевиховання злочинців. Проведені дослідження дали психологам змогу зробити дещо інший висновок: позитивний ефект перевиховання злочинців у виправних колоніях досягається лише щодо певної частини засуджених [8, с. 8]. Як зазначається у спеціальній літературі з пенітенціарної психології, «внаслідок впливу на особистість засудженого умов пенітенціарного стресу виникає життєва криза, відбувається перебудова структури самосвідомості, має місце негативна трансформація ціннісно-мотиваційної сфери, зростає агресивність» [8, с. 16–17].

Як уже зазначалося вище, виправні колонії здійснюють на засуджених карально-виправний вплив. Кара виражається в режимі позбавлення волі, специфічному для виправної колонії, де відбувають покарання засуджені до довічного позбавлення волі. Режим не лише карає, а й виховує засуджених тим, що привчає їх до дисципліни, порядку, дотримання загальних для всіх правил поведінки, вимог. Однак такого виховання недостатньо. Тому кара доповнюється виховним, педагогічним процесом – процесом виправного впливу.

Нами встановлено, що для 75% засуджених до довічного позбавлення волі мета покарання полягає саме в карі за вчинений злочин. За результатами анкетування засуджених ви-

явлено, що каральний елемент призначеного покарання виявляється в такому: в обмеженні зв'язків із сім'єю (60%); в обмеженні зв'язків із суспільством загалом (30%); у накладенні режимних вимог (10%); у самому факті перебування в середовищі інших засуджених (20%).

Строк призначеного судом покарання суттєво впливає на поведінку засудженого в період адаптації. Окрім цього, він є своєрідним упорядником кримінально-виконавчих відносини між засудженими та органами й установами, які виконують кримінальні покарання [17], що сприймається засудженими як установочна модель поведінки на майбутнє. Так модель формується на перспективу, включає можливість зміни умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі шляхом переведення:

– із приміщень камерного типу, у яких тримаються дві особи, до багатомісних приміщень камерного типу виправної колонії максимального рівня безпеки з наданням дозволу на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру в порядку, установленому законодавством, – після фактичного відбуття в таких приміщеннях не менше як п'ятнадцяти років строку покарання;

– із багатомісних приміщень камерного типу до звичайних жилих приміщень виправної колонії максимального рівня безпеки – після фактичного відбуття в таких приміщеннях не менше як п'яти років строку покарання (ч. 2 ст. 151-1 КВК України);

– також актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше ніж двадцять п'ять років (ч. 2 ст. 87 КК України). Засудженим до довічного позбавлення волі може бути подано клопотання про його помилування після відбуття ним не менше ніж двадцять років призначеного покарання (ч. 7 ст. 151 КВК України).

Як справедливо зазначають І.Г. Богатирьов і С.В. Царюк, «... засуджені, потрапляючи у виправну колонію, оцінюють навколишнє середовище в силу своїх психічних якостей, притаманних кожній особистості, і на основі власного життєвого та кримінального досвіду будують свою поведінку» [2, с. 72]. Ураховуючи це, варто зосередити увагу на активному залученні до вивчення засуджених штатних психологів установ виконання покарань, через те що зміст роботи психолога якраз і зводиться до того, щоб допомогти засудженому в подоланні труднощів адаптаційного періоду, викликаних зміною звичного оточення. Його діяльність повинна бути спрямована на вивчення психологічних станів засуджених, викликаних усвідомленням провини або, навпаки, усвідомленням хибності вироку, яке повинно здійснюватися на основі наявних психодіагностичних методик [5, с. 7–8].

Індивідуально-психологічний вплив кари полягає в тому, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі тягне за собою зміну ставлення оточуючих до злочинця, його дії засуджуються суспільством з метою привести його до визнання аморальності своєї протиправної поведінки, породити бажання до виправлення (ресоціалізації) [6, с. 171].

Так, згідно з п. 8 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (затверджені Наказом ДДУПВП від 25.12.2003 р. № 275, зареєстровані в Міністерстві юстиції України від 31.12.2003 р. за № 1277/8598) (далі – ПВР УВП) [10], у виправних колоніях максимального рівня безпеки засуджені тримаються в умовах суворої ізоляції у звичайних жилих приміщеннях і приміщеннях камерного типу (далі – ПКТ). У виправних колоніях максимального рівня безпеки з триманням засуджених у ПКТ на території, де розташовані ці приміщення, розташовуються ДІЗО, ОК, камери для праці засуджених, карцер. Біля цих приміщень обладнуються дворики для прогулянки засуджених. У секторах для тримання засуджених до довічного позбавлення волі двері лазні та прогулянкових двориків в обов'язковому порядку обладнуються кватирками для зняття й одягання наручників на засуджених. У двориках обладнуються гімнастична перекладина та паралельні бруси, у ПКТ – спеціальні ізольовані приміщення для проведення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, надання їм телефонних розмов, побачень із адвокатами, іншими особами та здійснення особистого приймання засуджених.

У спеціальному приміщенні для проведення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими до довічного позбавлення волі, побачень їх із адвокатами, іншими

особами та здійснення особистого приймання цих засуджених встановлюються вмуровані в підлогу або відкидні стіл і стілець для засудженого, які відгороджуються металевими ґратами з отвором, розміром 30 см на 15 см, і дверима, обладнаними механічним замком. Стіл і стілець для представника адміністрації встановлюються так, щоб засуджений не мав змоги перешкодити представнику адміністрації вільно вийти з камери. Стіл в обов'язковому порядку обладується кнопкою тривожної сигналізації з виводом на пульт чергової частини.

Приміщення медичної частини відгороджується парканом суцільного заповнення. Для надання медичної допомоги засудженим до довічного позбавлення волі додатково обладнуються палати-камери для ізоляції й лікування таких засуджених, хворих на інфекційні, соматичні захворювання, а також палати для проведення маніпуляцій, перев'язок і стаціонарного лікування.

В організації виховного впливу, на нашу думку, особливе значення має врахування не лише соціально-демографічних, кримінально-правових, кримінально-виконавчих ознак «довічників», а й значною мірою їх психолого-педагогічних особливостей, суб'єктивного стану під час відбуття покарання. На думку 64% опитаних співробітників, для більшості засуджених до довічного позбавлення волі переважає прагнення вижити; 28 респондентів уважає, що засуджені відчувають відсутність життєвої перспективи; 26% відзначають наявність агресії у «довічників»; у відповідях на питання анкети також указується на повну апатію засуджених (12%) і відсутність бажання жити (10%).

Психолого-педагогічне обстеження, проведене фахівцями, виявило, що суб'єктивний стан засуджених в умовах довічного позбавлення волі характеризується «високою тривожністю і переживаннями загрози», «низькою стійкістю до стресу», водночас вони демонструють «радикальну і нестійку позицію» [7, с. 13–15]. Радикалізм і непоступливість засуджених виявляються в учиненні дисциплінарних проступків – невиконання розпорядку дня (57,8%); відмова від праці (11%); невиконання вимог адміністрації (0,7%).

Наведені дані свідчать про те, що виховна робота із засудженими до довічного позбавлення волі має бути організована на основі психолого-педагогічних методів, зокрема за рахунок широкого залучення психологів, педагогів і психіатрів до роботи із засудженими, використання спеціально підібраних аудіопрограм із заспокійливою музикою, звуками природи, застосування психологічних тренінгів, використання лібротерапії (використання певної літератури, що впливає на внутрішній світ засудженого).

Тільки на основі такої роботи, на нашу думку, можна організовувати виховний вплив на засуджених – формування в них соціально значущих навичок. Це певною мірою підтверджують і опитані нами співробітники колоній. Указуючи на недостатню професійну підготовку (54%) або її повну відсутність (30%), вони насамперед відзначають потребу в отриманні психолого-педагогічних знань (50% опитаних), а вже потім юридичних (14%) і медичних (12%). Інші респонденти заповнюють прогалини у професійній підготовці самостійно у процесі роботи.

У зв'язку з цим з усією гостротою постає проблема кадрового забезпечення виправних колоній, що виконують покарання у вигляді довічного позбавлення волі, для організації виховної роботи, праці й навчання засуджених. Передусім потрібна спеціальна підготовка співробітників, які працюють із «довічниками». На це вказали 96% опитаних.

На жаль, серед персоналу, який працює із «довічниками», зростає незадоволення, утома, розчарування, виникають певні психоемоційні стани, що негативно позначається на реалізації прав і законних інтересів засуджених до довічного позбавлення волі й виконанні ними обов'язків, суттєво знижує ефективність процесу виправлення та ресоціалізації, зумовлює порушення законності.

Висновки. На нашу думку, з метою підвищення ефективності виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі, уважаємо за необхідне виділити в окрему категорію співробітників соціально-психологічної служби для організації періодичного підвищення кваліфікації в навчальних закладах ДПтС України. Програма їх навчання повинна бути розроблена з урахуванням специфіки злочинів і правопорушень, які найчастіше вчиняються

«довічниками» до засудження й під час відбування покарання. У розробленні цієї програми й безпосередньо у процесі підвищення кваліфікації співробітників повинні брати участь, крім юристів, також і педагоги, психологи, соціальні працівники та інші спеціалісти. Орієнтовний тематичний план такої програми може мати такий зміст:

1. Правове регулювання порядку виконання й умов відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

2. Особливості застосування основних засобів виправлення та ресоціалізації щодо засуджених до довічного позбавлення волі.

3. Застосування прогресивної системи виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

4. Вимоги до персоналу, який працює із засудженими до довічного позбавлення волі.

5. Формування психологічної готовності персоналу до роботи із засудженими до довічного позбавлення волі.

6. Взаємини між персоналом і засудженими до довічного позбавлення волі.

7. Особливості роботи психолога в секторі, де утримуються засуджені до довічного позбавлення волі.

8. Особливості роботи із засудженими до довічного позбавлення волі, які хворі на ВІЛ/СНІД.

9. Психологічна профілактика суїциду та агресивної поведінки в засуджених до довічного позбавлення волі.

10. Міжнародні норми і стандарти стосовно засуджених до довічного позбавлення волі.

Також одним із напрямів удосконалення діяльності виправних колоній як суб'єктів виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі варто розглянути питання про можливість ротації кадрів, тобто переведення співробітників, які працюють із засудженими до довічного позбавлення волі, після завершення певного терміну до іншої установи виконання покарань або на іншу посаду, не пов'язану з безпосереднім контактом із засудженими. З цією позицією погоджуються 60% опитаних нами співробітників, які працюють із засудженими до довічного позбавлення волі. При цьому, на думку 40%, максимальний строк служби в колонії для відбування довічного позбавлення волі має становити 5 років.

Потрібно зазначити, що довічне позбавлення волі є одним із тих покарань, щодо якого відсутня достатньо розроблена нормативно-правова база з його реалізації. Саме тому, з метою заповнення цієї прогалини, необхідно розробити Інструкції про організацію виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Список використаних джерел:

1. Бобылева И.Ю. Факторы, влияющие на достижение цели исправления и перевоспитания, в отношении лиц, осужденных к длительным срокам лишения свободы / И.Ю. Бобылева // Проблемы дифференциации исполнения наказаний : сб. науч. трудов / отв. редактор А.В. Бриллиантов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1991. – 128 с. – С. 60–67.

2. Богатирьов І.Г. Кримінально-виконавчі засади виконання та відбування кримінальних покарань у виправних колоніях максимального рівня безпеки : [монографія] / І.Г. Богатирьов, С.В. Царюк. – Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2010. – 210 с.

3. Градецький А.В. Особливості карально-виховного впливу на засуджених, колишніх суддів та співробітників правоохоронних органів, які відбувають покарання у виді позбавлення волі : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А.В. Градецький. – Запоріжжя, 2010. – 228 с.

4. Денисова Т.А. Криза призначення, виконання, відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк та шляхи її подолання / Т.А. Денисова // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2005. – № 10. – С. 324–332.

5. Інформаційний бюлетень: за матеріалами тренінг-семінару психологів установ виконання покарань. – К. : ДДУ ПВП, 2002. – 55 с.

6. Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини) : [навчальний посібник] / [О.М. Джужа, С.Я. Фаренюк, В.О. Корчинський та ін.] ; за заг. ред. О.М. Джужи. – 2-е вид., перероб. та допов. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.

7. Максимова Н.Ю. Особливості роботи психолога в секторі, де утримуються засуджені до довічного позбавлення волі (методичні рекомендації психологу з роботи із засудженими та персоналом) / Н.Ю. Максимова. – К., 2010. – 94 с.

8. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особистісні зміни в умовах позбавлення волі : автореф. дис. … канд. психол. Наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О.Д. Питлюк-Смеречинська. – К., 2005. – 20 с.

9. Трубников В.М. Положення про сектор максимального рівня безпеки при виправній колонії середнього рівня безпеки / В.М. Трубников, Ю.В. Шинкарьов // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 684 с. – С. 642–645.

10. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25 груд. 2003 р. № 275 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1277-03/print1328558184814949.

11. Пузирьов М.С. Правове регулювання диференціації та індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк / М.С. Пузирьов // Вісник Академії митної служби України. Серія «Право». – 2010. – № 1 (4). – С. 137–142.

12. Ременсон А.Л. Лишение свободы как особое конфликтное отношение / А.Л. Ременсон // Вопросы советского государства и права. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1974. – Т. 224. – 1974. – С. 98–107.

13. Стручков Н.А. Проблемы науки исправительно-трудового права в свете нового исправительно-трудового законодательства / Н.А. Стручков. – М. : Высшая школа МВД СССР, 1972. – 168 с.

14. Шалгунова С.А. Дослідження особи злочинця в кримінології / С.А. Шалгунова // Науковий вісник Юридичної академії МВС. – 2005. – № 4. – С. 291–296.

15. Шамис А.В. Порядок и условия исполнения наказания в воспитательно-трудовых колониях / А.В. Шамис. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1981.– 41 с.

16. Шаргородский М.Д. Наказание, его цели и эффективность / М.Д. Шаргородский. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1973. – 160 с.

17. Юрченко О.Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи в Україні : автореф. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.Ю. Юрченко. – Х., 2004. – 20 с.

ЩИРСЬКА В. С.,
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
*(Національна академія
внутрішніх справ)*

УДК 342.1

ЗАХОДИ МЕДИЧНОГО ВПЛИВУ В ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИНАМ, ПЕРЕДБАЧЕНИМ СТ. 317 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті досліджуються заходи медичного впливу в запобіганні організації або утриманню місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – медичний огляд, медичне обстеження, добровільне та примусове лікування, реабілітація осіб із наркотичною залежністю.

Ключові слова: *запобігання злочинам, місця для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, добровільне лікування, примусове лікування, реабілітація осіб із наркотичною залежністю.*

В статье исследуются меры медицинского воздействия в предупреждении организации или содержания мест для незаконного употребления, производства или изготовления наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов – медицинский осмотр, медицинское обследование, добровольное и принудительное лечение, реабилитацию лиц с наркотической зависимостью.

Ключевые слова: *предупреждение преступлений, места для незаконного употребления, производства или изготовления наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов, добровольное лечение, принудительное лечение, реабилитация лиц с наркотической зависимостью.*

This article examines measures of medical interventions in the prevention of organization or content places for illicit use, production or manufacture of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues – medical examination, voluntary and involuntary treatment, and rehabilitation of persons with drug dependence.

Key words: *crime prevention, places for illicit use, production or manufacture of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues, voluntary treatment, involuntary treatment, rehabilitation of persons with drug dependence.*

Вступ. Відповідно до ст. 3 Конституції України, здоров'я людини поряд із її честю, гідністю, недоторканністю й безпекою визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У ст. 49 Основного Закону проголошено, що кожен має право на охорону здоров'я. Відтак протидія посяганням на здоров'я населення визнається пріоритетним напрямом розбудови правової та соціальної держави, якою проголошена Україна.

Найбільш небезпечною групою протиправних діянь, що посягають на здоров'я населення, є злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. З усіх облікованих кримінальних правопорушень у 2014 р. (529 131 злочин) їх частка становить 5,7% (30 494 злочини). За обсягом вони посідають третє місце в загальній структурі злочинності після злочинів проти власності, життя і здоров'я особи.

Водночас одним із найбільш небезпечних різновидів цих протиправних діянь є організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 317 Кримінального кодексу України (далі – КК України)), яке в загальній структурі злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення становить 4,1% (1 263 злочини з 30 494 злочинів у 2014 р.). У зв'язку з чим посідає четверте місце серед указаної групи протиправних діянь. Однак цим не вичерпується характеристика масштабів правопорушень цієї категорії, оскільки в зазначених місцях учиняється низка інших злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, зокрема передбачених ст. ст. 309 і 307 КК України, що посідають, відповідно, перше та друге місце в загальній структурі цих злочинів. Крім того, необхідно взяти до уваги той факт, що офіційні статистичні дані не відображають реального стану вчинення протиправних діянь, передбачених ст. 317 КК України, оскільки вони характеризуються високим ступенем латентності, з огляду на незацікавленість відвідувачів цих місць у їх викритті. Відтак їх виявлення залежить від ефективності діяльності правоохоронних органів.

Проблемні питання протидії організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів досліджували Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, А.А. Вознюк, Л.В. Дорош, Н.А. Запорощенко, М.Й. Коржанський, О.М. Лемешко, А.А. Музика, О.І. Перепелиця, І.Г. Поплавський, Є.В. Фесенко, М.С. Хруппа та ін. Проте розробка ефективних запобіжних заходів протидії цим злочинам залишилася поза межами ґрунтовного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження заходів медичного впливу в запобіганні організації або утриманню місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Результати дослідження. Необхідність застосування медичних заходів зумовлена тим, що значна частина організаторів, утримувачів, а тим більше відвідувачів указаних місць уживає наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги, а тому передусім потребує лікування.

Станом на 01 січня 2014 р. на диспансерному обліку в Україні перебувало 75 157 хворих на наркоманію (16,6 на 10 тис. населення), з урахуванням коефіцієнта достовірності (10) це становило 751 570 осіб хворих на наркоманію.

Систематичне зловживання психоактивними речовинами не позбавляє цих осіб у більшості випадків можливості усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, але впливає на мотивацію й мотиви їхньої поведінки, спричиняє зміни в афективній і когнітивній сфері, руйнує особистість, створює умови для скоєння численних правопорушень і злочинів [1].

Роль і значення заходів медичного впливу пояснюється ще й тим, що в основу Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 р. покладено антропоцентричний підхід: саме людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Новий стратегічний вектор державної політики щодо наркотиків зумовлений потребами її докорінної перебудови як чинника здоров'я, безпеки та майбутнього нації.

Стратегічна парадигма державної політики щодо наркотиків – потреба в усебічному переході від карального, кримінально-правового спрямування антинаркотичних заходів до лікувально-профілактичних як найбільш плідних у контексті подолання наркоманії.

Зазначені цільові настанови визначають стратегію дій щодо протидії поширенню наркоманії, її профілактики, припинення немедичного вживання наркотиків на ранній стадії, повернення хворих до повноцінного життя, а також заходи щодо зниження незаконного попиту на наркотики, соціальний ефект яких значно перевищує результативність зусиль зі зменшення обсягу їх пропонування [2].

Медичні заходи насамперед охоплюють профілактику, виявлення, лікування та реабілітацію осіб, хворих на наркоманію, до них варто зарахувати такі: 1) медичний огляд

і медичне обстеження осіб, які зловживають наркотичними засобами або психотропними речовинами; 2) добровільне лікування осіб, хворих на наркоманію; 3) примусове лікування осіб, хворих на наркоманію; 4) реабілітацію осіб із наркотичною залежністю.

1. Медичний огляд і медичне обстеження осіб, які зловживають наркотичними засобами або психотропними речовинами. Медичний огляд проводиться за направленням працівників органів Міністерства внутрішніх справ України, а медичне обстеження – за направленням лікаря-нарколога. Особа, яка ухиляється від медичного огляду чи медичного обстеження, підлягає приводу до наркологічного закладу органом внутрішніх справ.

Ухилення осіб від медичного огляду або медичного обстеження тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством (ст. 13 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» від 15 лютого 1995 р.) [3].

2. Добровільне лікування осіб, хворих на наркоманію. Якщо в результаті медичного огляду чи медичного обстеження встановлено, що особа, яка зловживає наркотичними засобами або психотропними речовинами й відносно якої встановлено діагноз «наркоманія», потребує лікування, у тому числі в стаціонарних або амбулаторних умовах, лікар-нарколог зобов'язаний запропонувати такій особі пройти курс добровільного лікування та видати направлення до наркологічного закладу для такого лікування.

Невідкладні лікувальні заходи для усунення залежності особи від наркотичних засобів або психотропних речовин проводяться в режимі госпіталізації у визначеному для цього спеціалізованому медичному закладі.

Якщо зазначені заходи не є обов'язковими або залежність від наркотичних засобів чи психотропних речовин усунуто, така особа може бути переведена під нагляд наркологічного закладу для амбулаторного лікування.

Особі, яка добровільно звернулася до наркологічного закладу для проходження курсу лікування, забезпечується на її прохання анонімність лікування. Відомості про таке лікування можуть бути надані лише правоохоронним органам у разі притягнення цієї особи до кримінальної або адміністративної відповідальності.

На період добровільного лікування хворому видається лікарняний лист, а після закінчення лікування на його прохання довідка із зазначенням мети лікування (ст. 14 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» від 15 лютого 1995 р.) [3].

3. Примусове лікування осіб, хворих на наркоманію. Особа, яка визнана хворою на наркоманію, але ухиляється від добровільного лікування або продовжує після лікування вживати наркотичні засоби без призначення лікаря й відносно якої у зв'язку з її небезпечною поведінкою до органів внутрішніх справ або прокуратури звернулися близькі родичі чи інші особи, за рішенням суду може бути направлена на лікування від наркоманії до спеціалізованого лікувального закладу органів охорони здоров'я, а неповнолітні, які досягли шістнадцятирічного віку, – до спеціалізованих лікувально-виховних закладів терміном до одного року [3].

У державній системі охорони здоров'я лікування осіб із наркотичними проблемами здійснюють наркологічні заклади (диспансери, лікарні), які є спеціалізованими амбулаторно-поліклінічними та/або стаціонарними установами. Окремі наркологічні підрозділи (кабінети, стаціонарні відділення та/або спеціалізовані палати) організовані у складі інших лікувально-профілактичних установ, у тому числі загальної медичної мережі. Фінансування установ здійснюється за рахунок держави (місцевих бюджетів) і частково за кошти, які наркологічні заклади й підрозділи отримують за рахунок надання платних послуг населенню.

Крім того, амбулаторне та стаціонарне лікування осіб із наркологічними проблемами здійснюється приватними закладами охорони здоров'я й лікарями-наркологами, які практикують приватно.

Існують проблеми й у лікувальних потужностях. У 2012 р. зменшилась кількість наркологічних установ бюджетного фінансування до 45 (у 2011 їх налічувалось 48). Скорочення

відбулося за рахунок амбулаторних закладів – наркологічних диспансерів. Усього створено 40 диспансерів і 5 лікарень. Кожна із 27 адміністративних територій України має головну наркологічну установу (диспансер або лікарню), яка забезпечує організаційно-методичне керівництво регіональною наркологічною службою.

Разом зі скороченням мережі наркологічних закладів зменшилася їх ліжкова та кадрова потужність (5 281 ліжко порівняно із 5 375 ліжками у 2011 р., 11,6 на 100 тисяч населення). Були скорочені 2 денних стаціонари, їх кількість на сьогодні становить 45, проте кількість місць у них зросла – 1 627 порівняно з 1 591 місцем у 2011 р. Кількість амбулаторних дільничних наркологічних кабінетів для дорослих у 2012 р. збільшилася на 2 кабінети і становить 563 кабінети, кількість кабінетів для підлітків (15–17 років) зросла на 1 кабінет і становить 19.

У 2012 р. в наркологічних закладах установлено 1 672,25 посад лікарів-наркологів, на яких працює 1 207 лікарів-наркологів, що становить 72,18% до встановлених посад. У стаціонарах наявні 514,3 лікарських посади, в амбулаторно-поліклінічній мережі – 1 158 посад лікарів-наркологів. Співвідношення кількості лікарів у стаціонарних та в амбулаторних підрозділах становить 1:2,25 [4].

4. Реабілітація осіб із наркотичною залежністю. Підвищити ефективність заходів, спрямованих на реабілітацію осіб із наркотичною залежністю можливо шляхом створення мережі підрозділів раннього соціального втручання й розширення мережі центрів реабілітації та реінтеграції в суспільство осіб із наркотичною залежністю або осіб, які мали таку залежність; забезпечення додержання стандартів надання реабілітаційної та медичної допомоги, що базуються на науково обґрунтованому підході, у реабілітаційних закладах і закладах охорони здоров'я незалежно від форми власності й підпорядкування [5].

Лікування та реабілітація осіб, хворих на наркоманію, потребує нових підходів, а саме: комплексного, інтегрованого застосування всіх компонентів лікувальної системи, їх взаємодії з опорою на доказово обґрунтовану методику, забезпечення доступності медичного обслуговування, розширення можливостей лікування, альтернативного покаранню.

Підвищена увага повинна приділятися питанням захисту прав людини й поваги до гідності пацієнтів, формуванню неупередженого ставлення до хворих, оскільки тільки за умови подолання стигматизації та дискримінації можна досягти значного підвищення ефективності лікування.

У сфері лікування й реабілітації доцільно передбачити таке: створення цілісної, доступної, ефективної, науково обґрунтованої, підзвітної системи лікування та реабілітації, що базується на оцінюванні реальних потреб; створення умов і надання гарантій своєчасного отримання медичного обслуговування для осіб, хворих на наркоманію; упровадження новітніх методик скоординованого біопсихосоціального підходу й фармакологічного лікування на засадах взаємодії закладів охорони здоров'я, соціальних служб, громадських і неурядових організацій, у тому числі груп і програм самодопомоги; уведення в практику лікувальних і реабілітаційних методик, розроблених на принципах доказової медицини з урахуванням нових досягнень у сфері науки, техніки, лікувально-діагностичних і реабілітаційних технологій; забезпечення медичного обслуговування з урахуванням індивідуальних потреб пацієнта, зокрема, під час довгострокового лікування (стабілізація, підтримка, зменшення дози препаратів); застосування багатопрофільного підходу до розв'язання специфічних проблем наркозалежності вагітних жінок і надання їм необхідної допологової допомоги; розроблення і здійснення контролю за дотриманням державних стандартів і клінічних протоколів надання наркологічної допомоги на основі доказової медицини в усіх наркологічних закладах охорони здоров'я незалежно від форми власності та відомчого підпорядкування; урахування під час створення державних стандартів і клінічних протоколів рекомендацій провідних міжнародних організацій, зокрема ВООЗ, Управління ООН із наркотиків і злочинності, Групи Помпіду Ради Європи; сприяння наданню необхідного медичного обслуговування й реабілітаційної допомоги наркозалежним особам, членам їхніх родин та іншим залежним особам, а також організації діяльності центрів соціальної реінтеграції наркозалежних осіб, насамперед молоді; проведення тривалого курсу добровільних лікування й реабілітації, замість покарання у вигляді позбавлення волі для визначених державою контингентів правопорушників із наркотичною залежністю, які бажають

пройти такі курси; організація програм професійної підготовки у вищих навчальних закладах фахівцями, залученими до профілактики наркоманії та лікування залежності, передусім опіоїдної; проведення клінічного моніторингу та контролю якості лікування на всіх рівнях надання наркологічної допомоги, перегляд строків диспансерного спостереження; забезпечення спеціалізованого інтегрованого медичного обслуговування наркоспоживачів, які хворіють на туберкульоз, СНІД і мають інші супутні захворювання, зокрема психічні; сприяння інтегративній допомозі – надання в разі звернення до одного закладу охорони здоров'я всього спектра послуг, що забезпечують доступ споживачів наркотиків до лікування наркозалежності й супутніх психічних хвороб, СНІДу, гепатиту С, туберкульозу, а також вирішення питань надання правової, соціальної підтримки та інших [5; 6].

Звільненим від відбування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк особам, відповідно до ст. 10 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 17 березня 2011 р., забезпечується надання медичної й медико-санітарної допомоги в установленому законодавством порядку [7].

Необхідно реформувати й систему наркологічних закладів, діяльність яких повинна відповідати світовим стандартам, зокрема з урахуванням система заміщення вживання наркотиків із незаконного на таке, що здійснюється під наглядом досвідчених лікарів.

Серед інших заходів щодо оптимізації лікування й соціальної реабілітації хворих на наркоманію М.В. Азарова називає такі: удосконалення організації наркологічної служби з урахуванням підходу до наркоманії та токсикоманії як соціально небезпечних захворювань; створення спеціальних підрозділів наркологічної служби щодо роботи з підлітками й молоддю; підготовка пропозицій щодо зміцнення кадрової, фінансової та матеріально-технічної бази досліджень, що проводяться в галузі наркології, психічного здоров'я та суміжних із ними напрямів, забезпечення багатосторонності і скоординованості цього процесу; забезпечення розробки й виробництво або цільова закупівля нових лікарських препаратів для лікування наркоманії, насамперед препаратів спрямованої дії, а також виробництво або цільові закупівлі сучасного обладнання для наркологічних установ [8, с. 119].

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що нині в Україні функціонує система медичного впливу на осіб, що вчиняють злочини, передбачені ст. 317 КК України, та інші суспільно небезпечні діяння у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів. Вона охоплює медичний огляд, медичне обстеження, добровільне та примусове лікування, реабілітацію осіб із наркотичною залежністю. Однак рівень її ефективності надзвичайно низький. Це зумовлено недостатнім фінансуванням медичних закладів і їх структурних підрозділів, що спеціалізуються на особах із наркотичними проблемами; недостатньою розвиненістю приватних закладів охорони здоров'я та лікарів-наркологів, які практикують приватно.

Список використаних джерел:

1. Зільберблат Г.М. До питання недобровільної госпіталізації наркологічних хворих / Г.М. Зільберблат, Г.І. Войтюк, П.М. Федь // Український вісник психоневрології. – 2014. – Т. 22. – Вип. 3. – С. 109–111. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Uvp_2014_22_3_26.pdf.

2. Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року : Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735–р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/735-2013-%D1%80.

3. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними : Закон України від 15 лютого 1995 р. № 62/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80.

4. Зріз алкогольної ситуації в Україні 2013 (дані 2012 року). Український медичний та моніторинговий центр з алкоголю та наркотиків МОЗ України. 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://aiwa.dn.ua/hypn/Files/alcohol-situation-2013.pdf.

5. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2010 р. № 1808-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1808-2010-%D1%80.

6. Про затвердження плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки : Розпорядження Кабінету міністрів України від 22 листопада 2010 р. № 2140-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2140-2010-р.

7. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3160-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3160-17.

8. Азарова М.В. Криминологическая характеристика организации либо содержания притонов для потребления наркотических средств или психотропних веществ : дисс. …канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / М.В. Азарова. – М., 2004. – 169 с.

ЮЗІКОВА Н. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного
і кримінального права
*(Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара)*

УДК 343.91-053.6

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО НЕПРИЙНЯТНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ (СОЦІАЛІЗАЦІЇ)

Стаття присвячена аналізу сфер і механізмів соціалізації дитини, розкрито її відмінність від соціалізації дорослих осіб. Висвітлено взаємодію функціонування соціальних інститутів і деформації соціально прийнятного розвитку особистості дитини. Охарактеризовано злочинну поведінку неповнолітнього як можливий наслідок дисфункції соціальних сфер, механізмів чи соціальних інститутів. Особливу увагу приділено детермінуючому впливу криміногенно-віктимогенного середовища на поведінку дитини.

Ключові слова: *соціальна сфера, механізм соціалізації, інститути, сім'я, освіта, дисфункція, криміногенно-віктимогенне середовище, злочинна поведінка.*

Статья посвящена анализу сфер и механизмов социализации ребенка, раскрыто ее отличие от социализации взрослых лиц. Раскрыто взаимодействие функционирования социальных институтов и деформации социально приемлемого развития ребенка. Дана характеристика преступного поведения несовершеннолетнего как возможного последствия дисфункции социальных сфер, механизмов и социальных институтов. Особенное внимание уделено детерминирующему влиянию криминогенно-виктимогенной среды на поведение ребенка.

Ключевые слова: *социальная сфера, механизм социализации, институты, семья, образование, дисфункция, криминогенно-виктимогенная среда, преступное поведение.*

The article analyzes the fields and mechanisms of socialization of the child. The author collates socialization of child and socialization of adult. The interaction of the functioning of social institutions and socially acceptable deformation of the child were considered. The characteristic of juvenile criminal behavior as a possible consequence of social dysfunction areas mechanisms or social institutions was offered. Determining influence crime-victimological environment on the child's behavior was reviewed.

Key words: *social, mechanism of socialization, institutions, family, education, dysfunction, crime-victimological environment, criminal behavior.*

Вступ. Соціально прийнятний розвиток особистості неповнолітнього – це процес соціалізації дитини віком від народження до 18 років, що відбувається в межах соціальної структури суспільства.

Варто погодитись зі сталим твердженням, що людина не народжується з певним набором соціально-позитивних чи соціально-негативних якостей. Особистість людини формується, розвивається й реалізовується у процесі всього життєвого шляху. Набуті у процесі розвитку (соціалізації) певні властивості та якості детермінують поведінку людини.

Отже, сукупність потенціалу людини (набутих навичок, якостей, властивостей) має особливе значення для розуміння й пояснення суб'єктивної детермінації поведінки особи, у тому числі злочинної. Від соціально прийнятного або неприйнятного розвитку буде залежати, наскільки потенціали особистості будуть розвинуті, пригнічені чи деформовані.

Під час написання статті були вивчені й відповідно оцінені праці зарубіжних і вітчизняних учених, філософів, соціологів, психологів, кримінологів: В. Голіни, П. Гнатенка, Я. Гілінського, Н. Таганцева, А. Закалюка, Т. Корнякової, Н. Крестовської, В. Женунтія, В. Ємельянова, О. Литвака, А. Міллер, С. Лихової, Г. Минковського, І. Туркевич, В. Шакуна, Г. Забрянского, Н. Смелзера, Е. Алауханова, З. Заріпова, А. Тукаєва, Л. Божович, Л. Виготського, П. Гальперіна, Ж. Піаже, М. Мід, Дж.-С. Мід, А.-Х. Маслоу, Е. Еріксон, Г. Фрейда.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі дисфункції соціальних інститутів, дезорганізації соціальних спільнот і криміногенно-віктимогеного середовища, що є підґрунтям соціально неприйнятного розвитку особистості і призводить до злочинної поведінки частини неповнолітніх.

Результати дослідження. Соціально прийнятний розвиток неповнолітнього – це складний і тривалий процес формування особистості дитини в межах економічних, політичних, правових, соціальних, культурно-виховних та інших відносин. Дитина наділена природними здібностями до становлення особистості, що реалізовуються нею у процесі соціалізації.

Термін «соціалізація» має значення й постійно використовується не тільки в соціологічній, філософській, психологічній, а й у кримінологічній літературі. У XIX ст. американський соціолог Ф. Гідінгсом уперше застосував термін «соціалізація» в науковій сфері, під яким розумів «процес розвитку соціальної природи людини». У XX ст. з'являються різні підходи до визначення обсягу, меж, змісту поняття «соціалізація». Так, представники біхевіоризму та необіхевіоризму (Б. Скінер, В. Уолтерс та ін.) розглядають соціалізацію як процес соціального навчання. Представники школи символічного інтеракціоналізму (Ч. Кулі, Дж. Мід) досліджують соціалізацію як результат соціальної взаємодії людей, а прихильники структурного функціоналізму (Т. Парсонс, р. Мертон) сприймають соціалізацію як процес рольового тренування [1, с. 2]. Особливістю цих теорій є те, що соціалізація в них розглядається як пристосування людини до середовища шляхом засвоєння заданих суспільством норм, правил, цінностей тощо.

Незважаючи на доволі широке застосування терміна «соціалізація», єдиного тлумачення не вироблено. Виклад наукових положень у статті буде побудований з урахуванням поняття «соціалізація», яке надано у психологічній і філософській енциклопедіях. Соціалі-

зація – процес засвоєння індивідом суспільного життя й норм соціальних відносин у результаті спільної діяльності, спілкування з іншими людьми, навчання та виховання [3, с. 332]. Соціалізація – процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм, цінностей, що дають йому змогу функціонувати як повноправний член суспільства [4, с. 629].

Інтерес кримінологів-дослідників до процесу розвитку (соціалізації) зумовлений можливістю виявити момент суспільно неприйнятної, у тому числі злочинної, активності й установити обставини, що сприяють чи перешкоджають такій поведінці.

Успішна соціалізація базується на трьох факторах: очікуванні, зміні поведінки та прагненні до конформізму. Прикладом успішної соціалізації є авторитетні однолітки, поведінку яких наслідують чи намагаються це зробити. Однак це не тільки вплив однолітків, а й родини, учителів, ЗМІ й інших агентів соціалізації. Під їх упливом формуються соціальні, фізичні, моральні, інтелектуальні навички, необхідні для реалізації соціальних ролей у суспільстві.

В окремих випадках результати соціалізації дитини не відповідають очікуванням батьків, однолітків, учителів, коли дитини виявляє суспільно неприйнятну активність. Варто погодитись із твердженням, що дитина не народжується з певним набором позитивних чи негативних навичок. Особистість формується протягом усього життя у процесі соціалізації, унаслідок якої дитина набуває певних якостей, властивостей, засвоює правила, норми, ціннісні орієнтації, що детермінують її поведінку.

Найбільш інтенсивно процес соціалізації здійснюється в неповнолітньому віці, хоча розвиток людини триває протягом усього життя. Соціалізація дитини відрізняється від соціалізації дорослої людини. Так, на думку Орвіль Г. Брим, соціалізація дорослої людини відрізняється від соціалізації дитини такими особливостями: соціалізація дорослих – це головним чином зміна зовнішньої поведінки, а в дитини відбувається формування ціннісних орієнтацій. Дорослі здатні оцінювати норми, а діти лише засвоюють їх. Соціалізація дорослих має на меті допомогу людині оволодіти певними навичками, а соціалізація дитини – стосується сфери мотивації [2, с. 108].

У процесі соціально прийнятного розвитку особистості дитини можна виділити три взаємопов'язаних компоненти. Перший – формування потреб, цінностей і створення умов для їх задоволення у процесі реалізації соціальних функцій інститутів суспільства. Це відповідна нормативна база, економічна база, соціальна, виховна, що, у свою чергу, має відобразитися в окремих розділах державної політики охорони дитинства та запобігання злочинам неповнолітніх. Другий – відповідна ефективна діяльність інститутів суспільства – політичного, економічного, соціального, сім'ї, освіти, релігії, держави, громадських установ. Третій – наслідки реалізації соціальних функцій у процесі розвитку особистості неповнолітнього. Наслідком є поведінка особи, її соціальна активність, що виявляється у процесі задоволення потреб, інтересів, цінностей.

Процес розвитку особистості неповнолітнього охоплює відповідні сфери й механізм соціалізації. *Сфери соціалізації* відображають ті соціальні інститути, які впливають на засвоєння соціального досвіду дитиною. Вони становлять єдину систему інститутів, функціонування яких спрямовано на розвиток підлітка й реалізацію потреб. Виходячи зі специфіки завдань, що виконують соціальні інститути на різних етапах соціалізації дитини, їх функціонування спрямовується в напрямі задоволення потреб дитини, що формують її поведінку. Так, основоположник гуманістичного напряму у психології А.-Х. Маслоу виділив такий порядок задоволення потреб: фізіологічні потреби; потреба в безпеці; потреба в любові та прихильності; потреба у визнанні й оцінюванні; потреба в самоактуалізації. При цьому він зауважив, що поведінку людини визначають вищі потреби лише такою мірою, якою задоволені її нижчі потреби.

Кожен інститут у межах сфери соціалізації дитини виконує свою характерну для нього соціальну функцію. Їх сукупність формує загальні функції соціальних інститутів як окремих видів соціальної системи [1, с. 180; 5, с. 185–186; 6, с. 60]. До загальних функцій можна зарахувати такі.

Регулятивна функція полягає в регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується шляхом виконання прийнятних, суспільно схвалюваних дій і усунення неприйнятної поведінки дитини).

Завдяки репродуктивній функції соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління, тим самим забезпечуючи збереження суспільства.

Інтегративна функція забезпечує соціальну стабільність суспільства шляхом згуртування дій, прагнень, відносин індивідів.

Комунікативна функція спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їхньої спільної життєдіяльності.

Механізм соціалізації охоплює засоби, які використовуються дитиною у процесі засвоєння соціальної інформації. Залежно від змісту й обсягу інформації міняється набір засобів для її засвоєння.

Важливою складовою функціональності соціальних інститутів і механізмів соціалізації є такі умови: наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку дитини; наявність матеріальних засобів для підтримання діяльності інституту; інтеграція інституту в соціальну систему, що забезпечує йому підтримку самого суспільства; можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки.

За недотримання цих умов відбувається дестабілізація суспільства, коли соціальні інститути стають дисфункціональними. В. Городяненко серед найпоширеніших дисфункцій виділяє такі: невідповідність інституту конкретним потребам суспільства; розмитість, невизначеність функцій, вироджування їх у символічні, не спрямовані на досягнення раціональних цілей; зниження авторитету соціального інституту в суспільстві.

Дестабілізація культурних і виховних інститутів викликає низку негативних процесів. Зазначимо деякі з них: розповсюдження почуття страху перед злочинністю, невпевненості у власній безпеці, безпеці дітей; недовіра до влади (зневіра в бажання та здатність влади і її структур проводити економічні, соціальні, політичні перетворення в інтересах народу загалом, а не окремих олігархічних груп); утрата багатьох моральних орієнтирів, що дають змогу оцінювати поведінку людини як соціально прийнятну чи неприйнятну; викривлення ціннісних орієнтацій, пов'язаних зі сприйняттям дій кримінальних структур, які перетворюються в певну соціальну групу, що стає об'єктом для заздрості й імітування; загрозлива тенденція до розповсюдження в суспільстві традиції алкогольного, наркотичного та стимулювального споживання. Дисфункція соціальних сфер, механізмів чи інститутів призводить до соціально неприйнятного розвитку особистості дитини, що виявляється в асоціальній, антисуспільній або злочинній поведінці неповнолітнього.

Соціально неприйнятний розвиток неповнолітнього є наслідком порушення *функціонування соціальних інститутів*, *дезорганізації соціальних спільнот* і впливу *криміногенно-віктимогенного середовища*.

На несприятливе формування особистості дитини безпосередньо впливають інститути культури та виховання (сім'я, освіта, релігія, наука, творчі установи тощо). Саме послаблення ролі, деморалізація, утрата функцій вищеозначених соціальних інститутів становлять найбільшу суспільну небезпеку у процесі формування поведінки неповнолітнього. Політичний, економічний інститути, інститут релігії також впливають на деформацію соціалізації підлітка.

Отже, дисфункція кожного соціального інституту, яка виявляється в послабленні, негативній деформації або втраті соціалізуючих функцій є підґрунтям мотивації злочинної активності частини неповнолітніх. Найбільшу суспільну небезпеку для розвитку особистості дитини становить дисфункція соціальних інститутів сім'ї, освіти.

Особливо негативний вплив на формування мотивації поведінки неповнолітніх відіграють такі дезорганізації соціальних спільнот, як утрата єдності й підтримки родинних зв'язків; формалізація стосунків у навчальному середовищі; відчуження територіальних громад і спільнот; байдужість і зневага у стосунках між сусідами. Аналізуючи функціональність соціального інституту сім'ї, важливо зазначити, що підлітки шукають підтримки, розуміння та довіри саме в родині.

Проілюструємо це результатами авторського кримінологічного дослідження середовища неповнолітніх та учасників виховного процесу у Дніпропетровській області, що проводилось у період з 2011 по 2013 рр. Водночас було проведено опитування неповнолітніх 14–18 років (учнів шкіл, ліцеїв, професійних училищ, вихованців Павлоградської виховної колонії), батьків і вчителів опитуваних категорій підлітків, які мешкають, навчаються, працюють, відбувають покарання у Дніпропетровській області.

На підставі оцінювання відповідей респондентів, думок і пропозицій експертів були визначені такі тенденції. Зберігається місце сім'ї в механізмі формування впливу на процес соціалізації дитини. У відповідях на запитання «Як ви оцінюєте свої стосунки з батьками?» вихованці колонії відповіли так: нормальні – 57%, хотілось, щоб вони були кращими – 27%, напружені – 6%, погані – 2%, немає жодних стосунків – 8%. Безпосередньо стосунки з батьками вихованці колонії обговорюють часто – 47%, рідко – 35%, не обговорюють – 18%. Натомість протилежну стать часто обговорюють – 64%, рідко – 23%, ніколи – 13% підлітків. Респонденти-школярі на запитання «Як ви оцінюєте свої стосунки з батьками?» відповіли: дуже добрі – 35%, нормальні – 40%, хотілось, щоб вони були кращими – 20%, напружені – 5%, погані – 0%, немає жодних стосунків – 0%.

Крім того, на запитання «Якщо Ви станете жертвою крадіжки, пограбування, побоїв, то до кого звернетесь за допомогою»? вихованці колонії визначились так: розберусь самостійно – 61%, до батьків – 15%, до вчителів чи вихователів – 6%, до міліції – 3%, ні до кого – 15%. Водночас на запитання «Коли до засудження вам потрібна була допомога чи захист, до кого Ви звернулись за допомогою?» респонденти-вихованці відповіли так: до міліції – 4%, до батьків чи родичів – 47%, до вчителів – 5%, психолога – 6%, друзів-однолітків – 17%, знайомих дорослих – 21%. Зовсім інша ситуація у ставленні школярів до захисних функцій сім'ї. Серед опитаних школярів 14–18 років на запитання «Коли Вам буде потрібна допомога чи захист, до кого Ви звернетесь?» відповіді розподілились так: до міліції – 4%, до батьків чи родичів – 66%, до вчителів – 1%, психолога – 2%, друзів-однолітків – 20%, знайомих дорослих – 7%. Отже, ми бачимо, що школярі не набагато більше довіряють родині, порівняно з вихованцями колонії. Ця тривожна тенденція свідчить про деформацію соціалізуючих функцій сім'ї, у результаті чого частина неповнолітніх припускається злочинної поведінки.

Поряд із цим викликають занепокоєння відповіді респондентів-вихованців на запитання «У яких випадках поради психологів могли Вам допомогти?»: труднощі у навчанні – 8%, у вирішенні складних сосунків із батьками – 18%, у вирішенні складних сосунків із однолітками – 22%, при складних стосунках із учителями – 7%, при плануванні життя після звільнення – 27%, для визначення свого місця в житті – 18%. Респонденти-школярі відповіли так: труднощі у навчанні – 12%, у вирішенні складних сосунків із батьками – 36%, у вирішенні складних сосунків із однолітками – 45%, при складних стосунках із учителями – 6%. Можна зробити висновок, що підлітків більше за все турбують стосунки з батьками й однолітками. А в попередніх відповідях вони були не зовсім відверті та об'єктивні, даючи високу позитивну оцінку стосункам із родиною.

Аналізуючи відповіді неповнолітніх на вищеозначені запитання в контексті ставлення до інституту освіти (його представників – учителів), довіри, а відповідно, й ролі в соціалізації дитини та формуванні мотивації до суспільно прийнятної активності, бачимо не надто високий рівень довіри. Хоча заради об'єктивності необхідно зазначити, що на запитання «Як ви оцінюєте свої стосунки з учителями?» респонденти-вихованці відповіли так: нормальні – 57%, хотілось, щоб вони були кращими – 25%, напружені – 11%, погані – 7%; а школярі так: дуже добрі – 10%, хороші – 63%, хотілось, щоб вони були кращими – 21%, напружені – 5%, погані – 1%.

Соціально неприйнятний розвиток особистості дитини під впливом криміногенно-віктимогенного середовища характеризується таким: 1)ступенем криміналізації територіального оточення дитини; 2) ступенем криміналізації родинного оточення дитини. Ураховується не тільки й не стільки наявність судимості в батьків, а мотивація та ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину; 3) високим рівнем алкоголізації оточення неповнолітніх, у

тому числі схильність підлітка до зловживання алкоголем; 4) рівнем наркотизації середовища неповнолітніх, у тому числі схильність юнаків до вживання наркотичних засобів чи психотропних речовин; 5) розповсюдженням насильства, морального занепаду та сексуальної розбещеності в середовищі неповнолітніх.

Дисфункції соціальних інститутів, негативна деформація соціальних спільнот і криміногенно-віктимогенне оточуюче середовище, доповнюючи й посилюючи один одного, детермінують процес відчуження неповнолітнього в різних сферах: сім'ї, побуті, освіті, різноманітних соціалізуючих формах дозвілля. Таке відчуження з високим ступенем імовірності викликає порушення прийнятих у суспільстві соціальних норм, правил поведінки, нехтування цінностями, аморальну, у тому числі й злочинну, поведінку. Така неприйнятна поведінка є ледве не єдиним засобом самоствердження неповнолітнього. Це призводить до прагнення задовольнити власні потреби будь-якими засобами, у тому числі з порушенням закону.

Варто зауважити, що дисфункція соціальних інститутів, негативна деформація соціальних спільнот і криміногенно-віктимогенне середовище не можуть розглядатись окремо, оскільки недоцільно оцінювати вплив якого-небудь соціального процесу на злочинність неповнолітніх поза залежністю його з іншими процесами. Ступінь криміногенної зараженості середовища неповнолітніх не визначається сумою негативних соціальних процесів, у контексті специфіки простору та часу. Будь-який соціальний процес взаємодіє з іншими процесами, підвищує чи понижує як свій криміногенний потенціал, так і потенціал цих процесів.

Особливу уваги потрібно приділити формуванню або схильності неповнолітніх до насильницької чи агресивної форми поведінки. Так, учені зауважують, що складовою причинового комплексу агресивної поведінки є «соціалізація насильства», що суттєво змінює «кодекс» поведінки підлітка [7, с. 75]. Застосування сили в середовищі неповнолітніх є засобом швидкого досягнення мети, успіху, поваги оточення, а відповідно, стає нормою поведінки і престижу.

Американські дослідники, які проаналізували 186 суспільств і культур, дійшли висновку, що інтенсивність агресивності в суспільстві прямо пропорційна його участі у війнах. У суспільстві, яке живе в мирі протягом 10 років, рівень насильства спадає [8, с. 247–268], тобто «соціалізація насильства» поступово зникає з моменту завершення війни.

Заслуговує на увагу думка Г. Забрянського, що підлітки Росії 80–90-х рр. минулого століття пройшли етапи морального формування під впливом «афганського» та «чеченського» синдромів [7, с. 76]. Не є винятком і молодь України. Розвиток особистості підростаючого покоління українців 80–90-х років минулого століття відбувався в умовах «соціалізації насильства». Останні події, пов'язані з військовими діями на сході, постійна трансляція військових подій із зони антитерористичної операції, неоднозначне оцінювання та ставлення до процесів, що відбуваються в незалежній Україні різними верствами населення насамперед позначаються на свідомості дитини. Процеси, що відбуваються в країні, сприяють укріпленню позиції «соціалізації на насильство», формують право вирішувати проблеми шляхом агресії й насильства і прокладають шлях до самоствердження особистості із застосуванням жорстокості й насильства.

Особливо вразливими в цій ситуації є діти. Тому стратегічним завданням держави та суспільства є не пасивне очікування, доки синдром «війни» зникне, а дії, спрямовані на виховання в дитини розуміння відповідальності як важливішого елемента свободи; формування навичок у неповнолітніх до життя в демократичній, незалежній країні; створення умов для самоствердження дитини шляхом мотивації поваги до норм, цінностей прав і свобод інших людей; створення умов для усвідомлення дитиною необхідності відмови від насильства у вирішенні конфлікту.

Висновки. У процесі еволюції подібно до того, як разом із навичками виготовлення отрути, розвиваються навички виготовлення протиотрути, суспільство не тільки накопичує кримінальний досвід, а й виробляє досвід протидії нейтралізації, мінімізації його деструктивного потенціалу. Для цього необхідно поновлення функціонування соціальних інститутів; повернення довіри й поваги до органів влади та управління, правоохоронних, судових,

контрольних органів, громадських організацій; подолання відчуження неповнолітніх від соціальних сфер; мінімізація впливу криміногенно-віктимогенного середовища на дитину й оздоровлення середовища загалом.

Усе це має стати підґрунтям комплексної загальнодержавної програми профілактики правопорушень і злочинів серед неповнолітніх. При цьому центральне місце в цій програмі повинно бути відведено інститутам сім'ї, освіти. Адже саме в межах цих соціальних сфер дитина перебуває найбільший проміжок часу, саме вони покликані формувати потреби, інтереси дитини, мотивувати соціально прийнятну поведінку неповнолітніх.

Об'єктом подальших наукових доробок мають стати дослідження дисфункції соціальних інститутів, негативної деформації соціальних спільнот і криміногенно-віктимогенного середовища неповнолітніх та їх уплив на процес відчуження неповнолітнього в різних сферах суспільного життя.

Список використаних джерел:

1. Соціологія : [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / за ред. В.Г. Городяненка – К. : Видавничій центр «Академія», 2002.

2. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. – М. : Феникс, 1998 . – 688 с.

3. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.

4. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 629.

5. Соціологія : [навчальний посібник] / [В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христю]. – К. : КОНДОР, 2009.

6. Соціологія : [курс лекцій] / за ред. І. Старовойта. – Тернопіль : Астон, 1999.

7. Забрянский Г.И. Социология преступности несовершеннолетних / Г.И. Забрянский. – М., 1996. – С. 75.

8. Криминология / под ред. Дж.Ф. Шели ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2003. – 864 с.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БИСТРИЦЬКИЙ Б. Ю.,
ад'юнкт кафедри криміналістики
та судової медицини
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.1

ТАКТИКА ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

У статті розглянуто тактичні особливості проведення огляду місця події під час розслідування грабежів, учинених неповнолітніми, та визначено найбільш доцільні методи його здійснення. Наведено ознаки, які можуть свідчити про інсценування грабежу.

Ключові слова: *огляд місця події, грабіж, неповнолітній, ексцентричний метод, концентричний метод, комбінований метод, фронтальний (лінійний) метод, статичний метод, динамічний метод, інсценування.*

В статье рассмотрены тактические особенности проведения осмотра места происшествия при расследовании грабежей, совершенных несовершеннолетними, и определены наиболее целесообразные методы его осуществления. Приведены признаки, которые могут свидетельствовать об инсценировке грабежа.

Ключевые слова: *осмотр места происшествия, грабеж, несовершеннолетний, эксцентричный метод, концентрический метод, комбинированный метод, фронтальный (линейный) метод, статический метод, динамический метод, инсценировки.*

Considered tactical features of spot observations during the investigation of robberies committed by juveniles, and certainly the most appropriate methods for its implementation. Shows signs that may indicate a staging robbery.

Key words: *viewing the scene, robbery, minor, eccentric method concentric method, combined method, front (line) method, static method, dynamic method of staging.*

Вступ. Ефективне розслідування грабежів, учинених неповнолітніми, багато в чому залежить від наявності криміналістично значимої інформації, здобутої від результатів проведення огляду місця події. Під час його проведення, як зазначає Є.П. Фірсов, слідчий безпосередньо сприймає обстановку місця події та інші матеріальні об'єкти, вивчає їх, виявляє і досліджує сліди й речові докази, з'ясовує сутність учиненого, установлює механізм події, оцінює результати огляду, фіксує обстановку місця події, предмети і сліди з метою їх подальшого використання в процесі розслідування [1, с. 61]. Виявлення та вилучення слідів і речових доказів, залишених на місці вчинення кримінального правопорушення, досить часто вказують на особу (осіб), яка могла б його вчинити, а також дають змогу визначити напрями розслідування. Крім того, аналіз і оцінювання даних, отриманих під час проведення огляду місця події, орієнтує слідчого на побудову уявної моделі події, яка відбулась.

Над питанням правового регулювання цієї слідчої (розшукової) дії в різний час працювали провідні науковці України й інших держав: В.І. Алексійчук, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, Р.С. Бєлкін, І.Є. Биховський, М.С. Бокаріус, О.М. Васильєв, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, Ф.В. Глазирін, В.Г. Гончаренко, В.І. Громов, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, М.С. Качковський, Н.І. Клименко, О.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, Є.Б. Лук'янчиков, Б.Є. Лук'янчиков, М.М. Михеєнка, М.П. Молибога, Б.Я. Петелін, В.І. Попов, Е.А. Разумов, О.Р. Ратінов, М.Ф. Сокиран, М.В. Терзієв, Ю.Д. Федоров, В.П. Ципковський, В.В. Циркаль, В.Ю. Шепітько, І.М. Якімов та ін.

Постановка завдання. Незважаючи на підвищений інтерес науковців до зазначеного питання, серед наукових доробок відсутні роботи, що розкривали б особливості тактики проведення огляду місця події, пов'язаного з розслідуванням грабежу, учиненого неповнолітнім. Разом із тим складність характеру виконуваних дій, підвищене психологічне навантаження учасників такої слідчої (розшукової) дії й особливий порядок провадження щодо неповнолітнього вимагають особливої ретельності та досконалого знання законодавства в цій сфері. До того ж невідкладне і своєчасне проведення огляду місця події безпосередньо впливає на розкриття правопорушення. Тому, на нашу думку, актуальні криміналістичні питання, що стосуються проведення цієї слідчої (розшукової) дії, необхідно розглянути з урахуванням сучасних досягнень юридичної науки, з акцентуацією уваги на тактичних особливостях провадження щодо неповнолітнього.

Результати дослідження. Частина 1 ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) визначено, що з метою виявлення й фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей і документів [2, с. 135]. Підставами для проведення цієї слідчої (розшукової) дії, згідно з ч. 2 ст. 223 КПК України, є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети [2, с. 124].

Огляд місця події як один із видів слідчого огляду повинен проводитись у кожному випадку, незалежно від місця вчинення грабежу та наявної інформації на початку розслідування. Для забезпечення повноти його проведення необхідна також цілеспрямованість дій слідчого [3, с. 269]. Тому він заздалегідь повинен визначити коло обставин, які необхідно з'ясувати під час огляду, а саме: 1) загальний характер місцевості або приміщення; 2) обстановка місця події; 3) зміни, викликані подією вчиненого правопорушення; 4) ознаки інсценування, негативні обставини [4, с. 111].

Передусім слідчий мусить добре орієнтуватися на території, яка обслуговується, знати дислокацію (розташування) підприємств, установ, організацій, вузлів зв'язку, транспортну розв'язку, медичних пунктів тощо. У цьому йому можуть допомогти карти та схеми міста (району), списки установ і організацій з їхніми адресами й телефонами, розклад руху транспорту, довідки про стан доріг тощо [3, с. 269]. Крім того, слідчий повинен заздалегідь вирішити, хто може бути залучений як спеціаліст під час огляду.

Отримавши повідомлення про вчинення грабежу, слідчий мусить з'ясувати такі питання: хто і звідки повідомив про вчинення правопорушення; характер правопорушення та місце вчинення (точна адреса або розташування); чи є потерпілі й у якому стані вони перебувають, чи надана їм необхідна допомога; чи немає загрози їхньому життю та здоров'ю й загрози пошкодження матеріальних цінностей, кому повідомлено про вчинення суспільно небезпечного діяння; чи є на місці події представники правоохоронних органів [5, с. 116]. Отримавши відповідь на зазначені питання, слідчий дає вказівки щодо організації охорони місця події та вживання відповідних заходів, необхідних для збереження слідів і предметів, про видалення з місця події сторонніх осіб, забезпечення збереженості цілісності й недоторканності обстановки [3, с. 272]. До того ж за наявності на місці події співробітників правоохоронних органів і представників громадськості слідчий надає вказівки щодо виявлення очевидців, свідків грабежу, установлення особи правопорушника, а також підозрілих осіб та вживання негайних заходів щодо їхнього розшуку й затримання.

Частиною 7 ст. 223 КПК України визначено, що слідчий може запросити для участі в процесуальних діях понятих, якщо вважає це за доцільне [2, с. 124]. Огляд житла або іншого володіння особи здійснюється за обов'язковою участю не менше ніж двох понятих (ч. 7 ст. 223 КПК України).

Суттєву допомогу в проведенні огляду місця події можуть надати особи, які повідомили про вчинення суспільно небезпечного діяння. Ці особи можуть бути корисними у визначенні меж місця події, виявленні окремих слідів і предметів або ознак їх знищення. Також вони можуть звертати увагу слідчого на ті або інші сліди та предмети, їх ознаки й особливості, які вони вважають важливими для кримінального провадження.

Після реалізації підготовчих дій слідчий може розпочати проведення огляду місця події, що складається з трьох стадій: загальний огляд, детальний огляд і заключна стадія огляду місця події.

Загальний огляд місця події проводиться з метою складення попереднього уявлення про вчинене правопорушення та можливі сліди [2, с. 273]. Під час загального огляду насамперед визначаються межі території (місцевості), які необхідно оглянути. Вони встановлюються так, щоб охопити всю місцевість, на якій можуть бути виявлені сліди або предмети, що можуть мати доказове значення [4, с. 118]. Після визначення меж слідчий складає план огляду, тобто визначає послідовність дій, способи й методи огляду, а також проводить оглядову фотозйомку.

Криміналістична тактика рекомендує розпочинати огляд з центру місця події, де, як правило, залишається найбільша кількість слідів учиненого правопорушення. Це називається ексцентричним методом огляду [3, с. 274]. У такому випадку огляд проводиться по розгорнутій спіралі від центру до периферії шляхом послідовного охоплення всіх ділянок місця події [4, с. 119].

Якщо центр місця події визначити складно, застосовується концентричний метод огляду – від периферії до центру [3, с. 274]. Так з'являється можливість швидше виявити сліди та речові докази правопорушника, який зник із місця вчинення правопорушення (у нашому випадку – грабежу), а також інші сліди й речові докази на значній території. Концентричний метод огляду, на думку деяких науковців (І.Ф. Пантелєєв, М.А. Селіванов), необхідно також застосовувати у випадках, коли не виключена можливість пошкодження слідів на периферії, у результаті просування учасників огляду до центру або втрати слідів з інших причин.

Огляд також може проводитись від однієї межі місця події, яка визначена вихідною, до іншої. У такому випадку мова йде про фронтальний, або лінійний метод огляду [6, с. 78]. Визначену місцевість умовно ділять на окремі ділянки й безпосередньо проводять їх огляд.

На нашу думку, під час огляду місця події у справах зазначеної категорії найбільш доцільно застосовувати комбінований метод огляду місця події. Його застосування дасть змогу найбільшою мірою зберегти сліди, залишені нападником як на місці вчинення правопорушення, так і кинуті або загублені ним біля місця події, а також залишити обстановку місця події без змін.

Під час детального огляду застосовують статичний і динамічний методи [3, с. 274]. Статичний метод полягає в огляді місця події та окремих речових доказів у нерухомому стані, тобто без переміщення предметів [6, с. 82]. Як стверджують І.Ф. Пантелєєв, М.А. Селіванов, він застосовується для дослідження й фіксації обстановки місця події в тому вигляді, у якому вона знаходилась на початку огляду [3, с. 275]. Тобто, у випадку вчинення грабежу на відкритій місцевості дослідженню підлягають сліди ніг, кинуті недопалки, пусті пляшки, обгортки від цукерок тощо. Слідчий, не змінюючи початкового положення предметів на відповідних ділянках, оглядає їх і фіксує їх стан, положення, форму, розміри, матеріал та інші особливості.

Після того як ці предмети зафіксовані і сфотографовані, слідчий переходить до динамічного методу огляду – активного, усебічного вивчення місця події й виявлених предметів [5, с. 54]. Предмети рухають, розглядають у зручному положенні, фотографують та описують знову виявлені особливості; окремі предмети або їх частини зі слідами вилучають, виготовляють копії слідів [3, с. 275].

Про вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім, у тому числі грабежу, можуть свідчити такі факти, що належать до способу вчинення кримінального правопорушення: 1) відсутність цілеспрямованих, продуманих дій, спрямованих на підготовку до вчинення правопорушення; 2) нехитромудрі способи проникнення в приміщення, використання невеликих прорізів тощо; 3) викрадення незначних по вазі товарів; 4) учинення на місці події бешкетних, а іноді й цинічних дій (написання нецензурних написів, псування товарів тощо) [7, с. 93]. На вчинення правопорушення неповнолітніми можуть указувати виявлені на місці події сліди рук, ніг, розміри яких відповідають підлітковому віку, точніше особливості окремих слідів (малий розмір слідів зубів, пальців, долонь, ніг, взуття); головний убір, одяг, взуття правопорушника або їх сліди, що вказують на підлітковий вік власника цих речей, предмети, що найчастіше за все носять із собою неповнолітні тощо [8, с. 106]. О.Р. Россинська стверджує, що про причетність неповнолітнього до вчинення правопорушення можуть свідчити невеликі за розміром сліди рук і ніг, які зазвичай залишають малолітні й підлітки у віці 14–15 років; характерна для неповнолітніх цього віку доріжка слідів ніг (кут кроку у них менш відкритий, ширина кроку дещо більша, ніж у дорослих); залишені на місці вчинення правопорушення особисті речі злочинця; сліди взуття, яке носять підлітки (кросівки); сліди зубів на продуктах, за якими можна встановити приблизний вік підозрюваного [9, с. 254].

Крім загальних особливостей, характерних для корисливо-насильницьких посягань, учинених підлітками, І.В. Богачук звертає увагу на особливості дій неповнолітнього із психічними відхиленнями, які можливо виявити під час огляду місця події та використати для ефективного пошуку цієї особи: а) вибір для нападу легкодоступного об'єкта, що, можливо, не містить значимих для підлітка речей (гараж, сарай, підвал тощо); б) нелогічність поведінки на місці вчинення правопорушення, відомості, які вказують на розгубленість правопорушника, відсутність планування; в) дії, що свідчать про невмотивовану й неадекватну поведінку, вияви підвищеної агресивності, жорстокості, злостивості; г) явно виражені хуліганські дії після досягнення злочинного результату, зокрема навмисне руйнування, розкидання або псування речей, якими неможливо заволодіти тощо; д) складові переліку предметів, якими заволодів неповнолітній при вчиненні грабежів (малоцінні або явно непотрібні речі, особливо в умовах можливості заволодіння більш коштовними речами); є) учинення підлітком повторного грабежу на місці, де ним раніше вже успішно здійснювалися такі самі посягання; ж) інші сліди явної аномальної активності підлітка [10].

Під час огляду місця події необхідним є проведення вимірів слідів і предметів, а також відстані між ними. Для виміру лінійних величин використовують лінійку, рулетку тощо. Акцентуємо увагу на тому, що під час вимірів необхідно намагатися до максимальної точності та фіксування всіх розмірів і відстаней між предметами, оскільки після проведення зазначеної (слідчої) дії відновити їх, як правило, не можливо.

Частиною 7 ст. 237 КПК України слідчому надано право проводити вимірювання, фотографування, звуко– чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі та документи, які мають значення для кримінального провадження [2, с. 136].

Про обов'язковість складання планів і схем, фотографування місця події у справах грабежів, учинених неповнолітніми, веде мову І.В. Богачук [10]. Підлітки, описуючи вчинене правопорушення, нерідко плутаються в обстановці, не можуть відповіти на запитання про те, де розміщувались ті чи інші об'єкти, а також де перебували під час учинення конкретних дій інші учасники події. На думку науковця, правильно й чітко складена схема місця події, правильно обрані ракурси оглядових і вузлових знімків нададуть допомогу слідчому в допиті неповнолітнього, сприятимуть зосередженню уваги підлітка під час допиту, допоможуть в пригадуванні ситуації в момент учинення суспільно небезпечного діяння [10]. Крім того, на нашу думку, детально складені плани та схеми, а також фотографування можуть надати істотну допомогу в усуненні суперечностей між показаннями потерпілого, свідків і підозрюваного (обвинуваченого).

Обов'язковій перевірці під час огляду місця події у справах зазначеної категорії підлягає версія про наявність дорослих підбурювачів або інших неповнолітніх співучасників, навіть якщо неповнолітній підозрюваний установлений до початку огляду й розповідає про вчинення правопорушення самостійно. Підтримуємо позицію І.В. Богачук, що про наявність співучасників можуть свідчити відомості про обсяг майна, яким заволоділи при вчиненні такого діяння, відомості про планування дій, обачність, яка не властива підліткам [10].

Відмітимо, що під час огляду місця події важливо перевірити обставини, що суперечать показанням потерпілого та є характерними для інсценування пограбування (відсутність слідів інших осіб, слідів боротьби тощо). Окрім того, правопорушник може залишити на місці події речі й предмети, які йому не належать. Це робиться для того, щоб ввести слідство в оману та спрямувати хід розслідування в іншому (хибному) напрямі. Тому, зазначимо, що про інсценування пограбування може свідчити таке:

– демонстративний характер ознак події кримінального правопорушення. Правопорушник, імітуючи пограбування, іноді втрачає почуття міри й залишає надмірну кількість слідів, безлад, невиправдані руйнування, незвичайно яскраво виражені сліди;

– наявність негативних обставин, тобто факторів, явищ, що не відповідають конкретній обстановці, тобто на місці події можуть бути залишені сліди або ознаки, незвичайні для цієї обстановки чи ситуації, або, навпаки, їх відсутність, хоча вони за певних обставин могли б і повинні були б бути;

– обставини, які сприяють учиненню правопорушення. Під час огляду місця події слідчий повинен звертати увагу на обставини, що могли сприяти вчиненню пограбування: зовнішній вигляд потерпілого або стан алкогольного сп'яніння тощо [3, с. 270].

З метою виключення версії про інсценування грабежу, слідчому необхідно також провести огляд одягу потерпілого, де можуть знаходитись найрізноманітніші сліди, залишені викрадачем.

Також під час перевірки такої версії (інсценування грабежу) слідчий повинен зіставити факти, які повідомив потерпілий, із об'єктивними даними, установленими під час проведення огляду місця події; перевірити, що в нього дійсно знаходились матеріальні цінності, речі або інші предмети, викрадені, з його слів, під час нападу; перевірити за допомогою судово-медичної експертизи показання потерпілого щодо походження пошкоджень, які залишені на його тілі, а за допомогою криміналістичної – показання щодо пошкоджень, залишених на його одязі, та їх відповідності пошкодженням на тілі; з'ясувати спосіб життя й поведінку потерпілого до та після вчинення правопорушення й інші заходи [3, с. 457]. Зазначимо, що версія про інсценування пограбування потребує ретельної перевірки, і одним із способів з'ясування є своєчасне й усебічне проведення огляду місця події.

Успішне проведення огляду місця події залежить також від умілого використання слідчим технічних засобів і методів, приладів, які дають змогу зафіксувати невидимі та маловидимі сліди [11].

На заключній стадії огляду місця події слідчий оцінює виконану роботу, а також перевіряє, чи всі пошукові дії виконані в повному обсязі, після чого вилучені з місця події сліди й інші речові докази запаковуються, опечатуються із завіренням підписами осіб, які брали участь в огляді, приймаються заходи щодо збереження громіздких речових доказів, які неможливо вилучити з місця події [3, с. 276]. Відповідно до ч. 5 ст. 237 КПК України, якщо огляд речей і документів на місці здійснити неможливо або їх огляд пов'язаний із ускладненнями, вони тимчасово опечатуються і зберігаються в такому вигляді доти, доки не буде здійснено їх остаточні огляд і опечатування [2, с. 135]. Також слідчий систематизує заяви, отримані від учасників огляду місця події, та приймає щодо них відповідні рішення. Насамкінець відмітимо, що слідчий складає протокол огляду місця події, плани, схеми та після підписання процесуальних документів повинен дати вказівку привести в порядок обстановку на місці події.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що огляд місця події повинен проводитись у кожному випадку, незалежно від місця вчинення грабежу й

наявної інформації на початку розслідування. Своєчасність його проведення сприяє збереженню слідової обстановки та доказової інформації, які мають важливе значення для розслідування кримінального правопорушення, зокрема грабежу, учиненого неповнолітнім.

Список використаних джерел:

1. Фирсов Е.П. О понятии следственного осмотра / Е.П. Фирсов // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов, 1978. Вып. 2. – С.61–62.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 04 лютого 2013 р. (офіц. текст). – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2013. – 328 с.

3. Криминалистика : [учебник] / под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М. : Юрид. лит., 1984. – 544с.

4. Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий / А.Н. Васильев. – М. : Юрид. лит. – 2009. – 327 с.

5. Лившиц Е.М. Тактика следственных действий / Е.М. Лившиц, Р.С. Белкин. – М. : Новый юристь, 1997. – 176 с.

6. Колпаков В.П. Избранные труды по криминалистике / В.П. Колмаков. – М. : Юрид. лит., 2008. – 399 с.

7. Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних / Л.Л. Каневский.– М. : Юрид. лит., 1982. – 112 с.

8. Криминология XX века / под. ред. В.Н. Бурлакова и В.П. Сальникова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2000. – 554 с.

9. Россинская Е.Р. Криминалистика. Вопросы и ответы : [учебное пособие] / Е.Р. Россинская. – М. : Закон и право ; ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 351 с.

10. Богачук І.В. Огляд місця події під час розслідування грабежів і розбоїв, вчинених неповнолітніми / І.В. Богачук // Міжнародні науково-практичні інтернет-конференції за різними юридичними напрямками [Електронний ресурс]. – Режим доступу : lex-line.com.ua?go=full_article&.

11. Чернишев А.І. Ефективність застосування криміналістичної техніки при проведенні огляду місця події / А.І. Чернишев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ukrefs.com.ua/186126.

КОНОНЕНКО Н. О.,
здобувач кафедри криміналістики
та судової медицини
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.985

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПОТЕРПІЛИХ І СВІДКІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ХУЛІГАНСТВА, УЧИНЕНОГО ПІД ЧАС СПОРТИВНО-МАСОВОГО ЗАХОДУ

Стаття присвячена висвітленню деяких аспектів розслідування хуліганства, що вчинене під час спортивно-масового заходу. Акцентовано увагу на ролі й місці допиту потерпілих і свідків у розкритті й розслідуванні цього злочину.

Ключові слова: *хуліганство, допит, тактичне забезпечення, слідчі дії.*

Статья посвящена рассмотрению некоторых аспектов расследования хулиганства, совершенного во время проведения спортивно-культурного мероприятия. Акцентировано внимание на роли и значении допроса потерпевших и свидетелей в процессе раскрытия и расследования данного преступления.

Ключевые слова: *хулиганство, допрос, тактическое обеспечение, следственные действия.*

The scientific article is devoted illumination of some aspects of the investigation of the hooliganism. The author has concentrated the attention on the meaning of the interrogation victims and witnesses in a process of investigation of this crime.

Key words: *hooliganism, interrogation, tactical supply, investigating acts.*

Вступ. Розслідування хуліганства, що вчинене під час спортивно-масових заходів, зазвичай характеризується великою кількістю свідків. Тому на початковому етапі розслідування важливим моментом є зібрання повної доказової інформації від зазначеної категорії осіб. Це потребує злагодженої діяльності всіх працівників правоохоронних органів, а також уміння слідчого організувати та провести допити свідків і потерпілих. Адже чітка підготовка до допиту, правильне застосування тактичних прийомів під час нього забезпечить отримання великої кількості потрібної для кримінального провадження інформації. Тому організаційно-тактичні особливості допиту потерпілих і свідків при розслідування хуліганства, що вчинене під час спортивно-масових заходів, потребують детального дослідження й висвітлення.

Вагомий унесок у розвиток ведення допиту внесли такі відомі вчені, як Т.В. Авер'янова, В.П. Бахін, Р.С. Бєлкін, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, М.І. Порубов, М.В. Салтевський та інші. Дослідженням питань проведення допиту під час розслідування хуліганства займалися М.С. Бушкевич, М.М. Єфімов, В.І. Захаревський, А.А. Кузнєцов, О.І. Овчаренко. Але в їхніх роботах не було приділено достатньої уваги організаційним і тактичним особливостям допитів потерпілих та свідків під час розслідування хуліганства, учиненого під час спортивно-масового заходу.

Постановка завдання. Метою статті є визначення організаційно-тактичних особливостей допитів потерпілих і свідків під час розслідування хуліганства, що вчинене під час спортивно-масового заходу.

Для вирішення зазначеної мети, поставлено такі завдання:

1) визначити комплекс тактичних прийомів, що можуть використовуватися при допитах потерпілих і свідків під час розслідування хуліганства, що вчинене при проведенні спортивно-масового заходу;

2) дослідити особливості й порядок їх застосування в ході проведення досліджуваної слідчої дії.

Результати дослідження. Допит є найбільш поширеною слідчою дією, за допомогою якої збирається інформація в будь-яких кримінальних провадженнях. М.І. Порубовим допит визначається як процесуальна форма спілкування, змістом якої є одержання інформації, що має стосунок до розслідуваної справи [12, с. 4]. Загалом допит, як зазначає В.А. Журавель, – це процесуальна дія, що являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, які беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі [8, с. 252]. Ця слідча (розшукова) дія має пізнавальне значення, а її результати можуть бути використані для встановлення нових фактів, раніше невідомих, а також для перевірки вже наявної інформації.

Допит є найбільш поширеним способом одержання доказів. Водночас допит – найскладніша слідча дія, що, як зазначає В.Ю. Шепітько, потребує від слідчого високої загальної та фахової культури, глибокого знання психології людини [14, с. 3]. Важливе значення

має допит свідків і потерпілих при розслідуванні хуліганства, що вчинене групою осіб під час спортивно-масового заходу.

Як і будь-яка слідча (розшукова) дія допит складається з трьох етапів: підготовки, безпосереднього допиту та фіксації його результатів. Підготовчий етап проведення допиту у справах про хуліганство, що вчинене під час спортивно-масових заходів, оснований на загальних правилах проведення цієї слідчої дії. На нашу думку, найбільш повно висвітлює організаційно-тактичні заходи при проведенні допиту А.Ф. Волобуєв, а саме:

• ретельне, повне й усебічне вивчення матеріалів кримінального провадження;

• визначення черговості допиту (тобто кола осіб, які підлягають допиту, та послідовності їх проведення);

• одержання інформації про допитувану особу;

• ознайомлення з деякими спеціальними питаннями;

• запрошення осіб, участь у допиті яких є обов'язковою;

• планування допиту;

• визначення часу й місця проведення допиту;

• підготовка робочого місця для проведення допиту [7, с. 295–297].

Потерпілими при хуліганстві можуть бути будь-які особи: як сторонні, так і знайомі, родичі хулігана. Потерпілий попереджається про кримінальну відповідальність за давання неправдивих показань за ст. 384 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Психологічний контакт із допитуваною особою необхідно встановити для успішного проведення допиту, тому що, як доречно зазначає Л.Д. Удалова, спілкування під час допиту ускладнюється тим, що допит є специфічною формою спілкування, у процесі якої громадяни, які перебувають у сфері досудового розслідування та судового розгляду справи, входять у безпосередній контакт із представниками слідчих і судових органів, які наділені владними повноваженнями [13, с. 134]. Треба пам'ятати, що кожен потерпілий і свідок є особистістю, у зв'язку з чим необхідним є вибір індивідуального шляху до встановлення з ним психологічного контакту. У зв'язку з цим важливим є вміння слідчого сформувати між учасниками допиту обстановку довіри або викликати прихильність у допитуваної особи.

Зазвичай допит починається з вільної розповіді свідка. Розглядаючи зазначений тактичний прийом, В.П. Бахін зазначає, що вільна розповідь дає змогу добросовісному допитуваному системно відтворити при розповіді те, що і як саме він це сприйняв, оскільки все сприйняте, як правило, являє собою єдине взаємозалежне ціле, а не окремі розрізнені деталі, що можуть виникнути при запитально-відповідальній формі допиту. Крім того, вільна розповідь не розкриває повною мірою інтерес слідчого, надає можливість оцінити позицію й наміри допитуваного [1, с. 16].

Після вільної розповіді починається постановка запитань. Для послідовної та правильної постановки запитань необхідно визначити обставини, що підлягають установленню під час допиту. Шляхом аналізу досліджень різних науковців до обставин, що повинні з'ясовуватись під час допиту потерпілих у досліджуваній категорії справ, були зараховані такі:

• коли, де й за яких обставин було вчинено хуліганські дії, у чому конкретно вони полягали;

• чому виникли протиправні дії;

• наявність і характер взаємин між хуліганом та потерпілим;

• кількість і прикмети учасників хуліганських дій;

• хто зі знайомих у момент нападу знаходився разом із потерпілим, коли і з якої причини покинув його;

• чи був серед групи хуліганів лідер або організатор конкретних дій;

• чи чинив потерпілий опір, якщо так, то в чому він виражався і які сліди могли залишитися в результаті цього на тілі й одязі того, хто нападав;

• чи застосовував хуліган зброю або інші предмети для завдавання тілесних ушкоджень;

• які ушкодження виявив згодом потерпілий на своєму тілі й одязі;

• яку матеріальну шкоду заподіяно діями злочинця [3; 4].

Зазначений перелік обставин, звичайно, не є вичерпним. Залежно від конкретної ситуації слідчий може з'ясовувати й інші. Але варто пам'ятати, що вважається неприпустимою постановка навідних запитань для з'ясування зазначених обставин.

За допомогою налізу кримінальних проваджень за правопорушення, кваліфікованих за ст. 296 КК України й учинених під час спортивно-масових заходів, установлено, що допит свідків і потерпілих був спрямований на з'ясування події злочину, обставин злочину, характеру дій злочинців – у 100% випадків; причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, – 23%; відомостей про минулі взаємини з підозрюваним – 35%.

Ці відомості вказують на те, що при розслідуванні досліджуваної категорії кримінальних правопорушень слідчі з'ясовують подію й обставини злочину, характер дій злочинців. Проте виявленню причин та умов, котрі сприяли вчиненню злочинів, слідчими приділяється увага в одному випадку з п'яти. А це, у свою чергу, з огляду на велику віктимність особи потерпілого може перешкоджати розслідуванню злочину.

У кримінальних провадженнях досліджуваної категорії потерпілі найчастіше відомі з початку розслідування. Хуліганські дії можуть викликати в потерпілого гострий гнів, обурення, а іноді й страх, пригніченість настрою. У зв'язку з цим досліджувана слідча дія часто поєднуються з певними труднощами, що зумовлені психічним станом допитуваної особи. Потерпілому важко послідовно викласти обставини хуліганських дій, тому ці показання можуть відрізнятися непослідовністю й суперечливістю.

З огляду на зазначені обставини, допитувана особа може як активно співпрацювати зі слідчим, так і перешкоджати встановленню істини у справі. Так, Є.І. Макаренко, залежно від ставлення до встановлення істини й поведінки на досудовому слідстві, ділить потерпілих на дві групи: ті, котрі бажають, і ті, які не бажають давати правдиві свідчення [10, с. 124].

Серед найбільш доцільних тактичних прийомів, що можуть застосовуватись при допиті потерпілих під час розслідування хуліганства, що вчинене під час спортивно-масових заходів, варто виділити допит на місці події й актуалізація показань.

Для дослідження хуліганських дій застосування допиту на місці події сприяє з'ясуванню сутності й механізму події злочину та допомагає свідкові детально описати сприйняті обставини, уточнити деталі того, що відбулося. А для актуалізації показань про складні події, події значної давнини, про що наголошує А.А. Леві, деколи необхідно використовувати метод реконструкції – модельно-матеріального відтворення реальної обстановки [9, с. 87]. Загалом достовірність показань потерпілих перевіряється на основі їх оцінювання з усією сукупністю зібраних по справі доказів.

Свідком за досліджуваною категорією проваджень, як відмічає М.М. Єфімов, може бути особа, котрій відомі значущі для справи обставини, а саме:

• особа, котрій стала відома інформація щодо підготовки й учинення цього злочину;

• особи, які безпосередньо сприймали факт учинення хуліганства;

• працівники правоохоронних органів чи інші особи, котрі затримали злочинця або вживали заходів щодо його встановлення й затримання [5, с. 300–301].

Певна річ, цей перелік не є вичерпним, тому можливим є допит й інших осіб, які володіють інформацією про цю подію.

Тактичні прийоми допиту свідків В.О. Коновалова ділить на такі групи: а) актуалізація відображеного свідком; б) такі, що сприяють відтворенню (словесному) відомої свідкові події; в) спрямовані на викриття неправди й установлення мотивів умовчання в показаннях свідка; г) спрямовані на встановлення помилок у показаннях і на їх усунення [6, с. 73].

Спочатку свідок у формі вільної розповіді розповідає відомі йому обставини події. Обставини, що потрібно з'ясувати при допиті свідка, у принципі ті самі, як і при допиті потерпілого. Додатково необхідно визначити, як доречно наголошує М.І. Ніколайчик, такі:

• що стало приводом для початку хуліганських дій;

• чи не були вони спровоковані неправильною поведінкою самого потерпілого;

• підозрюваний приніс предмети, якими завдавав тілесні пошкодження потерпілому, чи вони були підібрані на місці події;

• як реагували оточуючі на хуліганські дії [11, с. 14–15].

Але зрозуміло, що в її процесі особа не зможе надати весь обсяг інформації, яка цікавить слідчого. Іноді свідок не надає значення яким-небудь відомим йому обставинам, уважаючи їх неістотними для слідства, а інколи не вміє точно сформулювати думку, забуває щось тощо. У зв'язку з цим виникає необхідність застосовувати постановку запитань.

Так, у березні 2012 р. під час матчу футбольного клубу «Динамо» в м. Києві гр. С. на одній із трибун стадіону вчинив хуліганські дії стосовно гр. З. шляхом заподіяння тілесних ушкоджень, виливання на потерпілого води та інших вчинків. Гр. Д., який був свідком цього діянні, під час допиту не вказував, що підозрюваний голосно нецензурно висловлювався, чим перешкоджав нормальному відпочинку інших глядачів матчу. Також він не згадав про те, що підозрюваний був у нетверезому стані. Це здалося йому звичною для футбольного матчу обставиною, яка не потребує уточнення.

Загалом процес формування показань, від сприйняття до передавання інформації, має психологічний характер. Адже протягом усього цього процесу, про що наголошують Р.С. Белкін та Е.М. Лівшиц, на психіку людини впливають численні об'єктивні й суб'єктивні фактори, дія яких у кінцевому підсумку так чи інакше відбивається на повноті й об'єктивності показань [2, с. 97].

Серед цих факторів варто виділити стан алкогольного сп'яніння, швидкий перебіг події тощо. Тому під час їх допиту необхідно враховувати їхній душевний стан. Збудженим свідкам потрібно надати можливість заспокоїтися. Серед тактичних прийомів, що є найбільш доречними при допиті свідків у досліджуваній категорії справ, варто виділити мобілізацію в пам'яті допитуваного відомостей про подію злочину.

Завдяки опитуванню працівників слідчих підрозділів установлено, що допити свідків при розслідуванні досліджуваної категорії злочинів визначено як джерело, з якого найчастіше отримується інформація для висування версій щодо особи злочинця та проведення слідчих дій у 27% випадків. Крім того, допит свідків визначався 54% опитаних слідчих як найбільш ефективна слідча дія під час розслідування.

Висновки. У підсумку зазначимо, що допит свідків і потерпілих має важливе значення на початковому етапі розслідування. Це одна з найбільш інформаційно наповнених слідчих дій, за допомогою яких визначаються напрями подальшого розслідування хуліганства, що вчинене під час спортивно-масового заходу. У ході допитів досліджуваної категорії осіб слідчими з'ясовуються обставини події злочину, повідомлення, характер дій кожного співучасника, дані, що мають тактичне значення. Обов'язкове застосування таких тактичних прийомів, як допит на місці події й актуалізація показань.

Список використаних джерел:

1. Бахин В.П. Допрос : [лекция] / В.П. Бахин. – К., 1999. – 40 с.

2. Белкин Р.С. Тактика следственных действий / Р.С. Белкин, Е.М. Лившиц. – М. : Новый Юристъ, 1997. – 176 с.

3. Виленский Ю.А. Некоторые вопросы расследования хулиганства / Ю.А. Виленский // Ученые записки. – Саратов : Издательство Саратовского университета. – Выпуск XI. – 1964. – С. 116–124.

4. Власов В.П. Расследование хулиганства / В.П. Власов // Вопросы борьбы с преступностью. – Выпуск 5. – 1967. – С. 116–131.

5. Єфімов М.М. Особливості проведення слідчих дій на початковому етапі розслідування хуліганства / М.М. Єфімов // Наук. вісн. Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. – 2012. – Спец. вип. (№ 1). – С. 295–303.

6. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология : [учебное пособие] / В.Е. Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – С. 73.

7. Криміналістика : [підручник] / [В.Д. Берна, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв] ; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2001. – 666 с.

8. Криміналістика : [підручник для студ. юрид. ВНЗ] / [кол. авт. В.М. Глібко, А.Л. Дудніков, В.А. Журавель та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. – К. : Видавничій Дім «Ін Юре», 2001. – С. 252.

9. Леви А.А. Применение метода реконструкции при расследовании / А.А. Леви, Я.Г. Цыпарский. – М. : ВИ по изуч. причин и разработке мер предупр. преступности, 1975. – С. 87.

10. Макаренко Е.И. Использование виктимологических данных при допросе потерпевших по делам о квартирных кражах / Е.И. Макаренко // Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий : сборник научных трудов. – Ташкент, 1982. – С. 120–131.

11. Николайчик Н.И. Методика расследования хулиганства : [лекция] / Н.И. Николайчик. – Мн. : МВШ МВД СССР, 1985. – 28 с.

12. Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н.И. Порубов. – 3-е изд., перераб. – Мн. : Вышэйшая школа, 1978. – С. 14.

13. Удалова Л.Д. Деякі проблеми допиту інформатора в кримінальному судочинстві України / Л.Д. Удалова // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. – 2003. – № 1. – С. 133–137.

14. Шепітько В.Ю. Допит : [науково-практичний посібник] / В.Ю. Шепітько. – Х. : КримАрт, 1998. – С. 3.

МАКАРЕНКО Є. І.,
кандидат юридичних наук, професор
(Дніпропетровський гуманітарний університет)

УДК 343.985.2

ЧИ Є ДОКАЗОМ ФАКТ ЗАТРИМАННЯ ПІДОЗРЮВАНОГО В УЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ

У статті висвітлюється реальна мета, яку має переслідувати кримінально-процесуальне затримання особи, підозрюваної в учиненні злочину.

Ключові слова: *підозрюваний, затримання, захід забезпечення кримінального провадження, процесуальна (слідча) дія, доказування.*

В статье освещается реальная цель, которую преследует уголовно-процессуальное задержание подозреваемого в совершении преступления.

Ключевые слова: *подозреваемый, задержание, мера обеспечения уголовного производства, процессуальное (следственное) действие, доказывание.*

This article highlights the real goal pursued criminal procedure detention of the suspect to the crime.

Key words: *suspect, detention, measures to ensure the criminal proceedings, procedure (investigation) action proof.*

Вступ. На жаль, статус кримінально-процесуального інституту «затримання підозрюваного» тривалий час залишається невизначеним, про що певною мірою свідчить троїста позиція вітчизняного законодавця. Нагадаємо, що, згідно з п. 8 ч. 2 ст. 131 Кримінального

процесуального кодексу України (далі – КПК України) [2], «затримання» є заходом забезпечення кримінального провадження, використовуваним слідчим як більш жорстка міра для досягнення дієвості кримінального провадження в разі, якщо підозрюваний не з'являється за викликом. Трохи інакше позиціонує «затримання» ч. 2 ст. 176 цього самого кодексу, убачаючи в ньому тимчасовий запобіжний захід, що полягає в короткочасному (що не перебільшує 72 годин) ув'язненні підозрюваного шляхом поміщення його до Ізолятора тимчасового тримання (далі – ІТТ) і застосовується виключно слідчим суддею в ході досудового чи судового слідства. Зрештою, оскільки як спосіб констатації й закріплення факту, змісту й результатів «затримання» особи, підозрюваної в учиненні злочину, законодавець (ч. 1 ст. 104, ч. 5 ст. 208 і ч. 6 ст. 223 КПК України) вимагає складання протоколу, що є обов'язковим атрибутом не запобіжних заходів, а всіх гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, які мають на меті збирання та перевірку доказів, то це є переконливим аргументом того, що «затримання підозрюваного» належить ще й до слідчих (розшукових) дій.

Іншими словами, трояко визначаючи сутність, зміст і процесуальну форму «затримання підозрюваного»: чи то це захід забезпечення кримінального провадження, чи то це тимчасовий запобіжний (превентивний) захід, чи то це процесуальна (слідча) дія, законодавець фактично спантеличує правоохоронців. Така обставина, породжуючи з цього приводу розбіжності в поглядах учених і практиків, шкодить одноманітному і правильному застосуванню цієї процесуальної дії, нерідко призводить до помилок у слідчій практиці, тягне за собою порушення прав і законних інтересів громадян і, врешті-решт, сприяє тому, що «інститут кримінально-процесуального затримання» остаточно втрачає своє вихідне призначення в кримінальному процесі.

Затриманню осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, присвячено чимало наукових праць вітчизняних і зарубіжних науковців, одна частина яких, у тому числі й автор статті традиційно вважають «затримання» унікальним способом збирання та перевірки доказів винуватості підозрюваного в учиненні злочину й, відповідно, слідчою (розшуковою) дією [3]. Інші ж заперечують цю точку зору, мотивуючи, що затримання не містить у собі ані пошукових, ані пізнавальних, ані посвідчувальних операцій [4]. Усе це робить украй необхідною подальшу наукову розробку цієї проблеми.

Постановка завдання. З огляду на неоднозначність позицій, висловлених вітчизняним законодавцем і науковцями, автор статті має на меті сформувати у правоохоронців чітке уявлення, що «законне затримання» особи, підозрюваної в учиненні кримінального правопорушення, як і будь-яка інша слідча (розшукова) дія, має бути спрямоване на збирання або перевірку доказів винуватості підозрюваного в учиненому ним злодіянні.

Результати дослідження. Ігноруючи спадкоємність і всупереч реальним потребам сучасної правоохоронної практики, деякі вітчизняні вчені-процесуалісти в прагненні захистити особу, яка вчинила діяння, передбачене законом України про кримінальну відповідальність, настільки гіпертрофують і формалізують «інститут затримання підозрюваного», що фактично готові зрадити головні завдання кримінального провадження (ст. 2 КПК України) й, по суті, обеззброїти слідчого в його надскладній діяльності щодо викриття особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (далі – злочин).

Насамперед варто зазначити, що загалом «затримання» є дієвим засобом забезпечення кримінального провадження (а так само судового розгляду), участь у якому підозрюваного (обвинуваченого) є обов'язковою. У протилежному разі розпочате провадження втрачає як досудову, так і судову перспективу. Оскільки затримання застосовується з метою забезпечення кримінального провадження, установлення й доведення провини особи, підозрюваної в учиненні правопорушення, яке може мати різні ступені суспільної небезпеки, ця міра державного примусу використовується як в адміністративному (ст. ст. 259–261 Кодексу про адміністративні правопорушення України (далі – КпАП України)), так і в кримінально-процесуальному законодавстві (ст. ст. 207–208 КПК України) України. В обох випадках аналіз дій, що становлять затримання правопорушника, дає змогу зробити висновок, що й адміністративне, і кримінально-процесуальне затримання практично розпадається як мінімум на дві самостійні стадії: фактичне затримання та його процесуальне оформлення.

Однак украй дивує те, що вимога законодавця тлумачити «затримання» тимчасовим запобіжним заходом на практиці призвела до того, що такий важливий процесуальний документ, як протокол затримання, із протоколу слідчої дії (призначеного для фіксації ходу, змісту й результатів затримання) перетворився на документальну підставу для поміщення підозрюваного до ІТТ затриманих. Між тим така практика прямо суперечить кримінально-процесуальній доктрині стосовно традиційного призначення юридичних актів досудового слідства, згідно з якою протокол є процесуальним актом, у якому фіксуються хід і результати проведення процесуальної (слідчої) дії, спрямованої на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів, що мають значення для конкретного кримінального провадження, та засвідчується їх дійсність (ч. 1 ст. 104, ч. 1 ст. 223 КПК України), а постанова – процесуальний акт, у якому мотивується й формулюється прийняте слідчим процесуальне рішення (ч. 3 ст. 110 КПК України). Безумовно, рішення про затримання (так само, як і тримання під вартою) має бути належним чином мотивоване, тому має прийматися у формі постанови, а не формулюватися в протоколі як документі, що фіксує юридично значущий (доказовий) факт.

Як уже зазначалося, на жаль, із питань щодо поняття, сутності й практичного застосування «інституту затримання підозрюваного» науковці тривалий час не можуть дійти спільного розуміння. Низка вчених-юристів уважають «затримання» слідчою (розшуковою) дією та засобом отримання доказів. Так, А.К. Гаврилов уважає затримання підозрюваного однією зі слідчих дій і характеризує його не тільки як захід процесуального примусу, а і як самостійний спосіб одержання доказів [3, с. 93]. А.Я. Дубинський дотримується такої самої точки зору, при цьому додатково зазначаючи, що протокол затримання є джерелом доказів [3, с. 161–162]. Ми також здавна поділяємо вищенаведену позицію, бо вважаємо «законне затримання» дією, що полягає у фізичному захопленні (на місці злочину, у результаті переслідування або розшуку), обеззброєнні й доставлянні до органу досудового розслідування особи, підозрюваної, обвинуваченої чи засудженої за вчинення злочину, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі, з метою ідентифікації затриманої особи, з'ясування її причетності до вчиненого кримінального правопорушення й у разі підтвердження наявної підозри вирішення питання щодо доцільності та виду запобіжного заходу, який має бути застосований до неї з метою забезпечення належної участі підозрюваної особи в досудовому й судовому кримінальному провадженні [3, с. 254–285].

Навряд чи хто насмілиться заперечити, що кримінально-процесуальному затриманню особи, підозрюваної в учиненні кримінального правопорушення, властиві всі ознаки, що висуваються вченими до слідчої (розшукової) дії [5, с. 7–19]: має свою мету, завдання, підстави й умови, організаційно-тактичні прийоми проведення, процесуальний порядок оформлення його ходу та результатів і слугує ефективним процесуальним способом отримання фактичних даних у кримінальному провадженні, які втілюються в процесуально-правову форму – протокол (ч. 5 ст. 208 КПК України). Будучи здатним не тільки давати імпульс зафіксованій інформації, а й переносити її в просторі й часі, протокол є надійним носієм доказової інформації.

Щоправда, існують й інші точки зору. Так, наприклад, І.М. Гуткін уважає затримання слідчою дією, але «саме по собі затримання підозрюваного, – пише він, – безпосередньо не встановлює доказів» [6, с. 50]. І.Л. Петрухін по-своєму стверджує, що, «хоча протокол затримання є процесуальним документом, але вказані в ньому «підстави» затримання не мають статусу судових доказів... Доказове значення протоколу затримання як процесуального документа полягає лише в тім, що він засвідчує час і місце затримання певної особи, а також зроблені ним при цьому заяви» [7, с. 51]. А хіба того, що в справі з'являється особа, підозрювана в учиненні злочину, під час затримання якої були вилучені «речові докази» її причетності до злочину, та з цього приводу нею були зроблені конкретні заяви, замало для доказування її провини?

Зрештою, деякі автори заперечують зарахування «затримання» до процесуальних (слідчих) дій лише на тій підставі, що воно часто-густо здійснюється до відкриття кримі-

нального провадження. Проте й ця позиція є хибною, адже в підпункті «с» п. 1 ст. 5 Конвенції з прав людини (1950 р.), ратифікованій Законом України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР, чітко зазначено, що «законним вважається затримання або арешт особи, здійснені з метою її передачі компетентним органам за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні правопорушення, або коли це обґрунтовано вважається необхідним для запобігання вчинення нею правопорушення, або втечі після його вчинення» [1]. Інакше кажучи, відповідно до положень ст. 5(1)с Конвенції, затримання застосовується тільки тоді, коли особа затримана у зв'язку з кримінальним правопорушенням, і є законним лише в разі його здійснення для досягнення однієї з вищевказаних цілей. При цьому затриманий має бути поінформований про мету, підстави його затримання та відповідний закон країни, що дає право на таке затримання. Звідси затримання (арешт), здійснене всупереч зазначеним положенням, автоматично має визнаватися незаконним[1].

До речі, варто наголосити, що аналогічним чином питання затримання (арешту) правопорушників розв'язані й у КПК України 2012 р., де вперше у вітчизняній юриспруденції дії громадян, спрямовані на затримання й доставляння до правоохоронного органу особи, підозрюваної в учиненні кримінального правопорушення (так званий громадянський арешт), до відкриття кримінального провадження й за відсутності відповідної ухвали слідчого судді (суду) законодавець уважає законним (правомірним) затриманням (ч. 2 ст. 207 і ч. 1 ст. 208 КПК України), звісно, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання правопорушника (ст. 38 Кримінального кодексу України (далі – КК України)). Більше того, кожен, хто здійснив законне затримання особи в порядку, передбаченому ст. ст. 207–208 КПК України, може тимчасово вилучити її майно, яке разом із доставленою затриманою особою він зобов'язаний передати слідчому, факт чого засвідчується протоколом (ч. 1 ст. 168 КПК України).

Усе це стало правомірним на тій підставі, що, на відміну від попередніх десятиліть, відповідно до ст. 42 КПК України, особу прийнято вважати підозрюваною з моменту її фактичного затримання на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення та негайного повідомлення їй про підозру, як того вимагають ст. 276–278 КПК України. Відповідно, відтепер суттєво змінився й момент фактичного затримання підозрюваного, коли він силою або через підкорення наказу змушений залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою (ст. 209 КПК України). А це, у свою чергу, означає, що саме з цього моменту (а не після оголошення особі протоколу затримання, як це було за часів дії КПК України 1960 р.) кримінально-процесуальне затримання підозрюваного можна розцінювати закінченим, адже залишилася лише одна формальність – скласти протокол. До речі, оформлення протоколу будь-якої гласної чи негласної слідчої (розшукової) дії робиться, як правило, на її завершальному етапі.

Отже, кримінально-процесуальне затримання особи, підозрюваної в учиненні злочину (а так само розшукуваного обвинуваченого чи засудженого, який утік із місця позбавлення волі), має розглядатися не як ізоляційний запобіжний захід (адже для цього існують «домашній арешт», «узяття під варту»), а у традиційному розумінні – як комплекс дій щодо захоплення, обеззброєння та доставляння цієї особи до компетентного органу, супроводжуваний фіксацією факту, обставин і результатів затримання шляхом відеозапису та їх остаточного юридичного оформлення у відповідному протоколі. Саме таке розуміння надає можливість не лише отримувати важливі докази у процесі затримання підозрюваного, а й використовувати їх надалі для доведення його провини. Не випадково правоохоронці керуються цими міркуваннями в повсякденній практиці для запобігання, припинення та розкриття злочинів.

[1] Справді, ст. 214 КПК України не передбачає можливості проведення гласних, негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) про відкриття кримінального провадження. Це мало б ставити «затримання» поза законом його застосування до прийняття такого рішення, проте на практиці найчастіше підозрювані затримуються саме в той момент, коли про кримінальне провадження ще не може бути й мови.

Часто затримання правопорушника з речовим доказом стає кінцевою й доволі ефективною крапкою в процесі документування його злочинної діяльності. Наприклад, завчасно сплановане затримання вимагачів і хабарників на гарячому – в момент одержання хабара або відразу ж після цього – є одним із дієвих способів їх викриття, тому що надає можливість зафіксувати факт передачі та вилучення предмета хабара (або його прилюдного викидання, знищення тощо). При цьому, як справедливо наголошують фахівці [8, с. 5], факт затримання з речовим доказом настільки разюче психологічно впливає на хабарника, що він змушений зізнатися в інкримінованому йому злочині.

Отже, значення доказів і їхніх джерел для реалізації завдань розслідування є провідним, оскільки саме докази є єдиним засобом, за допомогою якого слідчий і суддя встановлюють істину в кримінальному провадженні. Саме через це доказам у кримінальному процесі й відводять чільне місце вчені-процесуалісти. Наприклад, М.М. Міхеєнко з цього приводу зазначає: «…у кінцевому підсумку, в кримінальному процесі як науці, навчальній дисципліні, галузі права і практичній діяльності все зводиться до практичної діяльності і доказів, бо вони є основним змістом кримінального процесу» [9, с. 115].

Висновки. Підсумовуючи, можна дійти важливих висновків.

Як відомо, у юриспруденції діяльність, спрямована на отримання доказів з метою встановлення істини, іменується доказуванням. Доказування полягає в збиранні, закріпленні, перевірці та оцінюванні доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження[2]. Відповідно до вимог ч. 1 ст. 84 КПК України, «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню». Серед обставин, які підлягають обов'язковому доказуванню у кримінальному провадженні, п. 2 ч. 1 ст. 91 КПК України наводить «винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення…». Задля цього «сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом» (ч. 2 ст. 93 КПК). Зрештою, чинне кримінально-процесуальне законодавство України вперше в історії свого розвитку передбачає й таке демократичне завоювання, що «докази можуть бути одержані на території іноземної держави в результаті здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження» (ч. 4 ст. 93 КПК України).

При затриманні підозрюваного органи досудового розслідування мають реальну можливість безпосередньо пізнавати різні обставини вчинення та приховування злочину, з огляду на що повинні використовувати всі можливості для того, щоб закріпити отримані відомості й забезпечити можливість їхнього використання в доказуванні у кримінальному провадженні всіх фактичних даних, що мають доказову перспективу. Наприклад, сукупність очевидних ознак на тілі, одязі особи чи місці події, що вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин, закон (п. 2 ч. 1 ст. 208 КПК України) зараховує до підстав затримання. З цього випливає, що такі сліди підлягають фіксації в протоколі затримання, а їх виявлення, вивчення та закріплення є невід'ємним елементом цієї процесуальної (слідчої) дії.

Безумовно, з метою забезпечення безпеки оточуючих громадян і самих себе, особа, котра провадить затримання, має право оглядати одяг підозрюваного й наявні при ньому речі та предмети, а також вилучати їх, особливо холодну й вогнепальну зброю, які зобов'язана передати слідчому, що має бути засвідчено шляхом складання окремого протоколу (ч. 1 ст. 168 КПК України).

[2] Див.: ч. 2 ст. 91 КПК України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/.

Варто зауважити, що, відповідно до ч. 2 ст. 93 КПК України, «процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи і висновки експертів». Як видно, на відміну від попереднього, чинний КПК України не наводить у переліку джерел доказів «протоколи процесуальних дій та додатки до них». Проте, якщо уважно проаналізувати зміст ст. 99 КПК України, то можна дійти однозначного висновку, що «документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження». А в ч. 2 цієї самої статті наголошується, що до документів за умови наявності в них відомостей, передбачених частиною першою цієї статті, можуть належати «складені в порядку, передбаченому цим Кодексом, протоколи процесуальних дій та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії».

Отже, КПК України не забороняє, а передбачає можливість отримання доказів у процесі затримання правопорушника й засіб їх фіксації та посвідчення – протокол затримання, у якому засвідчуються обставини й факти, установлені при затриманні особи. Будучи процесуальним носієм фактичних даних, що мають значення для справи (належать до предмета доказування) й відповідають вимогам допустимості та достовірності, протокол затримання підозрюваного, безсумнівно, є джерелом доказів у кримінальному провадженні. При цьому доказове значення протоколу затримання полягає в тому, що в процесі піймання підозрюваного встановлюються (виявляються, констатуються), а в протоколі затримання адекватно відображаються обставини й факти, що мають значення для кримінального провадження. Навряд чи доказова інформація може бути отримана шляхом ув'язнення підозрюваного («домашнього арешту» або поміщення до ІТТ). Якби законодавець під затриманням розумів тільки ці дії, то протокол затримання зараховувати до джерел доказів не мало б сенсу.

Безумовно, затримання підозрюваного містить у собі досить широкий комплекс методів пізнання злочинної події: елементи безпосереднього візуального спостереження за підозрюваною особою, елементи огляду її тіла, елементи особистого обшуку. Звичайно, варто враховувати, що затримання підозрюваного є дією, що відбувається в екстремальній обстановці. Тим не менше, кожний, хто опинився втягнутим у сферу злочинної події, зобов'язаний ужити невідкладних заходів щодо затримання правопорушника, закріплення явних слідів злочину, виявлених на ньому та його одязі, при ньому, у його житлі чи на місці події, вилучення й закріплення слідів, що швидко псуються, фіксації (у тому числі шляхом технічного документування з використанням власного мобільного телефону) результатів спостереження, а також щодо охорони місця події з тим, щоб виключити знищення слідів злочину з боку підозрюваного чи інших зацікавлених осіб. Виконання таких дій забезпечуватиме як отримання доказів у процесі затримання, так і можливість результативного проведення надалі огляду місця події та місця затримання, освідування, особистого обшуку й інших слідчих (розшукових) дій.

Своєчасне вилучення та процесуальне закріплення виявлених слідів злочину виключить можливість їх знищення з боку затриманого на шляху його доставляння до правоохоронного органу, являтиме реальну можливість перевірки і спростування неправдивих заяв з боку останнього про те, що «викривальні докази» були йому підкинуті, підкладені або утворилися в процесі припинення його дій або доставляння його до органу розслідування. Тим самим виконання дій із документування (фіксації) та посвідчення ходу й результатів затримання підозрюваного дасть змогу правильно визначити належність до кримінального провадження, допустимість і достовірність отриманих при цьому речових джерел доказової інформації, факту й результатів застосування технічних засобів та інших фактичних даних.

Усе викладене надає можливість зробити висновок про те, що затримання підозрюваного є важливим процесуальним засобом збирання доказів, а протокол затримання є суттєвою ланкою їх процесуального закріплення й оформлення.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав і основних свобод людини (прийнята 04.11.1950 р. і ратифікована Законом України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР) // Офіційний вісник України від 16.04.1998. – 1998. – № 13; № 32 від 23.08.2006. – С. 270.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI, уведений у дію з 20.11.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88 (Зі змінами, унесеними згідно із Законом України від 06.05.2014 р. № 1235-VII).

3. Див.: Шейфер С.А. Доказательственное значение задержания подозреваемого / С.А. Шейфер // Соц. законность. – 1972. – № 3. – С. 56; Шейфер С.А. Следственные действия: система и процессуальная форма / С.А. Шейфер. – М. : Юрид. лит., 1981. – 128 с.; Дубинский А.Я. Некоторые вопросы правовой регламентации задержания подозреваемого в совершении преступления / А.Я. Дубинский // Материалы теоретической конференции по итогам научно-исследовательской работы профессорско-преподавательского состава за 1972 год. – К. : Киевская ВШ МВД СССР, 1973. – С. 87–92; Федоров Ю.Д. Тактика задержания / Ю.Д. Федоров. – Ташкент, 1975; Короткий Н.Н. Задержание лица, подозреваемого в совершении преступлений / Н.Н. Короткий. – К. : Изд-во МВД УССР, 1977; Янушко В.И. Тактика задержания подозреваемых / В.И. Янушко. – Минск, 1981; Гаврилов А.К. Задержание подозреваемого в совершении преступления / А.К. Гаврилов // Следственные действия : [учебное пособие]. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1984. – 268 с.; Тертышник В.М. Задержание подозреваемого: содержание и процессуальная форма / В.М. Терышник // Вопросы уголовного процесса и криминалистики – М. : ВНИИ МВД СССР, 1988; Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : [підручник] / В.М. Тертишник. – 5-те вид., доп. і перероб. – К. : А.С.К., 2007. – С. 421; Чувилев А.А. Производство следственных действий / А.А. Чувилев // Уголовный процесс : [учебник для вузов] / под ред. В.П. Божьева. – М. : Спак, 1998. – С. 286–288; Громов Н.А. Уголовный процесс России / Н.А. Громова. – М., 1998. – С. 307; Шибіко В.П. Слідчі дії / В.П. Шибіко // Кримінальний процес України / [М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко]. – К. : Либідь, 1999. – С. 244; Малярова В.О. Сутність затримання як слідчої дії / В.О. Малярова // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. Спецвипуск. – Х. : НУВС. – 2000. – С. 133–136; Мельников В.Ю. Задержание подозреваемого : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.Ю. Мельникова – Краснодар, 2004. –169 с.; Макаренко Є.І. Розшук і затримання підозрюваних (звинувачених) у наркобізнесі : [навчальний посібник] / Є.І. Макаренко. – Д. : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2005. – с. 83; Макаренко Є.І. Теорія та практика встановлення й затримання осіб, якими учинено злочин : [монографія] / Є.І. Макаренко. – Дніпропетровськ : Дніпр. держ. університет внутрішніх справ, 2011, – С. 254–285; Матисов К.В. Задержание и доставление в ОВД лиц, подозреваемых в совершении преступлений : [учеб.-метод. пособ.] / К.В. Матисов. – Челябинск : Челяб. юрид. ин-т МВД России, 2005; Погорецький М.А. Затримання підозрюваного: проблеми обґрунтування рішення / М.А. Погорецький // Юридичний радник. – 2007. – № 6 (20). – С. 92–97; Бірюков В.П. Юридична природа затримання: постановка проблеми / В.П. Бірюков // Форум права. – 2010. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10bvpzpp.pdf; Карпов Н.С. Питання затримання обвинуваченого, який перебуває в розшуку / Н.С. Карпов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : 2010_3/karpov.htm; Меживой В.П. Актуальні питання затримання осіб за новим КПК України / В.П. Меживой, О.В. Меживой [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.corp-lguvd.lg.ua/d130106.html.

4. Сергеев А.И. Задержание лиц, подозреваемых в совершении преступления, по советскому уголовно-процессуальному закону / А.И. Сергеев. – Горький, 1976. – 60 с.; Абдумаджидов Г.А. Расследование преступлений / Г.А. Абдумаджидов. – Ташкент, 1986. – С. 104; Григорьев В.Н. Задержание подозреваемого органами внутренних дел / В.Н. Григорьев. – Ташкент, 1989; Черненко А.П. Кримінально-процесуальне затримання особи: Слідча дія чи запобіжний захід? / А.П. Черненко // Організаційно-правові питання реформування досудового слідства в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції.

Донецьк, 13 грудня 2002 р. – Донецьк : ДІВС, 2003. – С. 125–132; Білоусов О.І. Затримання підозрюваного як тимчасовий запобіжний захід у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.І. Білоусов. – Одеса, 2006; Чернова А.К. Затримання особи, підозрюваної в скоєнні злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.К. Чернова. – Одеса, 2009; Ангеленюк А.-М. Ю. Окремі аспекти реформування інституту кримінально-процесуального затримання / А.-М. Ю. Ангеленюк // Митна справа. – 2012. – № 1. – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 112–116.

5. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальна регламентація слідчих дій : [монографія] / Л.М. Лобойко, А.П. Черненко. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-тет внутр. справ, 2005. – С. 7–19; Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право : [навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту] / Л.М. Лобойко. – 3-є вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – 2008. – С. 86; Грошевий Ю.М. Шляхи вдосконалення судоустрою та судочинства України / Ю.М. Грошевий / Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4. – С. 193–203.

6. Гуткин И.М. Актуальные вопросы уголовно-процессуального задержания / И.М. Гуткин. – М. : Академия МВД СССР, 1980. – С. 50.

7. Петрухин И.Л. Задержание / И.Л. Петрухин // Проблемы кодификации уголовно-процессуального права. – М. : ИГПАН СССР, 1987. – С. 51.

8. Ляш А.О. Затримання підозрюваного у справах про отримання хабара / А.О. Ляш, В.М. Ліщенко // Часопис Академії адвокатури України – 2012. – № 16. – С. 5.

9. Кримінальний процес України : [підручник] / [М.М. Міхеєнко, Т.В. Нор, В.П. Шибіко]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

ОЛІЙНИКОВ Г. В.,
кандидат медичних наук, доцент
кафедри кримінального права
та кримінології юридичного факультету
(ДВНЗ «Національний гірничий університет»)

СИВОЛАП І. І.,
полковник міліції, старший викладач
кафедри цивільного та господарського
права юридичного факультету
(ДВНЗ «Національний гірничий університет»)

УДК 343.985 – 058.55 343.95

ПСИХОЛОГІЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ СЕРІЙНИХ ЗЛОЧИНЦІВ НА ЕТАПАХ ДОСУДОВОГО Й СУДОВОГО СЛІДСТВА

У статті розглядаються проблемні питання психологічної верифікації серійних злочинців на етапах досудового й судового слідства, види слідчих дій, законність доведення справи до судового розгляду, мотивація девіантної поведінки серійних злочинців.

Ключові слова: *серійний злочинець, верифікація, види досудового й судового слідства, патопсихологічні зміни, манії, фобії, мотивація, девіантна поведінка.*

В статье рассматриваются проблемные вопросы психологической верификации серийных преступников на этапах досудебного и судебного следствия, виды следственных действий, законность доведения дела к судебному рассмотрению, мотивация девиантного поведения серийных преступников.

Ключевые слова: *серийный преступник, верификация, виды досудебного и судебного следствия, патопсихологические изменения, мании, фобии, мотивация, девиантное поведение.*

The article deals with the problematic issues of psychological verification of serial offenders in pre-trial and trial, the types of investigative measures, the legality of bringing the case to judicial review, the motivation of deviant behavior serial offender.

Key words: *serial offender, verification, and marine species dosudovogo investigation path psychological changes, mania, phobias, motivation, deviant behavior.*

Вступ. Розбудова сучасної демократичної правової України, курс на європейську інтеграцію, розмаїття юридичних позицій зумовлюють необхідність модернізації та вдосконалення основних принципів діяльності правоохоронних органів і судоустрою при розслідуванні особливо небезпечних кримінальних злочинів [1; 2; 3].

Постановка завдання. З огляду на небезпечність скоєння з особливою жорстокістю кримінальних злочинів актуальними є питання щодо їх мети й завданнями, розкриття та розгляду справ серійних злочинців на етапах досудового слідства й суду.

Результати дослідження. Ця проблема, її практична спрямованість нерозривно пов'язані з юридичною наукою і практикою. Крім того, кожна стадія етапів досудового й судового слідства мають процесуальну форму, свій зміст, що визначаються їх завданнями [1]. У ході досудового провадження збирання та перевірка доказів, реалізація постанови, санкцій, здійснення кримінального переслідування щодо особи, яка вчинила цей злочин, потребують процесуальних гарантій. Широке коло видів і психології слідчих дій, стадії досудового й судового розслідування законодавчо окреслені межами кримінального процесу – від постанови про порушення кримінальної справи до винесення остаточного вироку [2; 3]. Принцип верховенства права є підставою для притягнення особи до відповідальності із застосуванням заходів, що забезпечить вагомість обвинувачення в суді підозрюваного, конституційно реалізувавши права всіх учасників на етапах слідства тощо [4].

Верифікація серійного злочинця потребує спрямованої наукової парадигми доказування й досить глибоких знань психології та правознавства, уміння їх поєднувати й аналізувати [5]. Інтереси кримінології концентруються навколо таких проблем: серійний злочин як соціально-правове явище; сама особа злочинця; причини та умови цього виду злочинності; запобігання цьому виду злочину [6; 7]. Для вирішення цих питань у правовідносинах необхідно використовувати еталонний алгоритм рішення для психологічної верифікації у визначенні серійного злочинця як серійного. Він включає таке: 1. Визначення суспільно небезпечного злочину як серійного. 2. Формулювання проблем. 3. Визначення проблеми. 4. Кваліфікація кримінального злочину як серійного. 5. Визначення причин кримінального злочину. 6. Установлення зв'язку з іншими правопорушеннями та злочинами. 7. Оцінювання повноти й достовірності інформації на етапах слідства. 8. Вирішення питання можливості розкриття цього злочину та фіксація в реєстрі досудового провадження. 9. Розробка варіантів вирішення проблеми. 10. Вибір критерію оцінювання варіантів вирішення. 11. Оцінювання варіантів вирішення. 12. Оформлення вирішення й передавання справи до судового розгляду. 13. Постановка завдань виконавцям. 14. Документальне оформлення завдань. 15. Організаційне виконання рішення. 16. Контроль за виконанням рішення на всіх рівнях.

Психотехнологія розкриття цього злочину, алгоритм системного оброблення отриманої інформації включає складний, законодавчо обґрунтований нормативними актами комп-

лекс організаційних і виконавчих завдань, ураховуючи повідомлення особі про підозру, затримання за підозрою в учиненні кримінального правопорушення підозрюваного, його арешт, висунення обвинувачення, кадровий склад, який виконуватиме гласні й негласні слідчі дії, проводитиме судовий контроль і розслідування з винесенням судового рішення. Законодавство України в галузі кримінального процесу встановлює спеціальний порядок проведення окремих процесуальних дій стосовно всіх фахівців [3; 4]. Ураховуючи гласні види слідчих дій, стратегію формулювання та складність отримання психологічного результату, їх практичну спрямованість, кожен зі слідчих повинен досконало володіти методологічними основами й методами юридичної, соціально-психологічної і кримінальної психології. Етапи отримання, збирання доказів, їх використання, оперативно-розшукова діяльність, уніфікація процесів доказування повинні виключити можливість помилкових дій [8; 9].

Визначення й фіксацію ознак серійного злочинця розглядають у динаміці психологічних або патопсихологічних змін, що виникають в особи, яка, самореалізовуючись, маючи афективні, сексуальні розлади, невдачі в особистому житті, проблемну поведінка в соціумі, не в змозі самостійно вирішувати особисті питання. Їх можливо виявити в нав'язливих параноїків, маніфестних і латентних шизофреників, невротиків [8]. Структура психіки, динаміка психічних процесів, фантазії, фобії, збентеженість, самообвинувачення, пригнічений стан, невралгічні процеси в головному мозку, на фоні агресивності призводять до деструктивних схильностей. Емоційна холодність, надзвичайна хитрість, неможливість кохати й бути коханим, утрата раціональної самоорієнтації приводять до моделі перенавченої психологічної установки при скоєнні серійних злочинів, продовження злочинної діяльності на фоні домінанти реалізації ідеї демонстративності вбивств або збочень при сексуальних насильствах [14]. Стереотип деструктивної типології комплексного характеру та пояснення поведінки його дій такий: він знайомий із жертвами, він їх убиває жаліючи, він карає виключно жінок, район його дії граничний, його робота дає змогу скоювати злочини, він непомітний, у його дитинстві домінували жінки, йому від 20 до 40 років, він має фізичні дефекти або бридкий, має вищу або середню освіту, він досить розумний, він майже не вживає алкоголю, не використовує ненормативної лексики, до жертв він підходить із ненавистю, виявляючи при скоєнні злочину повагу. У серійного злочинця існують певні дні тижня, моделі скоєння злочину [5; 6; 14]. Емоційна холодність, відсутність співчуття до близьких і оточуючих – сенс і причини скоєння кримінальних злочинів, із часом приводять до серійності, наростання жорстокості й зухвалості [7; 17]. Слідчий, переконавшись у результатах досліджень судово-медичної експертизи підозрюваного, постраждалих або трупів загиблих, висновках судово-психіатричної експертизи щодо дієздатності заарештованого, повинен, стратегічно націлившись на результат, отримати його зізнання у скоєнні злочинів. Психологічна верифікація даних злочинів досить зрозуміла [10; 11]. При проведенні розслідування необхідна ретельна перевірка законності, достатності даних щодо ознак злочину, обґрунтованості та справедливості процесуальних дій, гарантії прав на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому Кримінально процесуальним кодексом України [1]. Суттєвим у діяльності слідчих буде використання знань і умінь юридичної психології, при проведенні огляду місця події, обшуку й виїмки, упізнання, допиту, очної ставки, освідування особи, перевірки показів на місці, призначення психологічної та психіатричної експертиз, активна участь у роботі судового засідання. Це статистично доведе, що цей підозрюваний повинен бути притягнутим до суду як серійний злочинець [7; 12].

Так, психологічна верифікація враховує пізнавальну, конструктивну комунікативну й засвідчувальну види діяльності. Це необхідно для констатації характерних особливостей і рис підозрюваного та його: 1) національно-психологічних особливостей; 2) індивідуально-особистісної належності; 3) групової приналежності; 4) особливостей морально-психологічного стану. Ураховуючи індивідуальність підозрюваного, його протидію слідству, без знань юридичної психології досить складно аналізувати необхідну інформацію при проведенні слідчих дій різними фахівцями [12; 17]. Треба отримати і скласти характеристику під-

озрюваного як особистості. Вона включає інформацію про таке: ПІБ, походження, сім'я і її вид, кількість дітей у сім'ї, наявність спадкових і генетичних хвороб у сім'ї, район проживання, освіта, інтерес до навчання в навчальних закладах, проблеми з правоохоронними органами в дитинстві, притягнення до кримінальної відповідальності, ставлення до військової служби та служба в лавах збройних сил, загальний стаж роботи, записи у трудовій книжці, кількість змін місця роботи, риси особистості, ставлення до оточуючих, міжособистісні взаємини, ставлення до праці, особистісне ставлення до праці, органів управління, державних органів, керівників державних органів, окремих прошарків населення, національних меншинств, підприємств, підприємців, робітників, мотивація до праці, ставлення до новин, змін у праці, в особистому житті, змін у суспільстві, змін у державі, особистісні якості, відзнаки від інших, специфічні особливості, індивідуальні якості, ставлення до громадської діяльності, стан здоров'я, особливо психічний, правова соціалізація та правослухняна поведінка особистості. При проведенні слідства необхідно володіти психологічною технікою постановки запитань, у тому числі при роботі з документами обов'язкової статистичної звітності, ураховуючи вірогідність отримання дезінформації. Так, питання необхідно вміло поділити на сумісні, несумісні, контрпитання, з відповідями «так» чи «ні», ствердні, альтернативні, шокувальні, навідні, відкриті, закриті, інформаційні, уточнювальні, незабарні, зіставні, деталізуючі, контрольні, направляючі, ризиковані, демонстративні, риторичні, провокаційні, іронічні, псевдопитання, гіпотетичні, некоректні, лихі, злі, натякаючі, основні, додаткові, викривальні [13].

Ця діяльність потребує знання матеріалів справи, неоднозначності підходів, уміння вчасно й по суті поставити потрібні питання, ураховуючи вид і етапи слідчих дій, психологію обвинуваченого, адекватність його поведінки, особливості психічного стану при викладання інформації, розуміння підозрюваним висунутого обвинувачення, терміну скоєння злочинів, участі фахівців. Так, слідчі, експерти, формулюючи визначення слідчих дій, повинні розуміти суб'єктивну й об'єктивну динамічну, поетапну зміну стану підозрюваного на етапах слідчих дій, відчуття їм особливого або хворобливого стану, особливості сприйняття ситуації, пам'яті, уваги, мислення, уявлення, мови, емоцій, волі, темпераменту, характеру, здібностей, змін у стані здоров'я та нервовій системі, особистісних якостей, впливу рідних, близьких, адвокатів, розуміння тяжкості скоєних злочинів. Наявність патопсихологічного стану підозрюваного досить часто визначає загрозливу, агресивну, небезпечну поведінку, з можливістю неконтрольованих вербальних і невербальних дій (поза, дихання, жести, обличчя й очі, голос, темп мовлення), у тому числі заподіювання самоушкоджень. Її можливо визначити як особливий психічний стан, можливо тимчасовий; внутрішню кризу; емоційну байдужість; депресію; агресивність; егоцентризм; лабільність; фрустрацію. Виникнення подібного патопсихологічного стану є результатом психосоматичних розладів, соціального відхилення, правової інфантильності, кримінальних схильностей, соціальної непристосованості. Це може пояснюватися і спадковістю, і деструктивним впливом соціального середовища. Тому, аналізуючи особливості хворобливого психічного стану, фахівцям необхідно використати увесь спектр слідчих дій із послідовністю їх проведення. Конституційно це забезпечує права, свободи й законні інтереси підозрюваного [14; 15]. Перебуваючи під слідством, підозрюваний перебуває у стані фрустрації, складного емоційного стресу і, протидіючи слідству, необхідну інформацію з різних причин приховує. Володіння слідчими сугестологією, вербальною та невербальною діагностикою симуляції, дисимуляції, аггравації й дезаггравації психологічно допоможе верифікувати правдиві показання щодо скоєння досить небезпечних кримінальних злочинів. Проводячи слідчі дії, з позиції кримінальної психології необхідно визначитися щодо наявності алекситимії, фізичного типу конституції, різновидів неврозу, психопатій, типології особистості серійного злочинця. Так, наприклад, за А.Ф. Лазурським, це буде активно-збочений тип, за С.В. Познашевим, треба визначити співвідношення між екзогенними й ендогенними факторами виявів криміногенності, за А.Г. Ковальовим – глобальний злочинний тип тощо [7; 16]. Це, у свою чергу, допоможе слідчим предметно визначитися у причинах агресивної девіантної поведінки, класифікації, психосексуальної орієнтації,

уяви, окремих особистісних ознаках серійного злочинця й зарахувати підозрюваного до конкретного типу. Так, за метою та мотивацією поведінки може бути гедоніст особливого типу, організований, дезорганізований злочинець, серійник за статевою, віковою належністю, за кількістю жертв, сферою кримінальної активності, територіальною ознакою, окремими ознаками, постановкою дослідів на людях, за специфічністю, збоченістю скоєння злочинів, вибором місця злочину, за прогнозуванням, місцезнаходженням, місцем злочину, часом нападу, терміном між рецидивами скоєння злочинів, способом поводження з тілом жертви після скоєння злочинів [16]. Сприйняття слідчим інформації, психологічна верифікація повинні проходити через послідовний алгоритм аналізу та синтезу, що допоможе зробити необхідні висновки щодо підозрюваного. Цими етапами будуть сприйняття загалом і окремих деталей зовнішнього вигляду особи, яка перебуває під слідством, динаміка особливостей її поведінки, формування уявлення про особистісну психофізіологію, інтерпретація, прогнозування подальших дій і вчинків, аналіз причин і перспектив змін поведінки, обмірковування й вибудовування стратегії особистої поведінки з урахуванням отриманих інформаційних даних [6]. Це допоможе, побудувавши портрет особистості серійного злочинця, визначивши судові докази, надати безперечну доказову інформацію щодо вини підозрюваного, зрозуміти мотиваційну поведінку злочинних дій членами судового засідання [14].

Доводячи докази вини, необхідно враховувати постійну зміну сучасного кримінального процесуального права, яке формується внаслідок змін, що відбуваються всередині країни. Так, у судовому засіданні фахівцям і експертам необхідно визначитися в сучасних поняттях: одиночна, двійна, трійна чи масові жертви й серійний злочини. Довести різницю між масовими, ланцюговими та серійними злочинами. Для сторони обвинувачення й адвоката вкрай важливо визначитися в комплексі ознак, які відрізняють серійного злочинця від інших різновидів злочинів зі значною кількістю жертв, для кваліфікації злочинної діяльності [15; 16]. Окремі психічні розлади, фізичний стан, каліцтво, поводження в дитинстві, черепно-мозкові травми, інфекційні захворювання, з ураженням головного мозку, психічна деградація, ритуальність дій викривлюють поведінку, призводячи до неадекватності у сприянні оточуючих. Вияви неврастенії, психозів, афективного маніфестуючого стану, шперрунг приводять до неврозу, нав'язливого стану, імпульсивності й деліквентної поведінки [8; 15; 16]. Така особа психологічно захищається специфічним, тільки їй притаманним самоствердженням, регресією поведінки й не в змозі сприймати оточуючих із позитивної точки зору [5; 7]. Утрата сили, енергії зумовлює значні психічні відхилення, зникнення любові до оточуючих, емоційну тупість, неможливість приймати рішення, а наявність циклотимії, сексуальних розладів, фобій і маній призводять до відчуття особистої неістотності [5; 15].

Висновки. Серійний злочинець у своїх фантазіях, мареннях, маніакальному стані аргументовано доходить висновку щодо жаги помсти оточуючим, агресії, насильства, комплексів фізичної чи психічної неповноцінності, звуженості кола інтересів, періодичної наявності почуття провини, неможливості психологічно витиснути потяги, загострення нав'язливого стану, параноїдального синдрому, отримуючи при цьому емоційне й сексуальне задоволення. Це заспокоює, допомагає зняти емоційне напруження на окремий проміжок часу. Циклотомічність психічного стану, емоційне напруження й неврівноваженість призводять до планування й пошуків нової жертви та скоєння кримінального злочину. Варто зазначити, що правова система нашої країни, пом'якшення наслідків нестабільності, соціальна справедливість, демократичний характер держави, правомірна поведінка в кримінальному законодавстві сприятимуть боротьбі із серійними злочинцями. Склад судового доказу, адекватні засоби протидії при обвинуваченні необхідно будувати відповідно до трьох взаємопов'язаних блоків: нормативно-процедурного, інформаційного й фактовстановлювального. Психологічна верифікація, використання знань і умінь у правознавстві, юридичній і кримінальній психології при проведенні слідчих дій допоможуть установити сутність, об'єкт злочину, його конкретизацію, нададуть достатні правові підстави для застосування до серійного злочинця засобів державного примусу та реалізації каральної функції держави.

Список використаних джерел:

1. Кримінально-процесуальний кодекс України від 07.10.2014 р. №1689-VII // ВВР України.

2. Кримінальне право України / [Ю.В. Баулін, В.Ю. Борісов, В.І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В.В. Сташиса, В.І. Тація. – Х. : Право, 2010. – 456 с.

3. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 р. // ВВР України. – 2004. – № № 3, 4. – С. 21. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //zakon. rada. Gov. ua/ cgi-bin/lavs/main/cgi?nreg=1129-15.

4. Панов М.М. Питання вдосконалення ст. 200 КК України / М.М. Панов // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матер. наук. конф. (15 травня 2009 р.) / редкол. В.І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х., 2009.

5. Антонян Ю.М. Личность преступника / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – СПб. : Питер, Юридический центр Пресс, 2004, 366 с.

6. Блэкборн р. Психология криминального поведения / р. Блэкборн. – СПб. : Питер, 2004. – 496 с.

7. Моховиков А.Н. Судебная психиатрия : [учеб. пособ.] / А.Н. Моховиков. – 3-е изд., исправ. и дополн. – Одесса : Юридична літер., 2004. – 176 с.

8. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Л.М. Балабанова. – Д. : Сталкер, 1998. – 432 с.

9. Коновалова В.Е. Основы юридической психологии : [учебник] / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. – Х. : Одиссей, 2005. – 352 с.

10. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В.Г. Гончаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 388 с.

11. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы : [учеб. пособ. для вузов] / В.В. Нагаев. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, Закон и право, 2000. – 333 с.

12. Медведєв В.С. Кримінальна психологія : [підручник] / В.С. Медведєв. – К. : Атіка, 2004. – 368 с.

13. Бондаренко В. Магия правосудия: секреты психопрактики судьи / В. Бондаренко. – Харьков : Золотые страницы, 2007. – 440 с.

14. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину : [монографія] / А.В. Савченко. – К. : Атіка, 2002. – 144 с.

15. Психология террористов и серийных убий : [хрестоматия]. – Мн. : Харвест, 2004. – 400 с.

16. Тимченко А.В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : [учеб. пособ.] / А.В. Тимченко, В.Е. Христенко. – Х. : ООО «Одиссей», 2004. – 448 с.

17. Бедь В.В. Юридична психологія : [навч. посіб.] / В.В. Бедь. – К. : Каравела ; Львів : Новий світ-2000, Магнолія плюс, 2003. – 376 с.

ОСТАФІЙЧУК Г. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного,
господарського та кримінального права
*(Інститут права та суспільних відносин
ДВНЗ «Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»)*

УДК 343.123.12

ПРЕДСТАВНИЦТВО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглядається інститут представництва у кримінальному провадженні. Визначається процесуальний статус осіб, котрі представляють інтереси учасників під час кримінального провадження. На підставі аналізу процесуального статусу встановлюється юридична відповідальність окремих учасників. Надаються пропозиції щодо встановлення представника малолітньої, неповнолітньої особи під час досудового розслідування та судового розгляду.

Ключові слова: *інститут, представництво, кримінальне провадження, захисник, гарантія, юридична відповідальність, неповнолітня, малолітня особа.*

В статье рассматривается институт представительства в уголовном производстве. Определяется процессуальный статус лиц, представляющих интересы участников. На основе анализа процессуального статуса участников процесса устанавливается их юридическая ответственность. Вносятся предложения по усовершенствованию статуса представителя малолетнего, несовершеннолетнего во время досудебного расследования и судебного рассмотрения.

Ключевые слова: *институт, представительство, уголовное производство, защитник, гарантия, юридическая ответственность, несовершеннолетний, малолетнее лицо.*

The article examines the institution of representation in criminal proceedings. Specifies the procedural status of persons representing the interests of participants in criminal proceedings. The analysis of the procedural status of established legal responsibility of individual participants. Proposals for the establishment of a representative of a minor, a minor during the preliminary investigation and trial.

Key words: *college, representation, criminal proceedings, defense counsel, warranty, legal liability, minor, minor.*

Вступ. Представництво у кримінальному провадженні є інститутом, який визначає процесуальний статус осіб, котрі представляють інтереси учасників під час кримінального провадження. Актуальність статті полягає в новому визначені представництва у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України). Основні положення КПК України регламентують діяльність законного представника підозрюваного або обвинуваченого (ст. 44 КПК України); законного представника потерпілого (ст. ст. 58 і 59 КПК України); цивільного позивача й відповідача (ст. ст. 63 і 64 КПК України). Однак КПК України обійшов увагою представництво малолітньої, неповнолітньої особи.

У наукових дослідженнях правовий зміст кримінального процесуального представництва вивчався в роботах С.І. Вікторського, М.В. Духовського, С.В. Познишева, М.М. Полянського та ін. [3, с. 153; 4, с. 186; 7, с. 119; 8, с. 72].

Окремі аспекти кримінальної процесуальної діяльності ретельно досліджувався в працях Є.Ю. Бова, Т.В. Корчева, С.В. Толокольнікова, Р.А. Чайки, А.О. Шульги й ін. [1, с. 173; 5, с. 74].

Постанова завдання. Наукові дослідження представництва у кримінальному провадженні більшою мірою стосувалися загальних питань процесуального статусу представників, а процедура відповідальності учасників узагалі не вивчалась. Чинний КПК України прямо не визначає змісту цього елемента в системі регламентації процесуального статусу. Безумовно, щодо цих учасників діють звичайні, що не визначені прямо в КПК України норми, які передбачають відповідальність за неналежне виконання ними відповідних обов'язків. Тому одним із завдань дослідження є вивчення змісту відповідальності зазначених учасників і визначення якісного рівня забезпечення нею обов'язків, що мають нести представники інтересів інших учасників у кримінальному провадженні.

Результати дослідження. Більшість положень КПК України, що регламентують процесуальний статус представників, відсилають правозастосовника до відповідних норм, які регулюють діяльність учасника, котрий повинен мати певного представника. Розглянемо детально положення, що регулюють процесуальний статус певних учасників.

Ст. 44 КПК України, регулюючи процесуальне становище законного представника підозрюваного або обвинуваченого, надає цим особам лише права, що збігаються зі змістом прав тих осіб, яких вони представляють, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена представнику. Законодавець не визначає у відповідній статті жодного обов'язку законного представника, але передбачає положення про ефективне виконання цим учасником покладених обов'язків. Гарантією виконання процесуальних функцій є обов'язкова відповідність його процесуального інтересу інтересам обвинуваченого або підозрюваного. У разі відсутності такого зв'язку учасник, котрий веде провадження, має право прийняти рішення про заміну представника іншою особою, яка може бути залученою до кримінального провадження.

Подібно до процесуального статусу законного представника підозрюваного визначено зміст процесуального статусу законного і звичайного представника потерпілого, які є майже ідентичними. Розбіжність полягає лише в закріпленому законодавцем положенні щодо участі представника потерпілого тільки особи, котра має право бути захисником у кримінальних провадженнях, і наявності в учасника, який веде провадження за участі законного представника потерпілого, обов'язку прийняти рішення про його заміну у випадку невідповідності його процесуального інтересу інтересам потерпілого.

Законодавець використовує наведену основу врегулювання процесуального статусу законного представника потерпілого під час визначення законних представників цивільного позивача й відповідача. Подібно до законного представника потерпілого законним представником цивільного відповідача й позивача може бути лише особа, яка має право бути захисником. Як і в усіх наведених випадках, законні представники цивільного позивача й відповідача користуються лише правами особи, яку вони представляють.

Процесуальною гарантією виконання учасниками процесу прав та обов'язків є юридична відповідальність, яка повинна бути застосована в разі невиконання або порушення обов'язків щодо захисту прав та інтересів особи, яку вони представляють. Досліджувалися різні аспекти юридичної відповідальності, правова природа та її місце в правовій системі. Однак до сьогодні не існує чіткого визначення структури, системи, правової основи відповідальності. Зміст визначень іде від загальної констатації факту застосування санкцій правових норм до визнання наявності в держави обов'язку застосовувати до порушника певні стягнення або накладати на нього обов'язок нести певну відповідальність.

Ю.С. Шемшученко в юридичній енциклопедії визначає юридичну відповідальність як вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає в застосуванні до правопорушника (фізичних і юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються в примусовому порядку державою. Юридична відповідальність, на його думку, є правовідношенням між державою в особі її органів (суду, спеціальних інспекцій тощо) і правопорушником, до якого застосовують юридичні санкції з негативними для нього наслідками [12, с. 437].

Д.Л. Василенко юридичною відповідальністю називає обов'язок особи, яка вчинила правопорушення, піддатися заходам державного примусу [2, с. 18].

В.Ф. Погорілко, Р.А. Чайка й інші під юридичною відповідальністю розуміють застосування до осіб, котрі вчинили правопорушення, передбачених законом заходів процесуального примусу в установленому для цього процесуальному порядку [6, с. 88; 11, с. 110].

Аналіз висловлювань науковців надає підстави для конкретних визначень, а саме: законні представники повинні нести юридичну відповідальність за порушення чинного законодавства: кримінальну, кримінально процесуальну, адміністративну.

Законні представники можуть нести кримінальну відповідальність лише за негативне втручання у процесуальну діяльність і перешкоджання її законному перебігу. Виходячи з положень Кримінального кодексу України (далі – КК України), вони можуть бути притягнутими до відповідальності за незаконне втручання в діяльність судових органів (ст. 376 КК України), погрозу або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного (ст. 377 КК України), умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного (ст. 378 КК України), посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їхньою діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя (ст. 379 КК України).

Менш узгоджену основу відповідальності знаходимо в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Законом передбачено адміністративне стягнення щодо загальних порушень з боку представника. Цей учасник судочинства буде нести відповідальність, наприклад, за перешкоджання явці до суду присяжного (ст. 185-5 КУпАП).

Поза увагою законодавця щодо відповідальності представників залишилися такі правопорушення, як вияв неповаги до суду (ст. 185-3 КУпАП), ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування (ст. 185-4 КУпАП).

У відповідних нормах названо основних учасників, які, на думку законодавця, можуть бути учасниками правопорушень, але представників серед них немає.

Важливість участі представника в кримінальному провадженні є доцільністю застосування саме адміністративної відповідальності. У більшості випадків ці учасники можуть бути замінені на інших, але реалізація відповідної процедури, пошук таких осіб, визначення їхнього інтересу й можливості бути законним представником ускладнюють кримінальне провадження, створюють перешкоди для досягнення його завдань.

Не менше проблем існує в розумінні кримінальної процесуальної відповідальності законного представника. Законодавцем не передбачено застосування до цього учасника ні грошового стягнення, ні приводу. Осмислюючи таку систему забезпечення виконання законним представником покладених обов'язків, варто зауважити, що в її основі лежить сенс участі (який є обов'язком) законного представника представляти інтереси свого підопічного і право особи, яка веде провадження, усунути представника, якщо він не може реалізувати певний інтерес. Така структура не створює ефективної системи, яка була б універсальною та функціонувала з незначною залежністю від суб'єктивних чинників. Щодо представника кримінальним законодавством забезпечено лише прямо невизначений обов'язок, який вимагає від законного представника не протидіяти кримінальному процесу суспільно небезпечним шляхом.

Виходячи з цього, в адміністративному і кримінальному процесуальному законодавстві доцільно передбачити відповідальність за ухилення від явки до особи, котра веде кримінальне провадження. Для забезпечення участі під час процесуальної дії, наприклад накладення грошового стягнення, щодо законних представників доцільно передбачити застосування приводу.

Більш складною, але й ефективною варто визнати систему забезпечення відповідальністю обов'язків особи, що є звичайним представником. Становище цього учасника не відрізняється від правового становища законного представника. Значно доповнює якісний рівень правового статусу та вимога, згідно з якою таким учасником може бути лише особа, котра має право бути захисником у кримінальному провадженні. Захисником, відповідно до ст. 45 КПК України, може бути лише адвокат.

Значно складніше визначений законодавцем процесуальний статус захисника підозрюваного. На відміну від статусу інших представників, якими можуть бути лише адвокати, щодо цього учасника процесуальних правовідносин КПК України встановлює конкретні обов'язки.

Окрім КПК України, правове становище адвоката у кримінальному провадженні регулюється Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Цей закон передбачає як основні засади ведення адвокатської діяльності, так і дисциплінарну відповідальність за вчинення адвокатом відповідних правопорушень. Дисциплінарним проступком адвоката визнаються такі дії: порушення вимог несумісності; порушення присяги адвоката України; порушення правил адвокатської етики; розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом. У порядку дисциплінарного провадження на адвоката можуть бути накладені такі види стягнень: попередження; зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року; для адвокатів України – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням із Єдиного реєстру адвокатів України, а для адвокатів іноземних держав – виключення з Єдиного реєстру адвокатів України.

Наведений перелік правопорушень адвоката непрямо вказує на існування обов'язків адвоката під час здійснення його професійної діяльності як представника у кримінальному провадженні. Як на нас, щодо адвоката достатньо повною в наведеному законі є система забезпечення виконання ним покладеної на нього функції. Детальні положення, що вимагають дотримання правил сумісності, доповнюють універсальні вимоги, які передбачають відповідальність за невиконання або неналежне виконання адвокатом своїх професійних обов'язків. У разі залучення адвоката як звичайного представника ці положення будуть повністю забезпечувати виконання ним передбачених законодавством обов'язків.

Дещо інший зміст системи обов'язків адвокат має в разі його залучення як захисника. Окрім наведених правопорушень, які, з іншого боку, позначають подію недотримання обов'язку захисником, ст. 47 КПК України передбачає чітко окреслену систему цього елемента процесуального статусу. Цей перелік доповнюється й конкретизується в організаційному плані змістом ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». До положень загального характеру варто зарахувати вимоги зазначеної статті про дотримання адвокатом України присяги і правил адвокатської етики й елемент норми, що вимагає виконання адвокатом інших обов'язків, передбачених законодавством і договором про надання правової допомоги. Інші обов'язки, передбачені цим законом, гарантують на організаційному рівні виконання адвокатом покладених обов'язків, у тому числі в галузі кримінального судочинства. Наприклад, до таких положень потрібно зарахувати обов'язок адвоката на вимогу клієнта надати звіт щодо виконання договору про надання правової допомоги або невідкладно повідомляти клієнтові про виникнення конфлікту інтересів. Є важливими для якісного виконання адвокатом покладених на нього обов'язків вимоги щодо підвищення цим учасником свого професійного рівня. Наведені положення створюють єдність у системі гарантій реалізації адвокатом функції захисту в кримінальному провадженні.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає загальний перелік обов'язків, які адвокат має виконувати в будь-якому виді судочинства. Хоча й попередньо, можна стверджувати, що загальні положення визначають належний рівень забезпечення дисциплінарною відповідальністю обов'язків захисника.

Питання про обов'язки захисника були й залишаються в теорії кримінального процесу дискусійними. Дослідники стверджують, що захисник не лише має право, а й зобов'язаний використати весь наданий йому арсенал процесуальних засобів для захисту.

Засоби захисту, наполягає А.Ю. Строган, – це насамперед усі процесуальні права захисника, серед яких є і право заявляти клопотання [10, с. 19].

Подібну думку висловлює В.В. Самолюк [9, с. 24].

Ця теза відображена у кримінальному процесуальному законодавстві. Частина 1 ст. 47 КПК України закріплює обов'язок захисника, згідно з яким він зобов'язаний використовувати засоби захисту, передбачені КПК України й іншими законами України, з метою забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого. Так само права захисника тлумачаться в теорії сучасного кримінального процесу.

Зміст прав і обов'язків захисника завжди буде пов'язаний із його призначенням і межами участі цього суб'єкта в процесі доказування. На нашу думку, суттєве розширення його правового статусу й наближення змісту цієї категорії до правового становища слідчого в сучасному кримінальному провадженні не має раціонального підґрунтя. Розповсюджені в науці думки про організацію адвокатського розслідування, проведення захисником слідчих дій мають бути забезпечені положеннями, що дозволяють формувати інтерес в особи й бажання, націлене на недопущення порушень засад кримінального судочинства, що зробити лише за допомогою юридичної відповідальності неможливо. Але такий висновок переконує в необхідності обережного ставлення до верхньої межі результату реалізації функції захисту адвокатом у кримінальному судочинстві, що означає надання захисникові певної свободи дій під час реалізації ним відповідного призначення.

Заміна захисника є негативним кримінальним процесуальним явищем, що затягує кримінальний процес і створює умови для неповної реалізації стороною захисту покладених функцій. Саме тому одним із найголовніших положень, що має виконуватись захисником, є вимога прибувати для участі у виконанні процесуальних дій за участі підозрюваного, обвинуваченого. Порушення цього обов'язку безальтернативно має зумовлювати початок процедури притягнення захисника до дисциплінарної відповідальності.

Важливим компонентом правового статусу захисника є вимога про недопущення розповсюдження інформації, яка йому відома у зв'язку з виконанням захисту обвинуваченого або підозрюваного. КПК України забороняє цьому суб'єкту без згоди підозрюваного, обвинуваченого розголошувати відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю в кримінальному провадженні і становлять адвокатську або іншу охоронювану законом таємницю. У змісті ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення, визнаються дисциплінарним проступком, учинення якого є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності. Окрім того, це положення частково забезпечується кримінальною відповідальністю, передбаченою ст. 387 КК України («Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування»).

Окрім обов'язків, у змісті ст. 47 КПК України «Обов'язки захисника» є положення, які законодавець називає правами захисника. Згідно з наведеною нормою, захисник має право відмовитися від виконання своїх обов'язків лише в таких випадках: якщо є обставини, які, згідно з КПК України, виключають його участь у кримінальному провадженні; незгода з підозрюваним, обвинуваченим щодо обраного ним способу захисту, за винятком випадків обов'язкової участі захисника; умисне невиконання підозрюваним, обвинуваченим умов укладеного із захисником договору, що виявляється, зокрема, у систематичному недодержанні законних порад захисника, порушенні вимог КПК України тощо; якщо він свою відмову мотивує відсутністю належної кваліфікації для надання правової допомоги в конкретному провадженні, що є особливо складним. Є очевидним, що запропоновані законодавцем положення у змісті обов'язків не надають захиснику права вибору, а мають бути ним виконані як обов'язок. Незважаючи на таке порушення логіки побудови норми законодавства, варто визнати належне забезпечення цього обов'язку дисциплінарною відповідальністю. Як і у випадку з адвокатською таємницею, невиконання наведених вимог підпадає під зміст дисциплінарних проступків, опис яких міститься у ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», учинення яких є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності.

Висновки. Отже, обов'язки представників, законних представників у кримінальному провадженні забезпечені переважно кримінальною та адміністративною відповідальністю. Доцільним варто визнати подальший розвиток заходів кримінального процесуального примусу як відповідальності зазначених учасників. Особливу увагу потрібно звернути на привід і грошове стягнення. Обов'язки захисника забезпечуються переважно дисциплінарною відповідальністю, яка гарантує виконання адвокатом у кримінальному провадженні покладених на нього обов'язків. Ці положення варто вказати під час доповнення відповідних статей Кримінального процесуального кодексу України.

Список використаних джерел:

1. Бова Є.Ю. Організація безоплатної правової допомоги в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Є.Ю. Бова. – К., 2009. – 215 с.

2. Василенко Д.Л. Обмеження окремих прав громадян під час досудового провадження : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Д.Л. Василенко. – К., 2008. – 215 с.

3. Викторский С.И. Русский уголовный процесс /С.И. Викторский. – М. : Типография Императорского Московского университета, 1912. – 413 с.

4. Духовской М.В. Русский уголовный процесс / М.В. Духовской. – М. : Склад-издательство в книжном магазине М.В. Клюкина, 1910. – 446 с.

5. Корчева Т.В. Проблеми діяльності захисника в досудовому провадженні та в суді першої інстанції : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Т.В. Корчева. – Х., 2006. – 208 с.

6. Органи державної влади України : [монографія] / за ред. В.Ф. Погорілка. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2002. – 592 с.

7. Полянский Н.Н. Уголовный процесс. Уголовный суд, его устройство и деятельность. Лекции Н.Н. Полянского / Н.Н. Полянский. – М. : Типография И.Д. Сытина, 1911. – 202 с.

8. Познышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса / С.В. Познышев. – М. : Леман, 1913. – 328 с.

9. Самолюк В.В. Законне представництво у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Самолюк. – Львів, 2005. – 224 с.

10. Строган А.Ю. Розгляд і вирішення клопотань на досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.Ю. Строган. – К., 2008. – 216 с.

11. Чайка Р.А. Участь захисника на досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Р.А. Чайка. – Запоріжжя, 2008. – 196 с.

12. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 1998−2004. – Т. 3 : К−М. – 2001. − 792 с.

ОЧЕРЕТЯНИЙ В. А.,
здобувач кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.98

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Стаття присвячена висвітленню актуальних проблем проведення слідчого експерименту. Проаналізовано наявні в юридичній літературі точки зору щодо цього питання, запропоновано організаційні заходи й тактичні прийоми проведення слідчої дії.

Ключові слова: *слідчий експеримент, організація, тактика, тактичні прийоми, відтворення.*

Статья посвящена рассмотрению актуальных проблем проведения следственного эксперимента. Проанализированы имеющиеся в юридической литературе мнения по этому вопросу, предложены организационные мероприятия и тактические приемы проведения следственного действия.

Ключевые слова: *следственный эксперимент, организация, тактика, тактические приемы, воспроизведение.*

The scientific article is devoted to coverage of the issues of investigative experiment taking into account modern requirements of law-enforcement practice. The author has analyzed existing in the legal literature point of view on this issue and the organizational-preparatory measures for investigative experiment. It is proved that ignoring the preparatory activities to the investigative experiment leads to the superficiality of investigative actions.

Key words: *investigatory experiment, interrogation, tactics, tactical method, reproduction.*

Вступ. Актуальність статті зумовлюється недостатньою науковою розробленістю організації й тактики проведення окремих слідчих дій, зокрема слідчого експерименту. Особливе місце серед усіх слідчих дій, спрямованих на збирання інформації зі «змішаних» джерел, посідає слідчий експеримент. Слідчий експеримент є досить поширеною слідчою дією, яка дає слідчому змогу безпосередньо сприймати об'єкти з метою виявлення слідів кримінального правопорушення та з'ясування обставин події, що мають значення для кримінального провадження, скласти уявлення про механізм злочину й особу злочинця, висунути слідчі версії та правильно визначити напрями розслідування. Від своєчасності проведення слідчого експерименту в багатьох випадках залежить успіх у розслідуванні кримінальних правопорушень.

На сьогодні слідчий експеримент успішно використовується у слідчій, оперативно-розшуковій і судово-експертній практиці. Латентність злочинної діяльності, багатоепізодність кримінальних проваджень, активна протидія досудовому розслідуванню зумовлюють важливе організаційне й тактичне значення слідчого експерименту. Окрім того, на підставі вивчення кримінальних проваджень (657) та опитування співробітників слідчих підрозділів

(589) можна дійти висновків, що така слідча дія проводилася лише у 3% випадків від загальної кількості проваджень, а у 29% – її проведення було очевидною необхідністю, але під час досудового розслідування не робилося. Указане деякою мірою знижує якість проведення досудового слідства загалом. До того ж 54% слідчих указали на необхідність оновлення й удосконалення організаційно-підготовчих і тактичних заходів проведення слідчого експерименту з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Загальна тактика проведення слідчого експерименту досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий унесок у розробку наукових основ проведення слідчого експерименту зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, а саме: Л.Е. Ароцкер, В.П. Бахін, Р.С. Бєлкін, П.Д. Біленчук, О.М. Васильєв, Н.І. Гуковська, Ф.В. Глазирін, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, М.В. Салтевський, Л.А. Соя-Сірко, В.М. Тертишник, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Ш.Ш. Ярамишьян та багато інших. Значущість проведених наукових досліджень безсумнівна й досить велика, оскільки ця слідча дія досить широко застосовується у правоохоронній практиці і є досить розповсюдженим способом збирання фактичних даних.

Постановка завдання. Однак детальнішого висвітлення потребують питання організації й тактики проведення слідчого експерименту з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики. Отже, метою статті є висвітлення особливостей організаційного й тактичного забезпечення проведення слідчого експерименту з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Результати дослідження. Слідчий експеримент – це пізнавальна слідча дія, сутність якої полягає у проведенні досліджень, пов'язаних із установленням, перевіркою або оцінюванням слідчих версій про можливість або неможливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для кримінальної справи. Сутність експериментального методу дослідження фактів і явищ полягає в такому вивченні об'єкта, коли дослідник активно впливає на нього шляхом створення штучних умов, необхідних для виявлення відповідних властивостей, або ж шляхом зміни ходу процесу в певному напрямі. Зміст цього методу становлять будь-які випробування, за допомогою яких виділяють явище, що цікавить, із різноманіття інших, і пізнають його природу, сутність і походження, що дає змогу дійти достовірного висновку щодо можливості існування в схожих умовах аналогічного явища у минулому або майбутньому.

Слідчий експеримент є окремою слідчою дією, яка полягає у здійсненні дослідів з метою перевірки – чи могли відбутися за певних умов ті або інші події та як саме. Експеримент – це штучна систематична зміна умов явища, що знаходиться під наглядом, і його зв'язків з іншими явищами. Слідчий експеримент необхідно відрізняти від експерименту як загальнонаукового методу дослідження, який використовується як пізнавальний прийом під час проведення окремих слідчих дій. Указана слідча дія є сильним психологічним засобом впливу на його учасників, оскільки отримані результати нерідко наочно свідчать про можливість або неможливість існування певного явища чи події, а спростувати їх підозрюваним буває досить важко. Тому слідчий експеримент є необхідним, а нерідко незамінним способом перевірки й отримання нових доказів.

Слідчий експеримент належить до похідних слідчих дій і проводиться, як правило, на подальших етапах досудового розслідування. Несвоєчасне проведення цієї слідчої дії негативно позначається на якості досудового розслідування, особливо в тих випадках, коли перевіряються обставини, що пов'язані з видимістю, оглядовістю, обстановкою місцевості, яка швидко змінюється. Тому в таких випадках слідчий експеримент повинен проводитися в системі першочергових слідчих дій.

На підставі вивчення кримінальних проваджень можна дійти висновку, що головною метою слідчого експерименту є встановлення, перевірка, уточнення та оцінювання тих чи інших фактів, що мають значення для кримінального провадження. Виходячи з головної мети слідчого експерименту, можна визначити основні завдання його проведення, до яких варто зарахувати такі: установлення точного механізму вчинення злочину; перевірка вису-

нутих слідчих версій; виявлення причин і умов, що сприяли або перешкоджали вчиненню злочину; перевірка й уточнення фактичних даних, одержаних за результатами проведених окремих слідчих дій; отримання нових доказів; установлення й усунення суперечностей у показаннях підозрюваних, свідків і потерпілих; визначення меж поінформованості або необізнаності злочинців про подію злочину тощо.

Узагальнення правоохоронної практики дає змогу визначити такі основні види слідчих експериментів: установлення наявності або відсутності в конкретної особи певних професійних умінь і навичок; установлення можливості здійснення якої-небудь дії в певних умовах; установлення можливості спостереження або сприймання якого-небудь факту чи явища; установлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи його окремих елементів; установлення можливості існування якого-небудь факту чи явища; установлення можливості вчинення тих або інших дій за визначений час; установлення меж поінформованості особи про факти, що цікавлять слідство.

На підставі вивчення кримінальних проваджень та опитування слідчих можна вказати, що до основних тактичних умов проведення слідчого експерименту можна зарахувати такі.

Проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія, факт або явище. Усі експериментальні дії доцільно проводити за оптимальних умов у тих місцях, де й відбувалася досліджувана подія. У цьому випадку слідчий повинен ураховувати місце, час, період доби, погодні й кліматичні умови, освітлення, тривалість, темп і послідовність дій, обставини, які не підлягають відтворенню тощо. Особливо це стосується дослідів, під час яких перевіряється можливість спостереження або сприймання якого-небудь факту (явища); існування якого-небудь факту (явища); здійснення якої-небудь дії за певних умов або встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів. Слідчий повинен штучно створити обстановку, яка спонукатиме особу добровільно виконувати дії, що розкривають зміст відомої тільки їй інформації, зокрема про підготовку, учинення і приховання злочинів, наявність попередньої злочинної змови тощо [2, с. 234]. Якщо обстановка, де планується провести експериментальні дії, зазнала суттєвих змін, то вдаються до реконструкції. Реконструкції необхідно піддавати не всю обстановку, а її окремі елементи, які є важливими для дослідів.

Використання під час експерименту тих самих приладів, механізмів, пристроїв і матеріалів, що використовувалися під час злочинної події. Під час дослідницьких дій доцільно використовувати такі самі прилади, механізми, пристрої та матеріали, що застосовувалися і при учиненні злочинів. Не доцільно під час експериментальних дій використовувати об'єкти, які є речовими доказами за кримінальним провадженням, що зумовлюється можливістю їх знищення або пошкодження. За неможливості використання вказаних об'єктів у експерименті слідчий може застосувати предмети-аналоги або натурні макети. Указане певним чином може вплинути на психологічні позиції злочинців і викликати у них переживання, аналогічні тим, які вони відчували під час учинення злочинів, що може сприяти щирому зізнанню.

Загалом макетування створює емоційну настроєність і сприяє виникненню асоціативних зв'язків, які можуть бути використані для з'ясування обставин, що мають значення у справі, і робить результати більш переконливими. Категорично забороняється проводити експерименти з використанням об'єктів, які є небезпечними для життя та здоров'я громадян, пов'язаних із загрозою знищення державного чи індивідуального майна громадян, порушенням громадського порядку або приниженням честі й гідності людини.

Неодноразове та поетапне проведення дослідів і повторення випробувальних дій у змінних умовах. Усі дослідницькі дії повинні проводитися неодноразово й у змінних умовах, з метою забезпечення достовірності та виключення можливості отримання випадкових результатів. Наприклад, при встановленні можливості сприймати мають бути продемонстровані різні об'єкти, щоб можна було переконатися у стійкості їх розпізнавання суб'єктом експерименту. Головною метою неодноразового повторення дослідницьких дій є отримання постійного й достовірного результату. Кількість повторень визначається слідчим залежно від характеру справи, тривалості кожного дослідження та ситуації, що склалася. Проводити дослідження

необхідно поетапно, тобто вся досліджувана подія розбивається на певні етапи. За кожним указаним етапом проводиться окреме дослідження, за результатами усі вони об'єднуються, даючи слідчому змогу отримати уявлення про всю подію загалом. Поетапне проведення слідчого експерименту можливе за умови, якщо це не впливає на загальний темп його проведення.

Залучення свідка, потерпілого або підозрюваного до проведення експерименту. Під час анкетування й опитування серед працівників слідчих підрозділів ми дійшли до висновку, що до експериментальних дій підозрювані залучалися у 92% випадках. Залучення свідків і потерпілих може надати можливість чіткіше відтворити ті чи інші обставини події.

Обмежена кількість учасників слідчої дії та проведення необхідних експериментально-дослідницьких дій, максимально схожих на ті, що мали місце в дійсності (за послідовністю, способом, характером, темпом тощо). Варто вказати, що всі експериментальні дії та випробування, що застосовуються під час слідчої дії, не повинні межувати з учиненням нового аналогічного злочину. Проте, на думку Є.І. Макаренко, інколи вони можуть бути пов'язані зі спричиненням виправданого та незначного матеріального збитку, наприклад, під час проведення експериментальних випробувань технічних виробів на їх міцність [3].

Проведення слідчого експерименту з кожним підозрюваним окремо. Так, у тих випадках, коли виникає необхідність провести слідчий експеримент із кількома підозрюваними (наприклад, затримано кілька членів організованого злочинного угруповання), слідчий повинен виїхати на місце і провести дослідницькі дії з кожною особою окремо. Проведення експериментальних дій за участі кількох злочинців водночас є недопустимим, оскільки тягне за собою можливість узгодження ними своїх позицій і дій. Окрім того, пояснення одного учасника експерименту будуть мати навідний характер щодо інших. Указаний тактичний прийом дає змогу запобігти попередній змові співучасників між собою та негативному впливу їх один на одного.

Не рекомендується проводити досліди за участі слідчого або понятих. У тих випадках, коли немає можливості залучити до проведення експерименту саму особу, яка учинила злочин (зокрема знаходиться в розшуку, переховується від слідства й суду, відмовляється співпрацювати зі слідством), то можуть бути підібрані інші особи (статисти), які схожі за своїми анатомічними та функціональними ознаками з підозрюваними, а слідчий разом із понятими повинен спостерігати за проведенням дослідів.

Варто відзначити, що перелічені тактичні умови слідчого експерименту, зі слів Р.С. Бєлкіна, охоплюють усю сукупність тактичних прийомів, що можуть бути застосовані слідчим під час розслідування злочинів [4, с. 80–81].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, при розслідуванні багатоепізодних кримінальних проваджень, складних злочинів, особливо вчинюваних організованими злочинними групами та злочинними організаціями, слідчим необхідно пам'ятати, що вони мають масштабний (за територіальністю) характер, що ускладнює проведення слідчого експерименту за всіма виявленими епізодами злочинної діяльності не лише через дефіцит часу, а й через недостатність необхідних сил і засобів. У таких випадках доцільно обов'язково проводити цю слідчу дію на місцях учинення найбільш складних і значних для кримінального провадження епізодів злочинної діяльності групи. За іншими епізодами в таких умовах необхідно обмежитися ретельним слідчим оглядом, додаючи до нього схеми (креслення), які власноручно виконані злочинцями, у яких відбиваються всі істотні риси й особливості місць подій і динаміка окремих злочинних дій. Графічні зображення ретельно перевіряються показаннями потерпілих, свідків та інших співучасників злочинної діяльності. Однак указана рекомендація може бути реалізована лише у виняткових випадках [5, с. 425].

Висновки. Слідчий експеримент є найбільш трудомісткою і складною слідчою дією, оскільки в ньому бере участь значна кількість осіб. Результати правильно проведеної слідчої дії відіграють важливу роль у процесі доведення вини осіб, які підозрюються в учиненні кримінальних правопорушень, особливо за їхньої відмові від раніше даних показань або у випадку смерті. Якісне й ефективне проведення цієї слідчої дії вимагає ретельної підготовки, чіткої організації та використання низки тактичних прийомів і комбінацій, що дасть змогу одержати правдиві показання й довести причетність певних осіб до злочинної діяльності.

Список використаних джерел:
1. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования / И.М. Лузгин. – М., 1973.
2. Салтевський М.В. Криміналістика : [підручник] : у 2 ч. / М.В. Салтевський. – Харків : Консум, 2001. – Ч. 2. – 2001.
3. Макаренко Є.І. Тактика слідчого експерименту : [лекція] / Є.І. Макаренко. – Дніпропетровськ : Юридична академія МВС, 2004.
4. Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента / Р.С. Белкин ; под ред. А.И. Винберга. – М., 1959.
5. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : [монографія] / К.О. Чаплинський. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

ПЯСКОВСЬКИЙ В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник начальника кафедри криміналістики
та судової медицини
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.985

ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Розглянуто можливість під час планування розслідування кримінальних правопорушень використання сучасних інформаційно-технічних засобів. Обґрунтовано, що значний обсяг процесуальних дій і непроцесуальних заходів зобов'язує слідчого під час організації роботи із забезпечення процесу планування використовувати сучасні інформаційні технології, серед яких найбільш доступною є програма «Microsoft Outlook», що входить до комплекту «Microsoft Office».

Ключові слова: *кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, планування розслідування, інформаційно-технічне забезпечення, інформаційні технології.*

Рассмотрена возможность при планировании расследования уголовных правонарушений использования современных информационно-технических средств. Обосновано, что значительный объем процессуальных действий и непроцессуальных мероприятий обязывает следователя во время организации работы по обеспечению процесса планирования использовать современные информационные технологии, среди которых наиболее доступной является программа «Microsoft Outlook», которая входит в комплект «Microsoft Office».

Ключевые слова: *уголовное производство, уголовное правонарушение, планирование расследования, информационно-техническое обеспечение, информационные технологии.*

Possibility is considered at planning of investigation of criminal offences of the use of modern informatively-technical facilities. It is reasonable, that the considerable volume of judicial actions and unjudicial events obligates an investigator during organization of work on providing of process of planning to use modern information technologies, among that most accessible is the program "Microsoft Outlook", that is included in the complete set of "Microsoft Office".

Key words: *criminal production, criminal offence, planning of investigation, informatively-technical providing, information technologies.*

Вступ. У криміналістичній літературі під плануванням розслідування розуміють визначення шляхів і способів розслідування, окреслення обставин, що підлягають встановленню в кримінальному провадженні, визначення системи слідчих (розшукових) дій та інших заходів, їх змісту, послідовності проведення, термінів виконання [1, с. 615].

У рамках розслідування кримінальних правопорушень зазвичай необхідним є проведення значної кількості процесуальних дій і непроцесуальних заходів із залученням великої кількості учасників. Важливою складовою при цьому виступає використання ефективних засобів, що забезпечують процес планування й роботу з криміналістичними версіями.

Досить часто в слідчого залежно від різних обставин (місця роботи, кваліфікації) у розслідуванні перебуває значна кількість матеріалів кримінальних проваджень одночасно. З огляду на таку обставину неефективне планування свого робочого часу й невикористання сучасних інформаційно-технічних засобів, що забезпечують процес планування й роботу з криміналістичними версіями, не дозволяють слідчому дотримуватися строків розслідування, виконати в повному обсязі процесуальні дії, необхідні для швидкого та повного дослідження обставин кримінального правопорушення.

У різні роки теоретичним дослідженням тих чи інших питань планування розслідування займалися вітчизняні й зарубіжні вчені: В.І. Беджашев, Л.М. Вікторов, В.А. Журавель, В.О. Коновалова, А.М. Літвінов, І.М. Лузгін, Г.А. Матусовський, В.В. Олішевський, М.Я. Розенталь, Л.А. Соя-Серко, Р.Л. Степанюк, В.М. Сущенко, В.Ю. Шепітько [2–7] та інші. Однак інформаційно-технічне забезпечення процесу планування розслідування кримінальних правопорушень, на наш погляд, потребує додаткових досліджень.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування можливості використання під час планування розслідування кримінальних правопорушень інформаційно-технічних засобів, зокрема програми «Microsoft Outlook».

Результати дослідження. Найбільш простим, таким, що не потребує особливих навичок, а тому й досить розповсюдженим у правоохоронній практиці є застосування рукописних записів у вигляді планів або заміток, що зберігаються в матеріалах кримінального провадження. У цьому плані слідчий вказує інформацію, яка йому необхідна для розслідування кримінального провадження. Сюди, як правило, входить коротка фабула, номер кримінального провадження, слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, проведення яких є необхідним у межах конкретного кримінального провадження. Недоліком такого методу планування є практично повна втрата інформації за кримінальним провадженням після його передачі до іншого підрозділу або до суду, необхідність перегляду плану щодня для дотримання строків розслідування, тобто щоденне перегортання кримінальних проваджень, що відбивається на раціональності використання робочого часу. Ще одним недоліком такого плану є те, що для виконання заходів, визначених у ньому, необхідно безпосередньо звертатися до матеріалів кримінального провадження. Наприклад, у плані передбачений пункт «допит потерпілого в строк до ...», однак для того, щоб допитати зазначеного потерпілого, необхідно звернутися до його заяви, яка перебуває в матеріалах кримінального провадження, щоб довідатися номер телефону чи адресу проживання для виклику останнього на допит. У випадку, коли на телефонний дзвінок ніхто не відповів або потерпілого не виявилося за місцем проживання, слідчий відкладає виклик до наступного разу, при цьому в майбутньому у зв'язку з великою кількістю розслідуваних кримінальних проваджень слідчому знову буде необхідно звертатися до заяви для уточнення телефону. До суттєвих недоліків планування на паперових носіях можна віднести й те, що під час виклику потерпілого час його приходу, як правило, записується в тому ж плані, тому складно буває викликати різних людей за декількома кримінальними провадженнями на різний час і при цьому вчасно згадати про їх прихід. Можна, звичайно, синхронізувати такі записи із щоденником, однак у такому разі здійснюється подвійний запис, що призводить до нераціонального використання часу.

Наступним етапом у плануванні є заведення окремого журналу, щоденника, зошита для обліку кримінальних проваджень. У такому журналі обліку планів розслідування на кожній сторінці приводиться таблиця з декількома графами, у яких в основному міститься

та ж інформація, що й у планах. Таке планування розслідування має плюси в частині більш простого обліку строків розслідування та проведення різних заходів, однак у зошиті впорядкувати за строками розслідування кримінальні провадження неможливо, що створює додаткову плутанину.

Таким чином, можна зробити висновок, що застосування методів планування на паперових носіях щодня забирає багато часу на виконання технічної роботи, пов'язаної з переглядом усіх кримінальних проваджень або вивченням журналу їх обліку.

Нині з огляду на обсяг інформації, що перебуває в роботі слідчих під час розслідування кримінальних проваджень, важливим під час планування є використання сучасних інформаційно-технічних засобів, що забезпечують процес планування та роботи з криміналістичними версіями [8, с. 2]. До таких варто віднести застосування персонального комп'ютера. Особливість застосування зазначеного засобу залежить від того, які категорії обліку необхідні слідчому для швидкого й повного розслідування кримінального провадження та дотримання строків, інакше кажучи, яка інформація про кримінальні провадження повинна бути завжди під рукою в тому вигляді, що є прийнятним для її швидкого сприйняття. По-перше, це строки розслідування, а точніше термін його закінчення (дата початку розслідування не настільки критична, оскільки ця інформація не так важлива для планування) і строки проведення окремих слідчих (розшукових) дій та інших заходів. По-друге, у будь-який момент може виникнути необхідність зв'язатися з кимось з учасників кримінального судочинства – свідком, потерпілим або оперативним підрозділом, що забезпечує супроводження кримінального провадження, тому контактні телефони, адреси, інша значима інформація також повинні бути піддані обліку. Наступною й заключною категорією є планування самого ходу розслідування. Зокрема, складання плану заходів щодо перевірки кожної версії, визначення послідовності слідчих (розшукових) дій та інша значима інформація. З огляду на вказані категорії обліку найбільш підходящою програмою, яка перебуває у вільному поширенні, є програма «Microsoft Outlook» [9, с. 302], що входить до комплекту «Microsoft Office» і дозволяє особі, яка здійснює розслідування кримінальних правопорушень більш ефективно організувати процес розслідування, перевірку версій та проведення слідчих (розшукових) дій.

Не зупиняючись на загальній характеристиці й основних можливостях програми «Microsoft Outlook», що включає до свого складу досить багато додатків і засобів, звернемося до можливості її використання під час планування розслідування кримінальних правопорушень.

Перший етап планування полягає в тому, щоб всю значиму для розслідування й наявну в матеріалах кримінального провадження інформацію внести до програми для подальшої обробки. До такої інформації належить:

– строки початку й закінчення розслідування.

– анкетні дані учасників кримінального судочинства й інших осіб, які мають відношення до розслідуваного кримінального правопорушення (наприклад, потерпілих, свідків, підозрюваних, співробітників оперативних підрозділів).

Другий етап містить у собі детальний аналіз матеріалів кримінального провадження з метою вивчення обставин кримінального правопорушення, що завершується складанням плану розслідування, який містить слідчі версії й необхідні за кожною з них заходи з вказівкою строків і результатів їх проведення.

Так, після вивчення кримінального провадження в засобі «завдання» програми «Microsoft Outlook» створюється новий запис, до назви якого вноситься номер кримінального провадження й прізвище потерпілого (або підозрюваного), при цьому є можливість указати термін закінчення завдання (закінчення розслідування), що автоматично дублюється в «календарі», тобто якщо з якихось причин у календарі не буде створене окреме нагадування про закінчення строку, то ці дані автоматично перенесуться із засобу «завдання» до засобу «календар». Крім того, завданню, завданому наперед, привласнюється рівень пріоритету – звичайний, хоча залежно від ступеня суспільної небезпеки або, наприклад, взяття кримінального провадження на контроль керівництвом можливим є вручну виставити й високий пріоритет. З моменту створення запису рівень його виконання дорівнює 0%, тобто ця ін-

формація буде важливою для наступного контролю ступеня виконання плану розслідування у відсотках. Інформація про хід виконання завдання, тобто розслідування кримінального провадження, дозволяє сортувати завдання за рівнем виконання, створювати графіки тощо.

На кожне кримінальне провадження заповнюється замітка, у якій вказується загальна інформація з кримінального провадження: номер, строки, інформація на осіб, які за ним проходять тощо. Це свого роду план роботи. Замітки, тобто кримінальні провадження, можна згодом упорядкувати за датою, кольором самої замітки, іншими критеріями. Колір замітки в будь-який момент можна поміняти. Наприклад, якщо до закінчення строку залишилося 2–3 дні, а роботи залишається дуже багато, виставляється колір замітки червоний, тим самим можна відмежувати одні кримінальні провадження від інших і підвищити пріоритет спостереження програми за цим записом.

Далі в засобі «контакти» створюються нові контакти, у яких вказуються анкетні дані учасників процесу: прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання, посада, контактні телефони (у тому числі мобільні), є можливість створювати фотографію, яка може знадобитися для подальшого впізнання або іншого використання, наприклад із метою оперативного обліку. Контакти також піддаються сортуванню. Так, під час розслідування кримінальних правопорушень, коли до участі в кримінальному провадженні залучається досить велика кількість людей, можна обрати всіх осіб, які проходять за ним, і зробити роздруківку їх даних. Це може знадобитися у випадку, якщо для проведення слідчих (розшукових) дій необхідним буде виїзд до них за місцем проживання або надання інформації керівництву.

Наступним засобом програми «Microsoft Outlook», що підлягає заповненню, є «календар», у якому на першому етапі відразу виставляється термін закінчення розслідування й встановлюється сигнал за день до закінчення строку з метою його дотримання. Згодом до календаря вводяться дата й час проведення слідчих (розшукових) дій. Великим плюсом є те, що програма автоматично буде нагадувати про всі слідчі (розшукові) дії сигналом і спливаючим вікном, налаштування яких можна встановити як за замовчуванням один раз, так і для кожної дії окремо. У випадку конфлікту за яким-небудь реквізитом програма автоматично видасть повідомлення про помилку, наприклад, якщо час для проведення заходу не підходить, оскільки вже запланований інший. Тривалість зустрічі, що встановлена в програмі автоматично, становить 30 хвилин, яких у більшості випадків достатньо для проведення слідчих (розшукових) дій, однак у разі планування, наприклад допиту неповнолітнього або одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, цей час можливо подовжити вручну. Усі записи в календарі також можуть бути позначені різними кольорами й рівнями пріоритету, які будуть наочно показувати важливість проведеної слідчої (розшукової) дії. Після проведення слідчої (розшукової) дії видаляти її з календаря не потрібно: більш ефективно позначити її іншим кольором, наприклад синім, що полегшує візуальне сприйняття проведених заходів.

Зручність використання програми «Microsoft Outlook» доповнює засіб «щоденник», у якому також можна залежно від виконуваних завдань подати інформацію, що цікавить, у найбільш зручному вигляді.

Таким чином, сам процес планування під час використання програми «Microsoft Outlook» полягає в заповненні наявних у програмі різноманітних форм, і навіть якщо не внести дані до якогось із «засобів» програми, вони автоматично продублюються в інших її частинах. Пояснити це можна тим, що програма має єдину базу даних, відомості з якої подаються в різних формах і виводяться на екран у різному вигляді.

Схематично використання програми «Microsoft Outlook» під час планування розслідування кримінальних правопорушень і реалізації відповідних заходів виглядає так. Для перегляду інформації про всі кримінальні провадження, що перебувають у слідчого, варто відкрити папку «замітки» або «завдання», у яких буде відображена інформація про кримінальні провадження, строки закінчення розслідування, необхідні для виконання слідчі (розшукові) дії та процесуальні заходи. Можливим є впорядкування кримінальних проваджень за датою закінчення строку розслідування, статтями Кримінального кодексу України тощо. Після вирішення питання, яким кримінальним провадженням необхідно зайнятися в першу

чергу, варто звернутися до папки «календар» й обрати вільний час для проведення необхідних слідчих (розшукових) дій, після чого, наприклад, викликати людину з «контактів» і зробити замітку про зустріч у «календарі». У разі успішного проведення слідчої (розшукової) дії позначити в «календарі» цей захід як виконаний, в іншому випадку перенести подію на інший вільний час, що є дуже зручним, коли який-небудь учасник розслідування кримінального правопорушення повідомляє про неможливість участі в слідчій (розшуковій) дії. Перебуваючи в програмі, можна відразу обрати час, на який буде перенесено проведення цієї дії.

Оскільки в процесі розслідування злочинів досить часто виникає необхідність проведення додаткових слідчих (розшукових) дій та інших заходів, що були не заплановані на початку розслідування (наприклад, одночасні допити двох чи більше вже допитаних осіб, слідчі експерименти, одержання будь-яких додаткових довідок тощо), у цьому випадку дуже просто внести зміни до плану розслідування, зокрема до засобів «замітки» та «завдання».

Необхідно зауважити, що під час входу до програми «Microsoft Outlook» є можливість переглянути з правої сторони вікна список завдань, відсоток їх виконання, у центральній частині – записи про заплановані в найближчі 3 дні заходи, а з лівої сторони – засоби й категорії, до яких можна звернутися в будь-який момент просто «клацнувши мишкою» на відповідному значку. До плюсів програми потрібно також віднести й можливість налаштування розміщення її засобів.

Висновки. Підводячи підсумок, відзначимо, що значний обсяг процесуальних дій і непроцесуальних заходів із залученням великої кількості учасників під час розслідування кримінальних правопорушень зобов'язує слідчого під час організації роботи із забезпечення процесу планування використовувати сучасні інформаційні технології, серед яких найбільш доступною є програма «Microsoft Outlook», що входить до комплекту «Microsoft Office». У зв'язку із цим, як показує правоохоронна практика, на сьогодні є величезна потреба в розробці науково-обгрунтованих рекомендацій з інформаційно-технічного забезпечення процесу планування розслідування кримінальних правопорушень.

Список використаних джерел:

1. Настільна книга слідчого : [наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів] / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 728 с.

2. Коновалова В.О. Планування та організація розслідування злочинів / В.О. Коновалова // Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності : окремі криміналістичні методики : [монографія] / [В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2006. – С. 21–27.

3. Литвинов А.Н. Прогнозирование и планирование в криминалистике / [А.Н. Литвинов, Р.Л. Степанюк] ; под общ. ред. канд. юрид. наук доц. В.И. Гаенко. – М. : ЮРКНИГА, 2004. – 160 с.

4. Лузгин И.М. Расследование как процесс познания : [учеб. пособие] / И.М. Лузгин. – М. : НИ и РИО Высш. шк. МВД СССР, 1969. – 176 с.

5. Матусовский Г.А. Организация работы аппаратов дознания и предварительного следствия органов внутренних дел : [учеб. пособие] / Г.А. Матусовский, В.Н. Сущенко. – Х. : Юрид. ин-т, 1983. – 84 с.

6. Олішевський В.В. Система типових версій та особливості планування розслідування викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів / В.В. Олішевський // Науковий вісник НАВСУ. – 2004. – № 5. – С. 219–227.

7. Организация и планирование деятельности следственных бригад : [методическое пособие] / В.И. Беджашев, Л.Н. Викторов, М.Я. Розенталь, Л.А. Соя-Серко и др. – М. : Изд-во ВНИИ пробл. укрепления законности и правопорядка, 1990. – 52 с.

8. Зорин Г.А. Прогнозирование при расследовании преступлений / Г.А. Зорин. – Гродно, 1985. – 15 с.

9. Шмонин А.В. Методика расследования преступлений : [учебное пособие] / А.В. Шмонин. – М. : Юстицинформ, 2006. – 464 с.

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНОГО ВЧЕНОГО

АЛЕСКЕРОВА Г.,
докторант кафедры международного
частного права и европейского права
юридического факультета
(Бакинский государственный университет)

УДК 343.61:343.54

ПРОБЛЕМА ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ И ЕГО ЖЕРТВЫ

В статье рассматривается проблема домашнего насилия. Виды и круг жертв бытового насилия изучаются на основе опросов, проведенных в США, ряде Европейских стран и Азии. Признание данной проблемы социально-юридической со стороны государств предполагает защиту жертв правоохранительными органами.

Ключевые слова: *домашнее насилие, жертвы бытового насилия, сексуальное насилие, физическое насилие, опрос, психическое насилие, латентное преступление.*

У статті розглядається проблема домашнього насилля. Види й коло жертв побутового насилля вивчаються на основі опитувань, проведених у США, низці Європейських країн та Азії. Визнання цієї проблеми соціально-юридичною державою передбачає захист жертв правоохоронними органами.

Ключові слова: *домашнє насилля, жертви побутового насилля, сексуальне насилля, фізичне насилля, опитування, психічне насилля, латентний злочин.*

This paper provides analysis of domestic violence. Forms and scope of victims of domestic violence are analysed on the basis of questionnaires conducted in the US, in several European countries and in Asia. Admittance of domestic violence as a socio-legal problem by states purports protection of domestic violence victims by law-enforcement bodies.

Key words: *domestic violence, victims of domestic violence, sexual violence, physical violence, questionnaire, psychological violence, latent crimes.*

Введение. Домашнее насилие – распространенная проблема и встречается во всех странах и обществах. Домашнее насилие является проблемой социального и юридического характера и для понимания серьезности проблемы внимание уделяется семейному положению, здоровью, возрасту и т. д. жертв такого насилия [1, с. 73].

Постановка задания. Целью статьи является рассмотрение проблемы домашнего насилия; изучение видов и круга жертв бытового насилия на основе опросов, проведенных в США, ряде Европейских стран и Азии.

Результаты исследования. Прежде чем начать анализ форм и особенностей домашнего насилия, следует обратить внимание на признаки, характеризирующие такого рода насилие. Часто виновники и жертвы домашнего насилия скрывают данную проблему от общества. Домашнее насилие обычно происходит за закрытыми дверями. В некоторых случаях признаки физического насилия могут быть видны на теле жертвы. Но в таких случаях жертвы стараются не ходить на работу или учебу и пытаются объяснить это проблемами в

здоровье [3, с. 37]. Близкие друзья, социальные работники иногда не понимают терпение и нежелание жертв покинуть такие ущербные отношения. Выход из ущербных отношений является для жертв не событием, а гораздо больше процессом, потому что они должны обдумать много аспектов своей жизни [2, с. 12]. Такие факторы, как самобичевание, низкое самомнение, страх перед продолжающимся насилием, отсутствие возможностей избежать насилия и, самое главное, чувство страха перед домашним насильником сдерживают жертв от раскрытий этих сторон своей жизни [5, с. 47]. Отсутствие социальных приютов и должного внимания со стороны государства на данную проблему, бездействие властей, шантаж и похищение общих детей домашними насильниками, преследование жертв после расставания также влияют на принятие решения. Экономическая зависимость тоже является сдерживающим фактором.

Определить понятие домашнего насилия нелегко, так как данная проблема охватывает и юридические, и социальные факторы, и диапазон жертв очень обширен. Стоит отметить, что жертвами домашнего насилия часто становятся женщины, а применяется такого рода насилие членами семьи и близкими людьми. «Домашнее насилие» – очень удачный термин для иллюстрации природы этого явления. Часто ученые используют другие словосочетания для указания домашнего насилия, такие как «внутрисемейное насилие», «бытовое насилие», «бытовые склоки», «внутрисемейное злоупотребление» и т. д. [6, с. 117]. На наш взгляд, «домашнее насилие» – самый удачный термин, так как вмещает в себя весь масштаб проблемы.

Сначала нужно определить понятие «домашнее (бытовое)» для правильного восприятия проблемы. Понятие «домашнее (бытовое)» объединяет разного рода семейные отношения. Домашнее насилие может быть квалифицировано и широко, и узко. «Домашнее (бытовое)» относится не только к отношениям между супругами, но и к отношениям между другими членами семьи. Домашнее насилие может быть использовано и против пожилых, детей и членов семьи, не участвующих в интимных связях. Это широкая классификация. Но наша статья будет рассматривать домашнее насилие с точки зрения гендерного равноправия и сфокусируется больше на взаимоотношениях интимных партнеров.

В традиционном подходе домашнее насилие расценивается проблемой, возникающей между интимными партнерами. В узком понимании лишь гетеросексуальные пары, имеющие интимные сношения, признаются субъектами бытового насилия [7, с. 12]. Тем не менее, понятие бытового насилия разное в разных странах, потому что, несмотря на идентичность проблемы во всем мире, признание проблемы и юридическое содержание меняется из-за сложившихся юридических традиций и менталитета. Консервативные общества признают субъектами домашнего насилия лишь гетеросексуальных пар, живущих в официальном браке. Либеральные общества, признающие главенство прав человека, стараются расширить круг субъектов для дальнейшей защиты от бытового насилия. Для таких стран официальная регистрация брака и форма проживания не являются краеугольным камнем для признания насилия бытовым.

Например, до 1970 г. судебная система Великобритании воспринимала бытовое насилие как насилие, возникающее между законными супругами [8, с. 661]. Таким образом, до середины XX ст. для оценки насилия как бытовой должны были присутствовать два фактора: насилие должно происходить между мужчиной и женщиной; официальная регистрация брака. Изменения, внесенные в законодательство в сфере гендерного равноправия и домашнего насилия, поменяли подход к этой проблеме в Великобритании. Закон о Семейном праве 1996 г. (Family Law Act) расширил круг людей, попадающий под защиту, включая пар, живущих в гражданском браке [5, с. 2]. При этом пары, имеющие интимную связь, но не живущие под одной крышей, остались вне действия этого закона [5, с. 2]. Со временем либерализация законодательства позитивно отразилась на защите жертв. Процесс либерализации распространился более обширно в США и Западной Европе. Опасное поведение, ругательства, уже случившиеся эпизоды насилия, применяемые нынешними или бывшими интимными партнерами или же другими членами семьи, не зависимо от их пола и сексуальной ориентации, оцениваются как бытовое насилие. Следует тщательно рассмотреть Конвенцию Совета Ев-

ропы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием для глубокого понимания тенденции. Данная Конвенция дает такое определение домашнему насилию: домашнее насилие означает все акты физического, сексуального, психологического или экономического насилия, которые происходят в кругу семьи или в быту или между бывшими или нынешними супругами или партнерами, независимо от того, проживает или не проживает лицо, их совершающее, в том же месте, что и жертва [4, ст. 3]. Как видно, понятие «домашнее (бытовое)» очень широкое и содержит в себе бытовое насилие, насилие между людьми, живущими под одной крышей в официальном браке или вне его, насилие между бывшими или нынешними сексуальными партнерами.

Итак, в широком смысле понятие «домашнее (бытовое)» охватывает всех людей, которые состоят в близких родственных связях или живут под одной крышей. В узком смысле понятие «домашнее (бытовое)» охватывает только интимных партнеров, не зависимо от законной регистрации отношений.

Стоит проанализировать статус жертв, их статистику и вопрос о том, признают ли люди себя жертвами такого насилия.

Жертвы бытового насилия могут обладать разными, только им присущими особенностями, но их всех связывает одно общее явление – насилие со стороны близких. Каждый может оказаться в статусе жертвы, несмотря на пол. Ни карьера, ни социальный статус, ни сексуальная ориентация не могут предотвратить акты насилия. Никто не застрахован от этого.

Опросы жертв домашнего насилия играют большую роль в определении понятия жертв. Конечно же, женщины являются классическими жертвами бытового насилия. Уход из ущербных отношений увеличивает рост насильственных действий против женщин бывшими партнерами на 45% [9, с. 76]. 1\3 женщин, так или иначе, подвергались физическому или половому насилию в течение жизни [10, с. 44]. Насилие против женщин в гетеросексуальных отношениях более тяжелое и жестокое, нежели против мужчин. Женщины из каждого социального слоя имеют все шансы стать жертвой бытового насилия. Но женщины-представители особых групп, таких как этнические меньшинства и мигранты, больше подвержены риску насилия в семье. Для этого имеются некоторые основания: экономическая зависимость женщин; низкий уровень образования; патриархальные традиции и т. д. [11, с. 12]. Молодые девушки и подростки тоже в группе риска. Девочки, подвергшиеся сексуальному или физическому насилию в детстве, могут и в будущем стать жертвой бытового насилия. Бытовое насилие может повлечь за собой и кратковременные травмы, и психические проблемы, и болезни, перешедшие половым путем. Убийства и попытки убийства в бытовом контексте совершаются людьми, 2\3 из которых были под воздействием алкоголя или наркотиков [12, с. 61]. Этот факт не предусматривает оправдания для насилия. Мужчины, предрасположенные к насилию, применят его даже без воздействий извне, но психотропные препараты усугубляют конечный итог такого насилия.

68% женщин, имеющих опыт физического насилия, также подвергались половому насилию. Семьи с социальными проблемами больше склоняются к бытовому насилию. В таких развитых странах, как Австралия, Дания, Гонконг, Швейцария, от 9% до 40% респондентов признали, что хоть раз в жизни становились жертвами бытового насилия [13, с. 44]. Положительный аспект в том, что в таких опросах участвовали женщины, подвергшиеся насилию не только со стороны нынешних партнеров, но и со стороны своих бывших. Выяснился интересный факт во время проведения таких опросов. В то время, как только 18% женщин жалуются на неправомерные действия своих нынешних партнеров, 48% женщин страдают от насилия со стороны бывших партнеров [8, с. 39]. Такие опросы помогают понять не только круг жертв, но и круг тех, кто применяет насилие. Жертвами насилия являются женщины в отношениях и те, которые ушли из отношений. Но масштаб женщин, подверженных насилию, меняется в зависимости от страны. Этот фактор не впрямую связан с распространением проблемы, а скорее с желанием женщин сообщить о таких эпизодах жизни. От 34% до 91% женщин нижеперечисленных стран, участвующих в опросе 2004 г., относились нормально к домашнему насилию: Египет, Замбия, Индия, Эфиопия, Гаити, Никарагуа [9, с.

76]. Женщины, принимающие домашнее насилие как норму жизни, являются представителями развивающихся стран. Результаты опросов, проведенных в развитых странах, разительно отличаются от вышеупомянутых. В Великобритании каждую минуту поступает сообщение о бытовом насилии в полицейский участок [5, с. 4]. 15% совершившихся преступлений относятся к бытовому насилию [5, с. 4]. Проходившие в США исследования указывают на то, что 78% преступников выбрали себе в роли жертв домашнего насилия женщин; больше половина жертв – девушки до 18 лет [3, с. 21]. Статистика 1997 г. показывает, что 93% преступников, наказанных за домашнее насилие, составляют мужчины [3, с. 22].

Принимая во внимание вышеизложенное, можно прийти к выводу, что женщины занимают первое место в списке жертв домашнего насилия. Но не все женщины одинаково подвержены такому виду насилия. Возрастные категории играют огромную роль. Как бы парадоксально не выглядело, девушки от 12 до 15 лет и женщины после 50 лет мало подвержены бытовому насилию, а женщины среднего возраста, наоборот, больше этому подвержены [5, с. 119].

Со стороны мировой общественности бытовое насилие против женщин воспринимается как социальная и юридическая проблема. Европейский Союз, ООН и многие мировые страны признают бытовое насилие нарушением прав человека. Бытовое насилие, основываясь на стереотипах, считается насилием мужчин над женщинами. Насилие в интимных отношениях применяется часто мужчинами, но опрос, проведенный в США, показывает, что женщины тоже могут использовать насилие как инструмент поведения в отношениях [9, с. 325]. Несмотря на то что главными жертвами домашнего насилия являются женщины, это не должно сопровождаться несимметричной гендерной политикой против мужчин. В течение всей жизни каждая четвертая женщина и каждый седьмой мужчина становятся жертвами домашнего насилия. 96% жертв домашнего насилия, не кончившиеся убийством, являются женщины, а 3% женщин подвергаются бытовому насилию со стороны представителей своего пола [3, с. 121]. 82% мужчин подвергаются насилию со стороны женщин, при этом 16% мужчин становятся жертвами из-за действий противоположного пола [3, с. 121]. Мужчины так же, как и женщины, могут стать жертвами бытового насилия. Но мужчины менее расположены информировать правоохранительные органы о насильственных действиях, направленных на них. Главные причины, сдерживающие мужчин, следующие: стереотипы и традиции, установившиеся в обществе, непризнание статуса жертвы правоохранительными органами, непонимание со стороны близких. Домашнее насилие над мужчинами может закончиться депрессией, вспышками ярости, посттравматичным синдромом. Каждый год в США более 835 000 мужчин становятся жертвами насилия внутри семьи [2, с. 231].

Выводы. Резюмируя вышеизложенное, можно сделать такие выводы. Домашнее насилие по своей природе является латентным преступлением, так как происходит внутри семьи или между интимными партнерами. Главными жертвами бытового насилия, как правило, оказываются женщины, но при этом малая доля в спектре жертв приходится на мужчин. Домашнее насилие может быть физическим, психологическим, сексуальным и экономическим. В последние годы круг жертв, признаваемых и защищаемых законом, расширяется, включая в себя пары, живущие как в официальном браке, так и в гражданском.

Список использованных источников:

1. Andrew Fagan, The Atlas of Human Rights: Mapping Violations of Freedom Around the Globe 73 (Myriad ed., 2010).

2. Andrew Byrnes & Marsha A. Freeman, The Impact of the CEDAW Convention: Paths to Equality A Study for the World Bank, available at: http://ssrn.com/abstract=2011655.

3. Catriona Mirrlees-Black, Estimating the Extent of Domestic Violence: Findings From the 1992 British Crime Survey BCS, Research Bulletin 37 (1995).

4. Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence art. 3, 11.05.2011, CETS № 210.

5. Deborah Lockton & Richard Ward, Domestic Violence (Cavendish Publishing ed., 1997).

6. Domestic Violence: Sourcebook (Joyce Brennfleck Shannon ed., 3rd ed. 2009).

7. Mandy Burton, Legal Responses to Domestic Violence (Routledge-Cavendish ed., 2008).

8. Henry J. Steiner et al, International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals (Oxford University Press ed, 3rd ed. 2008).
9. Richard L. Davis, Domestic Violence: Intervention, Prevention, Policies, and Solutions (Taylor & Francis Group eds., 2008).
10. Russel P. Dobash & R. Emerson Dobash, Women's Violence to Men in Intimate Relationships, 44 Brit. J. Criminol (2004).
11. Plaut, S. Michael, Boundary Violations in Professional-Client Relationships: Overview and Guidance for Prevention, 12 Sexual and discussing the problem of sexual violence).
12. Schwartz, M. D., Gender and Injury in Marital Assault, 20 Sociological Focus. 61, 67 (1987).
13. Susan Edwards, Sex and Gender in the Legal Process (Blackstone Press ed., 2002).

БАГИРЛИ В. Д.,
диссертант
(Университет «Азербайджан»)

УДК [342.847+342.511.2](479.24+73)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ГОЛОСОВАНИЯ И ПРОЦЕДУРА ИНАУГУРАЦИИ ПРЕЗИДЕНТОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И США

Статья посвящается определению результатов голосования и процедуре инаугурации президентов Азербайджанской Республики и США. Рассматриваются выборы президентов в политическом аспекте, так как они имеют существенное значение, поскольку идет речь о главе государства – институте государственной власти, занимающем особенное место в государственном механизме различных стран. Это утверждение особенно справедливо в отношении выборов президентов Азербайджанской Республики и США. Завершающим этапам в процессе избрания президентов США и Азербайджанской Республики является голосование и определение его результатов.
Ключевые слова: *итоги голосования, избиратели, инаугурация президентов.*

Стаття присвячена визначенню результатів голосування і процедурі інавгурації президентів Азербайджанської Республіки та США. Розглядаються вибори в політичному аспекті, так як вони мають суттєве значення, тому що мова йде про главу держави, який посідає особливе місце в державному механізмі різних країн. Це твердження особливо справедливе стосовно виборів президентів в Азербайджанській Республіці та США. Заключним етапом вибрів президентів Азербайджанської Республіки та США є голосування й з'ясування його результатів.
Ключові слова: *підсумки голосування, виборці, інавгурація президентів.*

This article deals with determining the voting results and the procedure inauguration of the President of the Azerbaijan Republic and the United States. It's considered in the article presidential elections in political terms that are essential, as a question of the head of state – government institutions, has a special place in the mechanism of government different of countries. This is especially true with regard to the presidential elections in the republics: the Republic of Azerbaijan and the United States. The final stage in the process of electing the President of the United States and the Republic of Azerbaijan is the voting and determination of its results.
Key words: *results of a vote, electors, inauguration of president.*

Введение. Выборы президентов в политическом аспекте имеют существенное значение, поскольку идет речь о главе государства – институте государственной власти, занимающем особенное место в государственном механизме различных стран. Это утверждение особенно справедливо в отношении выборов президентов Азербайджанской Республики и США. Завершающим этапам в процессе по избранию президентов США и Азербайджанской Республики является голосование и определение его результатов.

Постановка задания. Целью статьи является определение результатов голосования и процедуры инаугурации президентов Азербайджанской Республики и США; рассмотрение выборов президентов в политическом аспекте, так как они имеют существенное значение, поскольку идет речь о главе государства – институте государственной власти, занимающем особенное место в государственном механизме различных стран.

Результаты исследования. В США законодательно четко определена дата голосования избирателей. К числу таких стран также относятся Мексика и Швеция [1, с. 166]. В 1845 г. Конгресс США установил единую дату проведения президентских и вице-президентских выборов, определив, что эти выборы должны проводиться в первый вторник после первого понедельника ноября один раз в четыре года [2, с. 37]. Другой особенностью избирательного процесса в США является проведение президентских парламентских и местных выборов в один и тот же день [2, с. 38].

В Азербайджанской Республике совмещение выборов запрещено ст. 2.4. Избирательного кодекса. В то же время в нашей стране дата проведения президентских выборов также регламентируется законом. Согласно ст. 178.1. Избирательного кодекса, днем выборов президента является среда третьей недели октября последнего года истечения определенного Конституцией срока полномочий президента.

Порядок избрания выборщиков определяют власти штата. В 48 штатах и округе Колумбия все голоса выборщиков отдаются кандидату в президенты и кандидату в вице-президенты, набравшему наибольшее число голосов избирателей в данном штате. Эта практика также известна как «система общего списка», которая в советской и постсоветской юридической литературе именуется мажоритарной избирательной системой относительного большинства. Только два штата: Мэн и Небраска – выпадают из системы общего списка. В этих штатах победитель в избирательном округе получает лишь один голос избирателя. Оставшиеся два голоса (соответствующие количеству сенаторов, избираемых от штата) присуждаются кандидату в президенты и кандидату в вице-президенты, набравшим наибольшее количество голосов во всем штате. Эта систему именуют «окружная система» [2, с. 43].

Члены коллегии избирателей после своего избрания собираются для того, чтобы утвердить итоги голосования за президента и вице-президента США. В соответствии с XII Поправкой к Конституции США, «избиратели собираются по своим штатам и голосуют с использованием избирательного бюллетеня за президента и вице-президента».

В соответствии с законом, принятым Конгрессом, избиратели голосуют в первый понедельник после второй среды декабря в населенном пункте, определяемом законодательным органом соответствующего штата [2, с. 44]. Фактически, же избиратели всегда голосуют в столице штата. Итоги голосования избирателей утверждаются губернатором штата и направляются председателю Сената – вице-президенту США. Утвержденные голоса избирателей пересчитываются на совместном заседании палат Конгресса США, которое проходит 06 января после собрания избирателей [2, с. 44]. Согласно XII Поправке, «лицо, получившее наибольшее количество голосов избирателей, поданных за него как за президента, становится президентом». В настоящее время это большинство составляет 270 из 538 голосов избирателей.

XII Поправка к Конституции США также предусматривает случаи, когда ни один из кандидатов не набирает большинства голосов избирателей. В таких ситуациях применяется «нештатная» процедура избрания президента и вице-президента [3, с. 2–3]. Палата представителей США из лиц (не более трех), имеющих наибольшее число голосов избирателей, незамедлительно выбирает президента, голосуя с использованием избирательного бюллетеня. При этом голоса подаются по штатам, причем каждый штат имеет один голос.

В случае необходимости проведения «нештатных выборов» в распоряжении Палаты представителей имеются лишь две недели (между голосованием избирателей 06 января и инаугурацией президента 20 января) для избрания президента. Если Палате представителей не удается решить эту задачу в вышеозначенный срок, вновь избранный (избирателями или Сенатом) вице-президент будет действовать в качестве президента до тех пор, пока Палата представителей не разрешит данную тупиковую ситуацию. Если Сенату не удается избрать вице-президента, спикер Палаты представителей действует в качестве президента до официального избрания президента или вице-президента, однако в этом случае он должен оставить свои должности спикера и члена Палаты представителей. Если же спикер отсутствует или он не отвечает предъявляемым требованиям, должность президента исполняет временный председатель Сената (самый старший по выслуге лет сенатор партии большинства). И в этом случае временно председательствующий в Сенате должен сложить с себя полномочия члена Сената США.

В Азербайджанской Республике, согласно ст. 100 Конституции, президент избирается большинством более половины голосов избирателей, участвующих в голосовании. Если такое абсолютное большинство не набрано в первом туре голосования, то второй тур проводится во второе воскресенье после первого тура голосования. Во втором туре голосования участвуют лишь два кандидата, набравшие наибольшее число голосов в первом туре, либо два кандидата, следующие после кандидатов, набравших наибольшее число голосов и отозвавших свои кандидатуры. Кандидат, набравший во втором туре голосования большинство голосов, считается избранным президентом. Таким образом, президент Азербайджанской Республики избирается на основе принципа мажоритарной избирательной системы абсолютного большинства.

В соответствии со ст. 102 Конституции Азербайджанской Республики, итоги выборов президента официально объявляются Конституционным Судом в течение 14 дней после дня голосования. С этой целью Центральная избирательная комиссия не позднее чем по истечении 10 дней со дня голосования представляет итоги выборов в Конституционный суд (ст. 203.1 Избирательного кодекса).

Деятельность Конституционного суда по данному вопросу регулируется ст. 56 Закона «О Конституционном суде Азербайджанской Республики» (4), согласно которой в случае установления Пленумом Конституционного суда соответствия документов Центральной избирательной комиссии об итогах выборов президента требованиям Избирательного кодекса Конституционный суд принимает решение об утверждении их результатов. При выявлении же фактов, нарушающих положения, предусмотренные Избирательным кодексом, Пленум Конституционного суда принимает решение о признании результатов выборов недействительными. Указанные решения принимаются большинством в 5 голосов судей Конституционного суда. Конституционный суд официально объявляет сведения об итогах выборов президента Азербайджанской Республики в течение 14 дней со дня голосования.

В соответствии со ст. 103 Конституции Азербайджанской Республики, лицо, избранное президентом, в течение 3 дней, начиная со дня объявления итогов выборов, в присутствии судей Конституционного суда приносит следующую присягу: «Клянусь при осуществлении полномочий президента Азербайджанской Республики соблюдать Конституцию Азербайджанской Республики, защищать независимость и территориальную целостность государства, достойно служить народу». Согласно ч. II вышеуказанной статьи, президент Азербайджанской Республики считается приступившим к исполнению своих полномочий со дня принесения присяги.

Поэтому акт принесения присяги президентом имеет важное юридическое значение: с одной стороны, это правовой указатель, с которого начинается отсчет времени президентства конкретного лица: с момента произнесения присяги президент вступает в должность, начинает осуществлять принадлежащие ему полномочия и исполняет свои обязанности до момента принесения присяги вновь избранным президентом; с другой – обязывающая президента клятва перед народом достойно ему служить.

По справедливому утверждению Ш.М. Алиева, для принесения присяги президентом Конституция не требует кворума Конституционного суда, «в ней говорится о присутствии членов Конституционного суда, но на практике торжественный акт присяги происходит в присутствии всех членов указанного органа» [5, с. 467].

Следует отметить, что присяга приносится вновь избранным президентом в большинстве стран мира. Ее текст, как правило, содержится в Конституции [6, с. 83], причем текст обычно примерно одинаков [7, с. 83].

В нашей стране впервые текст присяги был предусмотрен постановлением Верховного Совета Азербайджанской ССР от 18 мая 1990 г. «О порядке введения в действие Закона Азербайджанской ССР «Об учреждении поста Президента Азербайджанской ССР». Согласно п. 3 данного акта, лицо, избранное президентом, приносило следующую присягу: «Перед лицом уважаемого Верховного Совета, перед всем азербайджанским народом торжественно клянусь верно служить моему народу, строго соблюдать Конституцию и законы суверенной Азербайджанской ССР, гарантировать личные права и свободы каждого гражданина республики, добросовестно выполнять возложенные на меня обязанности президента Азербайджанской Советской Социалистической Республики» [8, с. 81; 10, с. 38].

В дальнейшем текст присяги был изменен Законом «О порядке приведения к присяге президента Азербайджанской Республики» [9, с. 321]. В соответствии с п. 2 данного Закона, президент произносил текст присяги: «Клянусь добросовестно осуществлять полномочия президента Азербайджанской Республики, неуклонно соблюдать Конституцию и законы Азербайджанской Республики, хранить как зеницу ока суверенность и территориальную целостность нашей родины, стоять на страже прав и свобод граждан Азербайджанской Республики, оправдать высокое доверие народа!» В настоящее время текст присяги приводится в Конституции Азербайджанской Республики, что является более соответствующим уровню значимости акта принесения присяги.

В США, согласно параграфу 8 раздела 1 ст. II Конституции, перед вступлением в должность президент приносит следующую присягу: «Я торжественно клянусь, что буду честно выполнять обязанности Президента Соединенных Штатов и по мере своих сил сохранять, защищать и поддерживать Конституцию Соединенных Штатов».

Законодательством США также четко определена дата принесения присяги. Согласно XX Поправке, ратифицированной в 1933 г. и вступившей в силу в 1937 г., официальное вступление президента и вице-президента в должность проводится 20 января. До этого инаугурация вновь избранного президента США проводилась 04 марта на следующий год после их избрания. Данный срок оправдан, поскольку громоздкая американская бюрократическая система требует постепенной передачи власти от одной администрации к другой.

Выводы. Анализ порядка избрания президентов США и Азербайджанской Республики позволяет выявить не только общие черты, но и основные различия в соответствующем законодательстве этих государств.

В Азербайджанской Республике намного выше уровень кодификации законодательства о выборах президента. Избирательное законодательство сведено в двух основополагающих документах: Конституции и Избирательном кодексе. В США, где же нет общефедерального закона об организации и проведении выборов, выборы проводятся по законодательству штатов. К числу немногочисленных норм федерального уровня относятся Поправки к Конституции США, направленные на обеспечение равного избирательного права и ряда федеральных законов, объединенных в Титуле 42 Свода законов США. Определенное значение имеют судебные прецеденты, а также нормы корпоративного характера («партийные правила»), регулирующие первичные выборы.

Применительно к требованиям, предъявляем к кандидатам в президенты, их перечень частично совпадает. Так, в обоих государствах возрастной ценз одинаков, предусмотрен ценз оседлости. Вместе с тем, ценз гражданства проявляется по-разному. Формальных, предусмотренных законодательством требований в Азербайджанской Республике больше, однако в США большое значение имеют фактические требования, выработанные полити-

ческой практикой. Регламентация срока полномочий президента и их количества примерно одинакова.

Порядок выдвижения кандидатов в президенты США состоит их двух этапов, при этом решающая роль в этом процессе принадлежит Республиканской и Демократической партиям. В Азербайджане же порядок выдвижения кандидатов более демократичен, т.к. правом на выдвижение обладают не только политические партии, но и избиратели.

Принципы избирательного права гарантированы в Конституции Азербайджанской Республики и развиты в Избирательном кодексе. Конституция США, напротив, регулирует данный вопрос весьма фрагментарно. Важной особенностью президентских выборов в США является косвенное избрание главы государства.

Список использованных источников:

1. Зиновьев А.В. Избирательная система России: теория, практика и перспективы / А.В. Зиновьев, И.С. Поляшова. – СПб, 2003.

2. Coleman K., Cantor J., Neale Th. Presidential Elections in the United States: A Primer. Congressional Research Service. The Library of Congress. Washington, 2000.

3. Neale Th. Election of the President and Vice President by Congress: Contingent Election. Congressional Research Service. The Library of Congress, 1999.

4. Azяrbaycan Respublikasыnыn Qanunvericilik Toplusu. 2004. № 1. Maddя 9.

5. Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики / Ш.М. Алиев. – Баку, 2000.

6. Дегтев Г.В. Конституционно-правовой статус Президентов Российской Федерации и США / Г.В. Дегтев. – М., 2003. – С. 83.

7. Сяfяrov И.М. Azяrbaycan Respublikasы Konstitusiyasыnыn Шярhi. Bакы, 2001.

8. Ведомости Верховного Совета Азербайджанской ССР. – 1990. – № 10. – Ст. 81.

9. Azяrbaycan Respublikasы Ali Sovetinin Mяlumatы. 1992. № 12. Maddя 443.

10. Гулиев А.Д. Конституционно-правовой статус Президента Азербайджанской Республики / А.Д. Гулиев // Зб. наук. праць УАДУ при Президентові України. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 38.

БАРДАШЕВИЧ Я. В.,
магистр юридических наук, преподаватель
кафедры правоведения
*(Витебский филиал УО ВФ ФПБ
«Международный университет «МИТСО»)*

ЛУЗГИН И. И.,
магистр юридических наук, преподаватель
кафедры уголовного права и криминалистики
*(Учреждение образования «Полоцкий
государственный университет»)*

УДК 347.61

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕРМИНА «СЕМЬЯ»

Статья посвящена исследованию сущности термина «семья» как важнейшей ценности социума. Рассмотрен термин «семья» с точки зрения культурной, социальной, правовой, политической и экономической сфер человеческой жизнедеятельности. На основании проведенной комплексной научно-исследовательской работы было разработано авторское определение понятия «семья», в основе которого приоритет закрепляется за духовной общностью между мужчиной и женщиной, с учетом экономической составляющей их семейного союза лишь в той мере, которая обеспечивает его самореализацию и активное развитие в рамках социума.

Ключевые слова: *семейное право, семья, семейный союз, семейные ценности, духовная общность, интеллектуальная самореализация, личностное самосовершенствование.*

Стаття присвячена дослідженню сутності терміна «сім'я» як найважливішої цінності соціуму. Розглянуто термін «сім'я» з позиції культурної, соціальної, правової, політичної та економічної сфер людської життєдіяльності. На підставі комплексної науково-дослідної роботи було розроблено авторське визначення поняття «сім'я», в основі якого пріоритет закріплюється за духовною спільністю між чоловіком і жінкою, ураховуючи економічну складову їхнього сімейного союзу такою мірою, що забезпечує його самореалізацію та активний розвиток у межах соціуму.

Ключові слова: *сімейне право, сім'я, сімейні цінності, сімейний союз, духовна спільність, інтелектуальна самореалізація, особистісне самовдосконалення.*

The article investigates the essence of the term "family" as the most important values of society. The authors considered the term "family" in terms of cultural, social, legal, political and economic spheres of human activity. On the ground of this comprehensive research project was developed by the author's definition of "family", based on the priority assigned to the spiritual communion between man and woman, to a minor extent only, affecting the economic component of their marital union.

Key words: *family law, family, family values, spiritual community, intellectual self-actualization, personal self-improvement.*

Введение. Понятие «семья» в законодательстве большинства стран мира содержательно трактуется и понимается исключительно по-разному, причиной чему служит неоднородность сложившихся традиций и сформировавшегося мировоззрения относительно семейных ценностных ориентиров. Юридическое закрепление термина «семья» в рамках одного государства так же не является универсальным стандартом, поддерживаемым всеми гражданами страны, так как правовое регулирование не всегда может противостоять и конкурировать со сложившимися традиционными и господствующими морально-семейными нормами. Примером тому могут являться нормы церковного семейного союза, которые среди верующих поддерживаются в большей степени, нежели законодательные, и фактически существуют параллельно с ними. По этой причине, в частности, и отношение к понятию «семья» с религиозной точки зрения будет осмыслено иначе, чем это представлено на уровне правового акта [1]. Согласно Кодексу о браке и семье Республики Беларусь (далее – КоБС Республики Беларусь), термин «семья» включает в себя лишь аспекты единения сторон с учетом их моральной и материальной составляющих [2]. В рамках всего законодательства в целом термин «семья» разработан с учетом особенностей исключительно социально-экономического характера, однако на должном уровне в нем не затронута морально-нравственная сторона рассматриваемого вопроса, что представляет значительную недоработку в целостном осмыслении данного понятия.

Постановка задания. Можно предположить, что белорусские законодатели не уделили значительного внимания содержательной стороне при интерпретации термина «семья» по причине наличия в законодательстве таких определений, как «члены семьи», «родственники», «близкие родственники и свойственники», характер взаимоотношений которых уже регламентирован гражданско-правовым законодательством. Но следует заметить, что вышеуказанные субъекты и обозначающие их термины, в отличие от понятия семьи, затрагивают исключительно технико-юридические элементы гражданско-правовых отношений и их частные моменты, называя лишь конкретных субъектов правоотношений, без глубокого анализа и пояснения специфических особенностей их взаимоотношений в рамках семьи. Однако целесообразность закрепления не только более подробно разъясненного смысла термина «семья», но и его целостная расшифровка как на уровне семейного кодифицированного правового акта, так и на уровне различных отраслей права имеет более весомую ценность с теоретико-практической точки зрения, чем лишь указание на него.

Результаты исследования. Важно отметить, что понятие «семья» в различных сферах жизнедеятельности человека характеризуется существенными особенностями. Разрозненность в толковательном аспекте проявляется в тех ценностных ориентирах, мировоззренческих началах и основополагающих идеях, которые преследуются тем или иным направлением.

Так, нами был рассмотрен термин «семья» с точки зрения культурных, социальных, правовых, политических и экономических аспектов человеческой жизнедеятельности (см. таблицу 1).

В культурном аспекте понятие «семья» является наиболее ценностным приоритетом, в сравнении с иными рассмотренными сферами. Если в рамках рассмотренных социальной, политической, правовой и экономической областях термин «семья» затрагивает имущественную сторону межличностных семейных отношений, то культурная сфера деятельности человека отражает нематериальную, духовную составляющую семьи.

Следует отметить, что образованная семья на морально-нравственных началах по умолчанию, но со всей очевидностью предусматривает решение вопросов и материального характера, но исключительно в рамках только самого необходимого, избавляясь от приобретения излишеств, при этом имея то, что жизненно важно. В основе семьи, созданной на критериях духовного начала, общей целью жизни является оптимизационное взаимодействие в процессе совершенствования интеллектуальной и духовной составляющей личностей, образовавших семью, их сотворческая самореализация. А непосредственный смысл жизни семьи – в создании и поддержании условий реализации морально-интеллектуального разви-

Таблица 1

Содержательное осмысление функциональности термина «семья» по отношению к различным сферам жизнедеятельности человека

Содержательное толкование термина «семья»					
Сферы жизнедеятельности человека	**В культурной сфере**	**В социальной сфере**	**В правовой сфере**	**В политической сфере**	**В экономической сфере**
Значение семьи в рамках данной сферы	Семья – это духовная общность людей.	Семья – шаблонная общепризнанная базовая ячейка общества.	Семья – это объединение лиц обоих полов, на основе моральной и материальной общности.	Семья – атрибут залога карьерного роста и благополучия.	Семья – оптимизированная товарно-денежная форма реализации услуг.
Ключевые слова	Нравственность, самосовершенствование, духовная взаимность, мораль, этика.	Семейное положение, критерий социального статуса.	Регистрация брака, брачный договор, соглашение о детях, свидетельство о заключении брака, свидетельство о рождении ребенка	Политическая стабильность, критерий политической успешности.	Стоимость, цена, товар, продукт, купля-продажа, торговец, покупатель, заработная плата, товарно-денежная услуга.
Целесообразность и уникальность термина для соответствующей сферы	Через упрощенность содержательной стороны понятия отражается уникальность и ценность духовной составляющей семейных отношений.	Сформированный стандарт семейных ценностей, который основывается на копировании поведенческих действий. Возраст вступления в брак, разница в возрасте, обязательный оценочный критерий – наличие имущества и детей.	Несмотря на тот факт, что термин «семья» вобрал в себя собирательное значение многих сфер деятельности человека, уникальным считать его не следует, т. к. подлинно уникальна и первична только духовная, а не имущественная его сторона.	Карьерная значимость, иерархическая соподчиненность сторон в семье.	Семья – объединение экономически активных субъектов с целью оптимизации собственного обогащения, на основе осуществления того вида деятельности, который носит характер прибыльности.
Выгода (цель) создания семьи	Духовное обогащение и моральная поддержка, взаимопомощь.	Удобство существования в обществе со статусом семейного человека.	Документальное подтверждение статуса нахождения в браке.	Более серьезное отношение к политикам, которые имеют семьи.	Экономическая выгода, заключающаяся в более высоком уровне материального содержания и обеспечения объединенных лиц.
Значение семьи для женщины	Реализация индивида как личности, интеллектуальное самосовершенствование.	Стремление к созданию семьи на основе укоренившихся в обществе норм.	Стремление подтвердить в документальной форме созданную семью. Считается, что выданный документ способен укрепить семью. Документальный факт не влияет на подлинное создание и сохранение семьи.	В политический сфере каждый член семьи пытается реализовать себя как активный политический субъект в роли избирателя, кандидата на выборную должность, члена политической организации.	Равнозначно меркантильная цель для обеих сторон – наличие реализации на основе финансовой устойчивости и обогащения.
Значение семьи для мужчины					

Значение семьи для женщины **Значение семьи для мужчины**	Реализация индивида как личности, интеллектуальное самосовершенствование.	Стремление к созданию семьи на основе укоренившихся в обществе норм.	Стремление подтвердить в документальной форме созданную семью. Считается, что выданный документ способен укрепить семью. Документальный факт не влияет на подлинное создание и сохранение семьи.	В политический сфере каждый член семьи пытается реализовать себя как активный политический субъект в роли избирателя, кандидата на выборную должность, члена политической организации.	Равнозначно меркантильная цель для обеих сторон – наличие реализации на основе финансовой устойчивости и обогащения.
Моральная составляющая	Формирование духовно-нравственной общности. Семья приобретает черты святости.	Рождение детей, их воспитание и обучение.	Правовое урегулирование семейных отношений, устранение семейных конфликтов на основе договоров и соглашений между членами семьи.	Разработка на законодательном уровне программ поддержки семей в целях обеспечения политической стабильности.	Отсутствует, так как такие семейные союзы создавались не на основе моральной общности участвующих в них сторон.

тия родственников как целостного единства социально значимого общего, но реализуемого в рамках частного на основе более широкого понимания значения и содержания сущности института семьи. Именно такой тип семейных отношений и построенная на их основе социальная среда более пригодна для формирования устойчивости и стабильности развития белорусского общества.

Если в рамках культурной сферы деятельности людей истоком семьи выступает духовная составляющая, то в рамках социальной – это межличностные семейные отношения, представленные разработанными и общественно усвоенными стандартами. Поэтому семейные отношения в современном социуме по-иному можно назвать шаблонными. Но опасность создания и признания на законодательном уровне такого рода семейных отношений и их документальное подтверждение выражается в том, что они сковывают и препятствуют появлению в обществе устойчивых и социально адаптированных (подлинно нормальных) семей, базирующихся на творческих и моральных началах.

Причиной же общественной негативной реакции на семьи, сформированные на основе духовной общности, является их не соответствие выработанным и усвоенным шаблонным критериям, которые, будучи далеко не самыми нравственными, не только были предложены социуму, но и были в нем законодательно закреплены. Аргументированным примером, подтверждающим этот факт, может служить целостность и духовная сплоченность сторон и семейного союза в условиях существенных различий в социальном, религиозном, имущественном, возрастном и многих других аспектах. Не следует забывать и о том, что семьи, построенные на основе духовно-нравственных отношений и не придающие определяющее значение имущественным и ряду иных (не являющихся с точки зрения морально-этических норм) критериев внутрисемейных отношений, ведут иной, более социально значимый образ жизни, который также не согласуется с отдельными законодательными стандартами и ярлыками современности.

Семья в аспекте права – юридически разработанный и внесенный в кодифицированный нормативный правовой акт институт, имеющий свое смысловое и содержательное значение. Согласно статье 59 КоБС РБ, семья – это объединение лиц, связанных между собой моральной и материальной общностью и поддержкой, ведением общего хозяйства, правами и обязанностями, вытекающими из брака, близкого родства, усыновления [2]. С правовой точки зрения термин семья воссоединил в себе особенности осмысления понятия на уровне

многих областей жизнедеятельности человека: на уровне культурной сферы осознанности понятия – это моральная общность, в рамках социальной сферы – объединение лиц обоего пола в ячейку общества, в политико-экономической сфере – материальная общность и ведение общего хозяйства.

На наш взгляд, определение понятия «семья» в рамках права является формализованным атрибутивным термином, оптимизированным под требования современного общества, но не фактически отражающим и в полной мере раскрывающим его подлинную суть. Прежде всего, понятием не в полной мере разработанным в аспекте отражения в нем духовной составляющей (как основы стабильности системы семейных отношений) по сравнению с иными не столько составляющими, сколько лишь участвующими в ней, но не определяющими её.

В целом приведенные выше как отдельные аргументы, так и элементы, составляющие термин семьи (требующие их дополнительного раскрытия), указывают на то, что семейный союз, лишенный духовной основы как в частности, так и в целом фактически не может быть признан действительным.

Содержательная сторона термина «семья» в политическом аспекте характеризуется приоритетом карьеризма и материально-финансовой стабильностью индивида над всем остальным. Не всегда для политических деятелей семья имеет приоритетное значение, что характеризует для них семью скорее как политически ангажированную необходимость, чем нечто большее. И такого рода корыстно-заинтересованное объединение лишь достаточно условно можно характеризовать как семейный союз.

Экономическое осмысление понятия семьи предусматривает собой основанное на браке или кровном родстве объединение людей, связанных общностью быта. На основе анализа базовых положений теории рыночных отношений авторами была разработана содержательная сторона термина семья, которая раскрывается как объединение лиц в форме заключения брака на основе документального подтверждения (свидетельство), с целью ведения общего хозяйства и взаимного предъявления претензий относительно прав и гарантий имущественного содержания сторон как оптимизировано-системной товарно-денежной услуги.

Предложенная интерпретация определения семьи с экономической точки зрения в оптимальной степени отражает морально-нравственную сторону рассматриваемого явления, как и систему отношений, построенную на нем. Не будет ошибочной идея и относительно того, что осмысление термина в экономическом аспекте – наиболее безнравственная форма устройства семьи из всех вышерассмотренных. Негативная сторона такого рода союза проявляется и в том, что семья – это просто объединение лиц, независимо от пола, из чего вытекает противоречивые самой природе моменты существования однополых союзов.

В целях комплексного и всецелого рассмотрения содержательной стороны термина «семья», была выполнена научно-аналитическая работа относительно кодифицированного семейного законодательства стран Содружества Независимых Государств (далее – СНГ): Кодекс о браке и семьи Республики Беларусь от 09.06.1999 г. [2]; Семейный кодекс Республики Туркменистан от 10.01.2012 г. [3]; Кодекс Республики Казахстан о браке (супружестве) и семье от 26.12.2011 г. [4]; Семейный кодекс Республики Армении от 08.12.2004 г. [5]; Семейный кодекс Республики Молдова от 26.10.2000 г. [6]; Семейный кодекс Российской Федерации от 29.12.1995 г. [7]; Семейный кодекс Республики Таджикистан от 13.11.1998 г. [8]; Семейный кодекс Республики Узбекистан от 30.04.1998 г. [9]; Семейный кодекс Азербайджанской Республики от 28.12.1999 г. [10]; Семейный кодекс Кыргызской Республики от 16.07.2012 г. [11]; Семейный кодекс Украины от 10.01.2002 г. [12].

Результаты полученного сравнительного анализа отражены в таблице 2, в которой слово «имеется» обозначает, что термин «семья» разработан на законодательном уровне соответствующей страны, в то время как слово «не имеется» отражает противоположное значение – отсутствие данного конкретного понятия в законодательстве (см. таблицу 2).

Таблица 2

Анализ понятийного аппарата в области семейного законодательства стран СНГ

Страна	Теоретическое осмысление термина «семья»
Республика Беларусь	имеется
Российская Федерация	не имеется
Республика Казахстан	имеется
Республика Таджикистан	не имеется
Кыргызская Республика	не имеется
Республика Туркменистан	имеется
Республика Узбекистан	не имеется
Украина	имеется
Республика Молдова	не имеется
Республика Армения	не имеется
Республика Азербайджан	не имеется

На основании проведенного научно-сравнительного анализа были получены следующие результаты: из одиннадцати проанализированных стран СНГ только четыре страны сочли за необходимость в семейном законодательстве раскрыть содержательную сторону термина «семья», к таковым относятся Республика Беларусь, Украина, Республика Туркменистан и Республика Казахстан. Обосновывая содержательную сторону термина «семья» в рамках данных четырех стран СНГ, между ними была отмечена определенная схожесть. Семейное законодательство Туркменистана и Казахстана идентично по отношению друг к другу в вопросе толкования значения термина «семья», с единственной лишь разницей, что Кодекс Республики Казахстан о браке (супружестве) и семье от 26.12.2011 г. [4] дополнительно предусматривает возможность включения в семью, помимо близких родственников, ещё и свойственников.

Интерпретация термина «семья» с точки зрения белорусского и украинского законодательства, также как и семейное законодательство Туркменистана и Казахстана, трактуется практически однородно лишь с некоторыми отличительными особенностями. В Семейном кодексе Украины от 14.01.2014 г. [12], в отличие от других кодифицированных актов стран СНГ, прописан факт сохранения брачно-семейных отношений между супругами в случае их раздельного проживания по причине учебы, работы, лечения, необходимости ухода за родителями, детьми и по другим уважительным причинам. Аналогичная ситуация распространяется на личные неимущественные отношения между родителями и их детьми в тех случаях, когда ребенок не проживает совместно со своей семьей по ряду на то причин. Также подчеркивается, что семья представляет собой первичную и основную ячейку общества. Следует ещё раз акцентировать внимание и на том, что данная специфика прослеживается исключительно только на уровне украинского семейного законодательства.

Общий и юридически обязательный критерий, определяющий значение семьи для рассматриваемых стран СНГ – это моральная и материальная общность объединенных лиц. Следует учесть, что предложенное понятие носит весьма несовершенный характер в отношении к примененному выражению «круг лиц» или «объединение лиц». Корректнее было бы конкретизировать, кто относится к таковым сторонам, – это объединение лиц противоположного пола. Данное положение не является лишь замечанием, а носит определяющий характер, направленный на преодоление таких асоциальных явлений, как вопрос легализации однополых семей, что, в угоду политическим интересам, в сущности, ориентировано на формирование аморальных ценностей и уничтожение не только установившихся, но и традиционных европейских и общемировых ценностей нематериального наследия человечества, признанных на уровне ЮНЕСКО и ООН [13].

В основе понятия семьи должен быть, прежде всего, отражен исключительно феномен духовной общности, так как материальная общность лишь участвует, но не образует существенно-значимый критерий в системе признаков классификации полного определения термина «семья». Духовная составляющая семьи – это устойчиво сформировавшаяся основа, гарантирующая сохранность и стойкость семейных отношений в обществе. Никакие материальные блага никогда не представлялись всецело состоятельными, чтобы быть способными обеспечить устойчивость и сохранение семьи.

Речь не идет о полном отрицании роли и значения для семейных отношений имущественных критериев, но не они являются определяющими, так как есть лишь привносящими факторами, участвующими в процессе формирования, создания и функционирования семьи. То есть, имеется в виду, что семье в плане создания, развития и сохранения отношений необходима лишь рациональная достаточность, не наполняющая квартиры и пространства избытком вещей, души – пустотой, банки – кредитами, жизнь – ростовщичеством и людьми, живущих за чужой счет.

Выводы. Смысл значения термина «семья», отражаемый в законодательстве большинства стран мира, опирается на материальный критерий, что, в сущности, противоречит самой природе традиционно сформировавшихся семейных отношений. Но при рассмотрении сущности проблемы с позиции некоторых стран дальнего зарубежья, где семья едва ли не трактуется с понятием «товар», в достаточной степени можно понять принципиальную разницу в законодательных подходах к этому институту вне зависимости от национальных традиций и особенностей как систем права, так и этих стран.

Следует отметить, что даже на законодательном уровне супружеские права и обязанности, вытекающие из семейных правоотношений, – духовная составляющая для обоих полов. На том лишь основании, что и сама гарантия соблюдения данных прав и обязанностей обеспечивается не столько силой самого закона, сколько факторами межличностных семейных взаимоотношений: общности взглядов, интересов, человечности, совести, добропорядочности, ответственного отношения к семье. На основании чего авторами было разработана и представлена содержательная сторона термина «семья».

Итак, ***семья*** – *это оптимизирующее объединение равноправных, духовно и социально состоявшихся лиц обоих полов, с целью их дальнейшей интеллектуальной самореализации, индивидуального личностного самосовершенствования, оказания моральной поддержки и взаимопомощи, рождения и обеспечения достойного воспитания детей как будущих граждан страны, затрагивающее имущественную сторону жизни в рамках достаточной необходимости.* Следовательно, семейный союз, лишенный духовной составляющей, не только не является устойчивым сам по себе, но и как провоцирующий социальную нестабильность и формирующий асоциальные поведенческие стандарты, пусть и признанный де-юре, может быть вполне признан недействительным де-факто.

В свою очередь, для более точного и правильного осмысления содержания термина «семья» возникает необходимость в содержательном разъяснении смыслового значения понятий «духовная составляющая семьи» и «самосовершенствование».

С нашей точки зрения, духовная составляющая семьи – это семейный союз, основанный на приоритете бескорыстных и искренних морально-нравственных отношений, в которых материальные и нематериальные права не являются определяющими во взаимоотношениях между супругами. А процесс развития семьи и взаимное стремление к постоянному интеллектуальному и духовному совершенствованию себя и детей на этой основе – базовый критерий формирования справедливых взаимоотношений как в современном обществе, так и в среде будущих поколений. Самосовершенствование же, в свою очередь, рассматривается как процесс интеллектуального и духовно-нравственного развития личностей в условиях оптимизированного и сбалансированного с социальной средой взаиморазвивающегося климата семьи, что выражается в непрерывной систематической целесообразной трудовой деятельности каждого из её членов, основанной на взаимопомощи, оптимизирующей процесс достижения поставленных целей, приращения опыта и знания через реализацию задатков и

способностей, трактующихся в обществе как человеческий потенциал.

Таким образом, теоретико-правовой анализ понятия семьи позволил сделать вывод о необходимости дальнейшего рассмотрения данной проблемы как в целом, так и ее отдельных частей с целью принятия и реализации по ней всеобъемлющих решений не столько по форме, сколько по её существу.

Список использованных источников:

1. Козлов М. Церковь и семья сегодня / М. Козлов // Альфа и Омега. – 2001. – № 3(29). – С. 152–159.

2. Кодекс Республики Беларусь о браке и семье от 09 июля 1999 г. № 278-З [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pravo.by/webnpa/ /text.asp?RN=HK9900278.

3. Семейный кодекс Республики Туркменистан от 10 января 2012 г. № 258-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2014 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31343599.

4. Кодекс Республики Казахстан о браке (супружестве) и семье от 26 декабря 2011 г. № 518-iv ЗРК (по состоянию на 17.11.2014 г. № 254-V ЗРК) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.kazembassy.by/konsul/Obrakeisemye.html.

5. Семейный кодекс Республики Армения от 08 декабря 2004 г. № НО-123 (по состоянию на 28.02.2011 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=8661.

6. Семейный кодекс Республики Молдова от 26 октября 2000 г. № 1316-XIV (по состоянию на 14.06.2013 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=3480.

7. Семейный кодекс Российской Федерации от 29 декабря 1995 г. № 223-ФЗ (по состоянию на 04.11.2014 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rg.ru/2007/10/22/semejny-kodeks-dok.html.

8. Семейный кодекс Республики Таджикистан от 13 ноября 1998 г. (по состоянию на 19.03.2013 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.docme.ru/doc/599844/semejnyj-kodeks-respubliki-tadzhikistan.

9. Семейный кодекс Республики Узбекистан от 30 апреля 1998 г. (по состоянию на 20.01.2014 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://transcoalition.info/laws/uzbekistan-family-code.

10. Семейный кодекс Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 г. №781-iг [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=2604.

11. Семейный кодекс Кыргызской Республики (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.07.2012 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.deure.kg/doc/Semeyniy_kodeks.pdf; Режим доступа : http://pravo.levonevsky.org/bazazru/zakon1210/index.htm.

12. Семейный кодекс Украины 10 января 2002 г. № 2947-III (по состоянию на 04.07.2013 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418309&page=3.

13. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций от 08 сентября 2000 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.

САМЕДОВ Э.,
диссертант
(Институт философии, социологии и права Национальной академии наук Азербайджана)

УДК 323.28(479.25):(479.24)

ПОЛИТИКА ТЕРРОРА АРМЕНИИ

Статья исследует территориальные притязания Армении к Азербайджанской Республике в разгар нагорно-карабахского конфликта, с 1988 г. В этот период армянские вооруженные силы, а также террористические и бандитские формирования совершили против Азербайджана и его граждан этническую чистку, геноцид, террор, вандализм и прочие преступления. Представлены факты террора и оккупации Арменией азербайджанских территорий, имеющих глубокие исторические корни, которые свидетельствуют о современной политике нынешней Армении.

Ключевые слова: *армяно-азербайджанский, нагорно-карабахский конфликт, армянский террор, армянские террористические и бандитские формирования, террористическая политика Армении, Ходжалинский геноцид (Ходжалинская резня), мартовская резня в Баку, операция «Немезис», история армянского террора, «Дашнакцутюн» (Армянское революционное содружество), «Гнчак» (Социал-демократическая партия), «АСАЛА» (Армянская секретная армия освобождения Армении).*

У статті досліджуються територіальні домагання Вірменії до Азербайджанської Республіки в розпал нагірно-карабаського конфлікту, з 1988 р. У цей період вірменські збройні сили, а також терористичні й бандитські формування застосували до Азербайджану і його громадян етнічну чистку, геноцид, терор, вандалізм тощо. Подано факти терору й окупації Вірменією азербайджанських територій, які мають глибоке історичне коріння, що свідчить про сучасну політику Вірменії.

Ключові слова: *вірмено-азербайджанський, нагірно-карабаський конфлікт, вірменський терор, вірменські терористичні й бандитські формування, терористична політика Вірменії, Ходжалінський геноцид (Ходжалінська різня), березнева різня в Баку, операція «Немезис», історія вірменського терору, «Дашнакцутюн» (Вірменська революційна співдружність), «Гнчак» (Соціал-демократична партія), «АСАЛА» (Вірменська секретна армія звільнення Вірменії).*

The article investigates acts of ethnic cleansing, genocide, terrorism, vandalism and other crimes committed by Armenian Armed Forces and Armenian terrorist organizations against the Republic of Azerbaijan and its population during the Nagorno-Karabakh conflicted instigated since 1988 in relation to territorial claims of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan. The main focus of attention in the article is that the policy of aggression and terrorism of Armenia against Azerbaijan has historical roots, terrorism and aggression has turned into the state policy of modern Armenia, as well as measures taken in the Republic of Azerbaijan in order to investigate the crimes committed.

Key words: *Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict, Armenian terrorism, Terrorist organizations of Armenia, Policy of terrorism of Armenia, Khodjaly genocide, March massacre in Baku, Nemesis. History of Armenian terrorism, Dashnaksutyun, Hnchak, ASALA.*

Введение. Азербайджанская Республика, расположенная на территории Южного Кавказа, – это одна из стабильных и быстро развивающихся стран. Но в конце XX в., начиная с 1988 г., Азербайджан снова подвергся военной агрессии со стороны Армянской Республики. В результате была оккупирована одна пятая часть территории Азербайджана, более **20 000** человек убито, более **50 000** человек ранены и стали инвалидами. Свыше одного миллиона людей, ставших жертвами этнической чистки и геноцида, проводимых Арменией в отношении азербайджанцев, были лишены элементарных прав человека и более 25 лет живут, как беженцы и вынужденные переселенцы, в невыносимых условиях[1].

За время оккупации разорены, уничтожены, сожжены дотла более 900 населенных пунктов, более **6 000** промышленных и сельскохозяйственных объектов, разрушены свыше **150 000** жилых зданий общей площадью более **9 млн м^2, 4 366** социально-культурных объектов, 695 медицинских учреждений. В оккупированных районах полностью уничтожены сельскохозяйственные угодья, водное хозяйство, гидротехнические сооружения, все транспортные и коммуникационные линии. В результате всех этих разрушений ущерб, причиненный экономике страны, составил более 300 млрд долларов США[2].

На оккупированных территориях уничтожено 927 библиотек, 464 исторических памятников и музеев, более 100 археологических памятников. Из уничтоженных музеев украдено свыше **40 000** ценных и редких экспонатов[3]. Так, из разрушенного до основания Краеведческого музея в Кельбаджаре в Армению были вывезены редкие старинные золотые и серебряные украшения, старинные ковры ручной работы. Такая же участь постигла и экспонаты Исторического музея в Шуше, Музея хлеба в Агдаме, музея Каменных изваяний в Зангелане. Украденные и разрушенные исторические и культурные памятники оценить в денежном эквиваленте невозможно, это бесценное наследие исторического прошлого азербайджанского народа. Одним словом, Армения, грубо нарушая Гаагскую Конвенцию «О защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта» и положения Парижской Конвенции «О незаконном обороте культурных ценностей», занимается разграблением и уничтожением исторического и культурного наследия Азербайджана.

Именно агрессивная и милитаристская политика, поддержка терроризма и сепаратизма на государственном уровне не дает возможности Армении участвовать в региональных экономических и политических проектах, направленных на развитие и улучшение экономической и социальной жизни стран региона. Это стало причиной тяжелых социальных проблем, из-за которых граждане Республики Армения вынуждены в массовом порядке покидать страну.

Азербайджанская Республика как страна, пострадавшая от армянского терроризма, тем не менее, отдает предпочтение мирному пути разрешения конфликта в рамках международного сотрудничества. Действуя в соответствии принятыми международными документами и договорами, она расширяет свое сотрудничество с зарубежными странами в области борьбы с терроризмом, с соответствующими учреждениями этих стран, а также с международными организациями, ведущими борьбу с терроризмом. После террористических актов 11 сентября 2001 г. в США Азербайджанская Республика одной из первых вступила в Международную антитеррористическую коалицию и как активный участник этого блока ведет последовательную борьбу с терроризмом.

Хотя армянский террор является одной из основных составляющих частей общемирового терроризма и имеет более чем 100-летний опыт и историю своей деятельности, термин «армянский террор» впервые был официально использован в августе 1982 г. в ежемесячном бюллетене Государственного Департамента США **(Corsun, Andrew, Armenian Terrorism: A Profile, U.S. Department of State Bulletin, No. 82, (Washington, D.C., August 1982), pp. 31–35).**[4] Поводом этому послужил тот факт, что многочисленные армянские террористиче-

[1] http://mfa.gov.az/index.php?options=content&id=831.

[2] http://www.human.gov.az/.

[3] http://www.human.gov.az/.

4 http://www.rizvanhuseynov.com/2014/01/blog-post_20.html?spref=tw.

ские группировки в тот период активизировали свою деятельность и провели многочисленные теракты в Ливане, другой же основной причиной явилось то, что эти террористические действия были направлены непосредственно против американских военнослужащих, размещенных в регионе в гуманитарных целях.

История армянского террора как организованной преступности восходит к концу XIX века. Создание в 1885 г. в турецком городе Ван партии «Арменакан», в 1887 г. в Женеве партии «Гнчак», в 1890 г. в Тифлисе партии «Дашнакцутюн» явилось началом организованной и систематизированной террористической деятельности армян. Основной целью этих террористических структур, действующих под вывеской политических партий, была идея создания «Великой Армении». Реализации же этой идеи проходила только через террор и насилие. В действительности же насилие и агрессия как важная часть армянской этнопсихологии, этнофилософии и этноидеологии формировалась со стороны определенных кругов веками.

В истории мирового терроризма первый теракт в метро был осуществлен армянскими террористами в Московском метрополитене 8 января 1977 г. Основная цель этого теракта – требование присоединения Нагорно-Карабахской области и Нахчыванской Автономной Республики к Армении. От взрыва самодельного взрывного устройства, приведенного в действие в поезде, следовавшем между станциями «Измайлово» и «Первомайская», погибло 7 человек, ранено 32 человека. Приговором Верховного Суда СССР 3 армянских террориста – Акоп Степанян, Степан Затикян и Завен Багдасарян, были признаны виновными в совершении теракта и приговорены к расстрелу[5].

Своеобразное новшество в международный терроризм было привнесено армянами 26 августа 1896 г., когда группа армянских террористов, состоящая из 26 членов партии Дашнакцутюн, захватили Османский Банк в Стамбуле. Таким образом впервые в истории международного терроризма преступники, используя факт захвата заложников, выдвинули политические требования к государству[6].

В октябре 1919 г. партия «Дашнакцутюн» на IX съезде, проходящем в Ереване, дала старт новой преступной акции под названием «Немезис». Целью этой акции была месть лицам, якобы организовавшим «армянский геноцид» и убийства армянского населения в 1918 г. в Баку. Эта акция получила название от имени греческой богини мщения Немезиды.

К смерти были «приговорены» 650 человек, среди которых были бывшие руководители Османской империи и Азербайджанской Демократической Республики. Из них 41 человек были объявлены «основными виновниками». Для руководства акцией возмездия был создан специальный орган и фонд (руководителем органа был назначен Посол Армении в США Армен Гаро). Сбором информации активно занимался Грач Папазьян, представлявшийся турецким студентом. Для совершения убийств создавались группы из 3–5 человек. Члены банды выслеживали свои жертвы, а затем один из них совершал убийство. Если выбранную жертву охраняли телохранители, то в операции убийства участвовали 2–3 человека. Все преступления управлялись из двух основных центров – редакции газет «Чакатамарт» (Стамбул) и «Дрошак» (Бостон).

Так, в рамках операции «Немезис» были убиты:

– в 1920 г. бывший премьер-министр Азербайджанской Демократической Республики Фатали-хан Хойский (во время этого покушения был ранен и бывший министр юстиции Халил-бек Хасмамедов);

– 19 июля 1920 г. в Тифлисе убит бывший заместитель председателя парламента министр Азербайджанской Демократической Республики Гасан-бек Агаев;

– 15 марта 1921 г. в Берлине убит бывший министр внутренних дел Османской империи, садр-езем (премьер-министр) Талат-паша;

[5] http://d-pankratov.ru/archives/5933. http://ru.wikipedia.org/wiki/Серия_террористических_актов_в_Москве_(1977).

[6] http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sorun/isyan7.html.

– 5 декабря 1921 г. в Риме убит бывший садр-езем (премьер-министр) Османской империи Саид Хилми-паша (в числе организаторов убийства был также бывший посол Армении в Риме Микаэл Вартанян);

– 17 апреля 1922 г. в Берлине был убит бывший губернатор Трабзона Джамал Азим и основатель «Ташкилати-мехсус» Бахаддин Шакир, был убит также и его телохранитель;

– 19 июля 1921 г. в Стамбуле убит бывший министр внутренних дел министр Азербайджанской Демократической Республики Бехбуд-хан Джаваншир;

– 25 июля 1922 г. в Тифлисе был убит бывший министр военно-морских сил Османской Империи Джамал-паша.

Вместе с тем в том же 1920 г. в Стамбуле террористическими группировками было убито и несколько армян, обвиненных в сотрудничестве с турками[7].

Так какие же события произошли на самом деле в марте 1918 г. в Баку и других населенных пунктах Азербайджана, за которые партия «Дашнакцутюн» решила «отомстить»?

В марте 1918 г. лидер российских большевиков Владимир Ленин направил в Баку Степана Шаумяна, назначив его чрезвычайным комиссаром по Кавказу. Большевики под предлогом захвата власти в Баку создали вооруженным дашнакским отрядам все условия для исполнения ими их тайных намерений. 31 марта в Баку началась массовая резня азербайджанцев. По признанию самого Степана Шаумяна в резне мирных азербайджанцев участвовали 6 000 вооруженных солдат Бакинского Совета, а также 3–4-тысячный отряд партии Дашнакцутюн[8].

В ходе трехдневной резни армянские террористические бандформирования при поддержке большевиков, совершая внезапные нападения на мирные азербайджанские кварталы, убивали всех жителей подряд – от мала до велика. В период с 30 марта по 1 апреля «только в самом городе было убито около **12 тысяч азербайджанцев,** часть населения вынуждена была бежать»[9].

Бывший свидетелем тех ужасных дней, немец, по фамилии Кульнер, в 1925 г. писал о событиях в Баку: «Армяне, врываясь в мусульманские (азербайджанские) кварталы, убивали каждого, рубили мечами, пронзали штыками. Спустя несколько дней только из одного оврага было вынуто 87 трупов мусульман с отрезанными ушами, носами, с распоротыми животами и порубленными гениталиями. Армяне не щадили ни стариков, ни детей»[10].

В общей сложности в марте–апреле 1918 г. в Баку, Шамахе, Губе, Ленкорани, Мугани и других частях Азербайджана армянскими террористическими бандформированиями было убито около 50 000 человек. Во время двух геноцидов, совершенных на Южном Кавказе (первый – 1905–1907гг., второй – 1918–1920 гг.) было убито более сотни тысяч человек.

Во время мартовской резни в Баку были найдены еще 57 трупов азербайджанских женщин с отрезанными ушами, носами и вспоротыми животами (из материалов Чрезвычайной комиссии по расследованию)[11].

Американец Леонард Рамсден Хартвилл написал книгу под названием «Люди были такими», основываясь на воспоминаниях армянского офицера Ованеса Апресяна, одного из активных участников избиения азербайджанцев на землях Эриванской губернии, Шерур-Дяряляйазе, Сюрмели, Карсе и других территориях. Ованес Апресян в беседе с автором

[7] http://az.wikipedia.org/wiki/Nemezis.

[8] Vilayət Quliyev. Azərbaycanda erməni zülmü. (Вилаят Гулиев. «Зверства армян в Азербайджане») Bakı "Ozan" 1999. səh. 18.

[9] J. McCarthy, C. McCarthy. Turks and Armenians . Amanual on the Armenian Question. Committee on Education Assembly of Turkish American Associations. Washington, D.C. 1989, page 61.

[10] Vilayət Quliyev. Azərbaycanda erməni zülmü. (Вилаят Гулиев. «Зверства армян в Азербайджане») Bakı "Ozan" 1999. səh. 21-22.

[11] Солмаз Рустамова-Тогиди. Азербайджанские погромы в документах. Март 1918 г. Баку. Баку – 2009 səh. 689.

книги рассказал, что, благодаря помощи англичан и России, армяне достигли поставленных целей и только в Баку вырезали **25 000 азербайджанцев**[12].

Геноцид, устроенный дашнаками в отношении азербайджанцев, не ограничился кровопролитием в Баку. За короткий период они устроили резню в Шамахе, Губе, Ереване, Зангезуре, Карабахе, Нахчыване, в азербайджанских городах Ирана –Урмии, Хое, Салмасе, в Турции – Карсе, Эрзруме и других городах. Только в 1915 г. в турецком городе Ван армянские террористические бандформирования «полностью зачистили мусульманские кварталы, уничтожив около 30 000 турок»[13]. В общей сложности на территории от Эгейского до Черного морей и до Кавказа, преимущественно населенных турками, было убито **2,5 миллиона мусульман**»[14].

В марте–апреле 1918 г. в 53 селах Шамахинского уезда армянами было уничтожено **8 027 человек** (из материалов Чрезвычайной комиссии по расследованию)[15]. Были уничтожены и сожжены большая часть культурных памятников, в том числе и Джума-мечеть.

Тогда же были полностью сожжены 28 деревень Джаванширского уезда, 17 деревень Джебраильского уезда, уничтожено все население. 29 апреля 1918 г. недалеко от города Гюмрю в Западном Азербайджане *(ныне территория принадлежит Армении)* армяне устроили засаду и перебили 3 000 азербайджанцев-беженцев, состоящих в основном из детей, женщин и стариков[16].

Армянские вооруженные формирования сожгли несколько деревень Нахчыванского уезда, 115 азербайджанских деревень Зангезурского уезда *(ныне входящий в состав Армении),* уничтожив **3 257 мужчин, 2 276 женщин, 2 196 детей.** В общей сложности в этом уезде было убито и искалечено **10 068 азербайджанцев** (из материалов Чрезвычайной комиссии по расследованию)[17].

135 000 азербайджанцев, проживавших в 119 деревнях Эриванской губернии, были также уничтожены, а деревни стерты с лица земли. «К концу конфликта в этой губернии 180 000 человек, или двое из трех жителей, были убиты или стали беженцами»[18]. Позже, армянские вооруженные формирования стали совершать нападения на Карабах. Так, в 1918–1920 гг. в нагорной части Карабаха было разрушено 150 деревень, все население перебито[19].

Основанная в Бейруте в 1975 г. «Армянская секретная армия освобождения Армении» («ASALA»), основной целью которой является создание «Великой Армении» на территориях Восточной Турции, Северного Ирана, Нахчыванской автономной республики и территории Нагорного Карабаха (Азербайджан), вновь внесла инновации в историю международного терроризма. Главной мишенью этой организации в 70–80 годы прошлого века стали турецкие дипломаты.

За эти годы данной организацией в 38 городах 21 страны были осуществлены 110 террористических актов, в результате которых были убиты 42 турецких и 15 иных зарубежных дипломатов. На территории Турции первый террористический акт со стороны «ASALA» был проведен 07 августа 1982 г. в аэропорту Анкары Эсенбога, в результате этого теракта погибло 9 и ранено 72 человека[20].

---

[12] Vilayət Quliyev. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı "Ozan" 1999. səh. 176.

[13] Erich Feigl. Armenische Mythomanie. Salzburg, 2007, page 84.

[14] Erich Feigl. Armenische Mythomanie. Salzburg, 2007, page 88.

[15] Anar İsgenderli. Realities of Azerbaijan: 1917–1920. ABŞ-2011 səh. 112. (Анар Искендерли («Реалии Азербайджана») США-2011).

[16] Vilayət Quliyev. Azərbaycanda erməni zülmü. (Вилаят Гулиев. «Зверства армян в Азербайджане») Bakı "Ozan" 1999. səh. 28.

[17] Anar İsgenderli. Realities of Azerbaijan: 1917–1920. ABŞ-2011 səh. 123. (Там же).

[18] J. McCarthy, C. McCarthy. Turks and Armenians . Amanual on the Armenian Question. Committee on Education Assembly of Turkish American Associations. Washington, D.C. 1989, page 62.

[19] Azərbaycanlıların soyqırımı: Tarixin qanlı salnaməsi. («Геноцид азербайджанцев: кровавая легенда истории») Bakı-2012. səh. 132.

[20] http://tr.wikipedia.org/wiki/ASALA.

Получив независимость после распада Советского Союза, Республика Армения поддерживая терроризм на государственном уровне, превратила его в один из основных инструментов своей агрессорской политики. Многочисленные факты, судебные материалы доказывают, что террористические акты в отношении мирного гражданского населения Азербайджана, в том числе теракты, совершенные на транспортных средствах, финансируются правительством Армении и организованы спецслужбами этой страны.

В начале 90-х гг. прошлого века официальные круги Армении развернули широкомасштабную кампанию с целью реабилитации активных деятелей организаций «Дашнакцутюн», «ASALA», «МАГ», «Армянская община», «Армянский фронт освобождения» и других известных армянских террористических структур. Им предоставлялось убежище, создавались все условия для жизни и деятельности, оказывалась всесторонняя финансовую помощь.

Так, в Армении на государственном уровне была проведена кампания по сбору подписей для освобождения Вароджана Карапетяна, армянина сирийского происхождения, осужденного на пожизненное заключение за осуществление террористического акта в парижском аэропорту Орли 15 июля 1983 г., в результате которого 8 человек погибли, а 60 человек получили ранения. В апреле 2001 г. освобожденный раньше срока французским судом террорист получил официальное убежище в Армении.

Известный террорист, руководитель группировки «Революционное крыло ASALA» в Западной Европе, уроженец штата Калифорния (США) Монте Мелконян, арестованный 28 ноября 1985 г. и осужденный на 6 лет за проведение того же теракта в парижском аэропорту Орли, после освобождения из французской тюрьмы в 1990 г. также получил убежище в Армении и для продолжения террористической деятельности был направлен в Нагорный Карабах. М. Мелконян командовал армянским террористическим подразделением, участвовавшим в актах геноцида 17 февраля 1992 г. против мирного населения азербайджанского села Гарадаглы Ходжавендского района и 26 февраля 1992 го. против жителей города Ходжалы. Этот факт был подтвержден и братом М. Мелконяна Маркаром в книге «Путь моего брата», изданной в Нью-Йорке в 2005 г.[21] В 1993 г. в Ереване на похоронах убитого в Нагорном Карабахе террориста участвовали официальные лица, в том числе и президент Армении. Этот международный террорист был объявлен национальным героем Армении, и одному из диверсионных центров Министерства обороны Армении присвоено его имя.

Другой известный террорист иранского происхождения Грант Маркарян, член террористической группы «Дро» партии «Дашнакцутюн», был одним из организаторов террористических отрядов в Нагорном Карабахе, и активно занимался их снабжением оружием, доставлявшимся из Армении[22].

Организатор нападения на посольство Турции в Париже в 1981 г., армянин сирийского происхождения Вазген Сислян в 1992 г. был направлен из Еревана в Ханкенди. За активное участие в проведении террористических актов на территории Азербайджана президент Армении Роберт Кочарян присвоил Вазгену Сисляну звание «Герой Карабахской войны»[23].

В массовых убийствах азербайджанского населения Нагорного Карабаха активно участвовали также Абу Али, Хилберт Минасян и другие террористы – выходцы из Ближнего Востока, которым покровительствовали спецслужбы Армении[24].

В ночь с 25 на 26 февраля 1992 г. произошло одно из самых ужасающих преступлений в истории человечества – Ходжалинская трагедия. В эту ночь армянские сепаратистские вооруженные формирования, стремящиеся создать второе армянское государство на территориях Азербайджанской Республики, при поддержке расположенного в городе Ханкенди 366-го мотострелкового полка бывшего СССР совершили внезапное нападение на город Ходжалы, находящийся на территории Нагорного Карабаха.

[21] Маркар Мелконян «Путь моего брата». Нью-Йорк, 2005 г. стр. 213–214.

[22] Армянский террор. Баку, 2005 г. Стр.138.

[23] Армянский террор. Баку, 2005 г. Там же.

[24] Армянский террор. Баку, 2005 г. Там же.

Большая часть мирного населения, состоящая в основном из стариков, женщин и детей, погибла в своих же домах. Раздетые, разутые мирные жители города, вынужденные в холодную зимнюю ночь в панике покинуть свои дома, частично были зверски убиты на улицах своего города, части же из тех, которым удалось выбраться за пределы города, рассеявшись по окрестностям и в лесу, тоже не смогли спастись – они были догнаны и уничтожены. Убивали беспощадно, не взирая на возраст и пол. Оставшиеся в живых были захвачены в плен и заложники. Все они, в нарушение общепринятых норм международного гуманитарного права, подвергались избиениям, пыткам, физическим и моральным унижениям, содержались в нечеловеческих условиях.

Так, в одну ночь 613 человек, в том числе 63 ребенка, 106 женщин, 70 стариков, были убиты, 487 человек, в том числе 36 детей, были ранены, 1 275 человек взяты в заложники. При этом 8 семей были уничтожены полностью, 130 детей потеряли одного, а 25 – обоих родителей. В настоящее время в Государственной комиссии по делам военнопленных, заложников и безвести пропавших граждан 185 человек зарегистрированы как пропавшие без вести во время Ходжалинского геноцида, в отношении этих граждан ведется расследование, предпринимаются мероприятия с целью выяснения их дальнейшей судьбы. В числе 185 разыскиваемых ходжалинцев 26 детей (11 девочек), 59 женщин, 44 пожилых человека (из них 21 женщина). Сотрудниками Госкомиссии были собраны свидетельские показания, служащие доказательством того, что из 185 пропавших без вести 95 человек были взяты в заложники, среди них 11 детей (двое девочек), 23 женщины и 11 человек (из них 7 женщин) люди пожилого возраста.

В ходе расследования Ходжалинского геноцида было выявлено и доказано, что в нападении на город участвовал нынешний *(на момент подготовки книги, отрывки из которой используются в статье, к печати)* министр обороны Армении Сергей Оганян, командовавший 2-м батальоном 366 мотострелкового полка, Валерий Читчян, бывший тогда начальником штаба 1-го батальона, а также, более 50 армянских офицеров и прапорщиков.

По сообщениям представителей российского правозащитного общества «Мемориал», побывавших в то время в Нагорном Карабахе, за четыре дня в город Агдам было доставлено 200 трупов жителей, убитых во время оккупации города Ходжалы, были зафиксированы десятки фактов надругательств над телами убитых. В Агдаме была проведена судебно-медицинская экспертиза 181 трупа (130 мужчин и 51 женщина, в том числе 13 детей). Экспертиза показала, что 151 человек были расстреляны, 20 погибли от осколочных ранений, 10 человек были убиты ударом тупым предметом по голове. Правозащитным Центром был также зафиксирован факт скальпирования живого человека[25].

Акт геноцида, учиненный в Ходжалах, – это всего лишь один пример бесчеловечности, преступления против человечности, из числа множества преступлений, совершенных Вооруженными силами Армении, армянскими террористическими бандформированиями во время оккупации территорий Азербайджана.

Начиная с 1980 г., террористическая война против Азербайджана, проводимая всевозможными армянскими террористическими организациями, действующими в различных странах мира при финансовой и организационной поддержке Республики Армения и армянской диаспоры, принимает последовательный характер. Во время оккупации Нагорного Карабаха и 7 прилегающих к нему районов, с целью создания массовой паники, увеличения числа жертв среди мирного азербайджанского населения, спецслужбы Армении проводили теракты как в зоне боевых действий, так и далеко за ее пределами, в результате которых погибали сотни безвинных людей.

Президент Азербайджанской Республики в своем указе от 01 марта 2001 г., вышедшим в связи с обновлением состава Государственной комиссии по делам военнопленных, заложников и безвести пропавших граждан, поставил перед Комиссией задачу сбора, сис-

[25] http://www.memo.ru/uploads/files/402.pdf.

тематизации и доведения до сведения мировой общественности всех фактов, правовых и исторических документов, отражающих политику геноцида, террора и этнических чисток в отношении азербайджанского народа, проводимую в жизнь Арменией.

В связи с этим было принято решение направить в Генеральную Прокуратуру Азербайджанской Республики все материалы, касающиеся преступлений, совершенных армянскими военнослужащими и террористическими бандформированиями.

27 ноября 2002 г. Генеральная Прокуратура Азербайджанской Республики (далее – УК Азербайджанской Республики) возбудила уголовное дело № 0340 по следующим статьям Уголовного кодекса Азербайджанской Республики:

– часть 1 *(«Доведение до самоубийства или до покушения на жизнь лица, находившегося в материальной или иной зависимости от виновного, путем жестокого обращения с потерпевшим или систематического унижения его личного достоинства»)* ст. 100 *(«Доведение до самоубийства»)* УК Азербайджанской Республики, действующего до 01.09.2000 г.;

– часть 2 *(«Систематические побои или иные действия, носящие характер истязания»)* ст. 108 *(«Побои и истязания»)* УК Азербайджанской Республики, действующего до 01.09.2000 г.;

– часть 4 *(«Изнасилование особо опасным рецидивистом или изнасилование несовершеннолетних»)* ст. 109 *(«Изнасилование»)* УК Азербайджанской Республики, действующего до 01.09.2000 г.;

– статья 115.3 *(«Нарушение законов и обычаев войны»)* УК Азербайджанской Республики, вступившего в силу с 01.09.2000 г.

в отношении членов армянских вооруженных формирований, сотрудников тюрем и изоляторов по фактам жестокого обращения с захваченными в плен и содержащимися в армянском плену на территории Нагорного Карабаха военнослужащими Вооруженных Сил Азербайджанской Республики, гражданских и лиц других категорий, находящихся под защитой международного гуманитарного права, включая факты доведения заключенных до самоубийства посредством регулярных действий, унижающих чувства личного достоинства, актов физического насилия, постоянных избиений, подвергания пыткам, приведшим к смерти или причинению серьезного вреда здоровью заключенного, а также факты нарушения законов и обычаев военного времени.

29 ноября 2002 г. данное уголовное дело было передано для расследования в Следственное управление по делам о тяжких преступлениях Военной Прокуратуры Азербайджанской Республики. По решению Генпрокуратуры от 06 декабря 2002 г. была создана следственно-оперативная группа, в которую вошли сотрудники Военной прокуратуры и Министерства национальной безопасности.

Позже в результате проведенного расследования в рамках данного уголовного дела было установлено, что дело включает в себя не только преступления в отношении личности (военнопленных и заложников), но и факты геноцида, преступления против человечности и общества, в том числе попытки смены конституционного строя насильственным путем, создания незаконных вооруженных формирований, массовых убийств и изгнания мирных жителей с родных мест проживания, массовых террористических актов, подрывов гражданских, общественных и административных зданий, экологических преступлений.

Учитывая вышеперечисленное, Генеральным прокурором Азербайджанской Республики, министрами внутренних дел и национальной безопасности Азербайджанской Республики был подписан совместный указ «О создании совместной следственно-оперативной группы по расследованию преступлений, совершенных сепаратистскими вооруженными силами Нагорного Карабаха и Объединенными Вооруженными Силами Армении» от 18.12.2003 г.

Начиная с 1988 г., местными отделениями Генеральной Прокуратуры, Военной прокуратуры, следственных аппаратов Министерства внутренних дел и Министерства национальной безопасности Азербайджана были возбуждены и расследованы более 600 уголовных дел по фактам насильственного изгнания азербайджанского населения с территорий Нагор-

ного Карабаха и других оккупированных земель Азербайджана, расхищения материальных, исторических и культурных ценностей и памятников, применения пыток в отношении азербайджанских военнопленных и заложников, приведших к смерти части заключенных или инвалидности, по расследованию актов диверсий, террора и других тяжких преступлений, совершенных армянскими вооруженными силами за период конфликта.

В ст. 214 УК Азербайджанской Республики, принятого 30.12.1999 г. и вступившего в силу 01.09.2000 г., предусматривается уголовная ответственность за терроризм, совершение взрыва, поджога или иных действий, создающих опасность гибели людей, причинения вреда их здоровью, причинения значительного имущественного ущерба либо наступления иных общественно опасных последствий, если эти действия совершены в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения либо оказания воздействия на принятие решений органами власти или международными организациями, а также угроза совершения указанных в этих же целях.

В связи с тем, что в старом УК, действующим на территории Азербайджанской Республики до 01 сентября 2000 г., понятие «терроризм» как самостоятельная норма не было предусмотрено, до принятия нового Кодекса упомянутые выше общественно опасные деяния, подпадающие под это определение, квалифицировались в зависимости от последствий по ст. ст. 61 *(«Диверсия»),* 70 *(«Бандитизм»),* 94 *(«Умышленное убийство»)* и другим соответствующим статьям.

В то же время, несмотря на то, что в УК Азербайджанской Республики, действовавшем до 01 сентября 2000г., существовала ст. 59 *(«Террористический акт»),* предусматривающая уголовную ответственность за совершение террористического акта, данная статья применялась только в случаях, если с политическим замыслом было совершено убийство либо нанесение тяжких телесных повреждений в отношении государственных или общественных деятелей, в том числе представителей иностранных государств.

В ныне действующем УК существует ст. 277 *(«Посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля, (террористический акт)»),* предусматривающая уголовную ответственность за посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля, а также представителя иностранного государства, совершенное в целях прекращения его служебной или политической деятельности либо из мести за такую деятельность *(террористический акт).*

Список использованных источников:

1. Материалы Государственной Комиссии по делам военнопленных, заложников и безвести пропавших граждан (документы, относящиеся к периоду 1993–2013 гг.)

2. Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики (действовавший до 01 сентября 2000 г.). – Баку, 2013.

3. Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики (действующий с 01 сентября 2000 г.). – Баку, 1995.

4. Нагорный Карабах: хроника событий. 1988–1994 гг. (на основании официальных сообщений, полученных МВД). – Баку, 2002.

5. Нагорный Карабах: События, факты и цифры. – Баку, 2005.

6. Мустафаев р. Преступления армянских террористов и вооруженных банд против человечества / р. Мустафаев. – Баку, 2002.

7. Армянский террор. – Баку, 2005.

8. Мехтиев р. Горус-2010 сезон театра абсурда / р. Мехтиев. – Баку, 2010.

9. Гулиев В. Зверства армян в Азербайджане / В. Гулиев. – Баку, 1999.

10. Искендерли А. Realities of Azerbaijan: 1917–1920 / А. Искендерли. – США, 2011.

11. Рустамова-Тогиди С. Азербайджанские погромы в документах. Март 1918 г. Баку / С. Рустамова-Тогиди. – Баку, 2009.

12. Геноцид азербайджанцев: кровавая хроника истории. – Баку, 2012.

13. Erich Feigl. Armenische Mythomanie. – Salzburg, 2007.

14. Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и армяне / Дж. Маккарти, К. Маккарти. – Bakı, 1996.

15. J. McCarthy, C. McCarthy. Turks and Armenians . Amanual on the Armenian Question. Committee on Education Assembly of Turkish American Associations. Washington, D.C. 1989.

16. Самуэль А. Уимс. Секреты «христианского» террора Армении (Армения: Большая ложь) / Уимс А. Самуэль.

17. Асадов С. Философия реваншизма или Армянская кровожадность / С. Асадов. – Баку, 2001.

18. Асадов С., Мамедов И. Терроризм: причина и следствие / С. Асадов, И. Мамедов. – Баку, 2001.

19. Исторические факты о деяниях армян на Азербайджанской земле. – Баку, 2009.

20. Мелконян М. Путь моего брата / М. Мелконян. – Нью-Йорк, 2005.

Интернет-ресуры:

1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.human.gov.az.

2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mns.gov.az.

3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sorun/isyan7.html.

4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://az.wikipedia.org.

5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki.

6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rizvanhuseynov.com.

7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://tr.wikipedia.org/wiki/ASALA.

8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.memo.ru/uploads/files/402.pdf.

9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://mfa.gov.az .

10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://d-pankratov.ru.

11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://grani.ru/Events/Disaster/m.226753.html.

РЕЦЕНЗІЇ

КАЛЮЖНИЙ Р. А.,
доктор юридичних наук, професор,
заступник директора з наукової роботи
(Юридичний інститут
Національного авіаційного університету)

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «ОХОРОНА НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ У ПРИКОРДОННІЙ СФЕРІ (АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)» [1]

Забезпечення державної безпеки та захист державного кордону України відповідно до Конституції України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави. Тому від удосконалення механізму забезпечення їх службової діяльності значною мірою залежить стан охорони та захисту національних інтересів України.

Питання сутності та нормативно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів у прикордонній сфері, їх місця в державному механізмі привертали увагу багатьох учених, проте це аж ніяк не означає, що всі проблеми вже вирішено. Тому аналіз правового регулювання адміністративно-правових аспектів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в прикордонній сфері має велике як теоретичне, так і практичне значення. Цим обумовлюється доцільність й актуальність наукового дослідження В.Л. Зьолки.

Необхідно підтримати цілу низку сформульованих у роботі пропозицій щодо внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності Державної прикордонної служби України та інших правоохоронних органів.

Так, враховуючи здобутки сучасної правової науки, автор аналізує підходи щодо тлумачення понять «охорона державного кордону» й «захист державного кордону» та робить висновок, який повинен бути врахований у нормотворчому процесі, про те, що «охорона» включає в себе заходи, які забезпечують нормальний розвиток (протікання) суспільних відносин та передбачає можливість застосування відповідних заходів «захисту», а «захист» є системою заходів, які застосовуються лише за надзвичайних обставин.

Обґрунтованою є пропозиція автора щодо удосконалення нормативного визначення поняття «державний кордон України», що міститься в ст. 1 Закону України «Про державний кордон України». Пропонується викласти зазначену норму в такій редакції: «Державний кордон України є юридично установлена штучна лінія та вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають просторові межі здійснення державного, народного та національного суверенітету України».

Погоджуємось із позицією автора, згідно з якою «безпека в прикордонній сфері» вважається частиною національної безпеки України, одним із її видів, а отже, як частина цілого може мати лише відносну самостійність.

На усунення прогалин вітчизняного законодавства направлені пропозиції В.Л. Зьолки щодо нормативного закріплення поняття та переліку «загроз національній безпеці України в прикордонній сфері». При цьому справедливо зазначається що найбільш небезпечними загрозами є ті що носять воєнний характер, тому суто воєнний аспект охорони державного кордону останнім часом знову стає актуальним, хоча його не можна вважати універсальною гарантією безпеки держави, особливо щодо протидії контрабандній

[1]Рецензія на монографію кандидата юридичних наук, доцента Зьолки Валентина Леонідовича на тему «Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект)

діяльності, нелегальній міграції, браконьєрству у виключній (морській) економічній зоні та іншим правопорушенням.

У сучасних умовах цінність являє аналіз автором правової регламентації функціонування зони безпеки в прикордонних районах України та Російської Федерації; правового оформлення елементів проекту «буферна зона».

Слід підтримати пропозиції автора, направлені на удосконалення нормативно-правового регулювання забезпечення національної безпеки України в прикордонній сфері.

Монографія містить низку цікавих пропозицій щодо удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності Державної прикордонної служби України.

Обґрунтованість положень дослідження забезпечена відповідною джерельною базою. Список літератури (більше 600 джерел) свідчить, що автор достатньо вивчив праці попередніх дослідників із цієї та суміжних проблем. У роботі ведеться дискусія щодо низки наукових проблем. Це дозволило навести вагомі аргументи на користь основних позицій, які відстоюються в науковій праці.

Наукова праця розв'язує низку теоретичних і практичних завдань, що мають важливе значення для юридичної науки. Результати дослідження можуть бути використані для удосконалення діяльності Державної прикордонної служби України та інших правоохоронних органів, що реалізують свої повноваження в прикордонній сфері, а також для подальших досліджень проблем діяльності правоохоронних органів України та в навчальному процесі.

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, що монографія кандидата юридичних наук доцента В.Л. Зьолки на тему «Охорона національних інтересів України в прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект)» є самостійним, завершеним науковим дослідженням, яке відповідає вимогам, що висуваються до таких робіт, та може бути опублікована.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

БЕЛИНСКИЙ Е. Ю. К ПРАВОВОМУ ПРОГРЕССУ ОБЩЕСТВА
ЧЕРЕЗ ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ……3

ЖУКОРСЬКА Я. М. НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ООН: РАДА БЕЗПЕКИ……8

ЛЯСКОВЕЦЬ О. В. ПАРЛАМЕНТ – ОРГАН
НАРОДНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ……13

МІХНЕВИЧ Л. В. ЮРИДИЧНА ОСВІТА Й НАУКА
В ЛІЦЕЯХ УКРАЇНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ……18

ТИМОШЕНКО М. О. СТАНДАРТИ ВИЩОЇ ОСВІТИ
ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЗБАЛАНСУВАННЯ ПРИВАТНО-ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ……26

ЦИВІЛІСТИКА, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ДРАПАЙЛО Ю. З. ПОНЯТТЯ І ПРИРОДА ДОГОВОРУ НА НАДАННЯ
ЛОЦМАНСЬКИХ ПОСЛУГ (ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)……30

ЗОЛОТАРЬОВА Д. М. ЗЕМЕЛЬНІ ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ СУБ'ЄКТІВ,
ЩО ПРОВОДЯТЬ РОЗВІДУВАЛЬНІ РОБОТИ……34

КОРОЄД С. О. МЕТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА
ЯК ОСНОВНИЙ ВЕКТОР У ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ
ПРАВОСУДДЯ В ГОСПОДАРСЬКИХ СПРАВАХ……39

МІНДАРЬОВА М. Ю. ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ
ОБЛІГАЦІЙ І ЙОГО СТАДІЇ……45

ОЛЬШАНЕЦЬКА О. Б. РОЛЬ НОТАРІУСА У СФЕРІ ПОСВІДЧЕННЯ ДОГОВОРІВ
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ: ДОСВІД ЄС……52

ПРИСТУПЛЮК В. Л. КОМПЕТЕНЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
В ГАЛУЗІ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ……58

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БРАТЕЛЬ С. Г. ФУНКЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ СФЕРИ……63

ГЛУХОВЕРЯ В. А. ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ……67

КАЛІНІЧЕНКО А. І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ
КОДИФІКАЦІЇ МИТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....74

КОБЗАР В. В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ, МОРАЛЬНОЇ
ТА ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК СКЛАДОВОЇ СЛУЖБОВОГО
ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ.....80

КРАВЧУК В. М. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДНОГО КОНТРОЛЮ
В ОРГАНІЗАЦІЇ Й ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....85

НІКІТЕНКО О. І. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ
ДЕРЖАВИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ.....90

ПУЗИРНИЙ В. Ф. ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ДЕРЖАВНОЇ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....94

СЕРГІЄНКО Н. А. ВИКОНАВЧИЙ ЗБІР: ДО ПИТАННЯ ЗМІСТУ
І ПРОБЛЕМ ОСКАРЖЕННЯ ЙОГО СТЯГНЕННЯ.....99

СІКОРСЬКИЙ О. П. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ДОБРОВОЛЬЧИХ БАТАЛЬЙОНІВ В УКРАЇНІ.....105

ТАНРИВЕРДІЄВ І. М. ПОНЯТТЯ Й ВИДИ МЕТОДІВ АДМІНІСТРАТИВНО-
ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ ЗАКОННОСТІ
ПРИТЯГНЕННЯ ОСІБ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....112

ТУПЧІЄНКО Д. Л. ЗАКОН США «ПРО БОРОТЬБУ З ПРАКТИКОЮ КОРУПЦІЇ
ЗА КОРДОНОМ»: ДЕТАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА,
САНКЦІЇ ТА ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ.....117

УВАРОВ В. Г. СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ
ВИМАГАЄ ОПТИМІЗАЦІЇ (ДОСВІД ОКРЕМИХ
ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ).....122

ХОМЯКОВА О. А. ПРАВОВАЯ ОСНОВА БЮДЖЕТНОЙ
ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ
РЕФОРМИРОВАНИЯ БЮДЖЕТНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....126

***ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА***

ДАВТЯН А. С. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ
В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПУБЛІЧНИМИ ЗАКЛИКАМИ
ДО ВЧИНЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ.....132

ЖАРОВСЬКА Г. П. ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ У БОРОТЬБІ
ІЗ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ
З ВИКОРИСТАННЯМ ІНСТРУМЕНТІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПІДТРИМКИ.....139

ХОРОШУН О. В. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА УСТАНОВА ЯК СУБ'ЄКТ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ……147

ЩИРСЬКА В. С. ЗАХОДИ МЕДИЧНОГО ВПЛИВУ В ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИНАМ, ПЕРЕДБАЧЕНИМ СТ. 317 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ……155

ЮЗІКОВА Н. С. ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО НЕПРИЙНЯТНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ (СОЦІАЛІЗАЦІЇ)……160

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БИСТРИЦЬКИЙ Б. Ю. ТАКТИКА ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ……167

КОНОНЕНКО Н. О. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПОТЕРПІЛИХ І СВІДКІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ХУЛІГАНСТВА, УЧИНЕНОГО ПІД ЧАС СПОРТИВНО-МАСОВОГО ЗАХОДУ……172

МАКАРЕНКО Є. І. ЧИ Є ДОКАЗОМ ФАКТ ЗАТРИМАННЯ ПІДОЗРЮВАНОГО В УЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ……177

ОЛІЙНИКОВ Г. В., СИВОЛАП І. І. ПСИХОЛОГІЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ СЕРІЙНИХ ЗЛОЧИНЦІВ НА ЕТАПАХ ДОСУДОВОГО Й СУДОВОГО СЛІДСТВА……184

ОСТАФІЙЧУК Г. В. ПРЕДСТАВНИЦТВО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ …190

ОЧЕРЕТЯНИЙ В. А. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ……196

ПЯСКОВСЬКИЙ В. В. ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ……200

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНОГО ВЧЕНОГО

АЛЕСКЕРОВА Г. ПРОБЛЕМА ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ И ЕГО ЖЕРТВЫ……205

БАГИРЛИ В. Д. ОПРЕДЕЛЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ГОЛОСОВАНИЯ И ПРОЦЕДУРА ИНАУГУРАЦИИ ПРЕЗИДЕНТОВ АЗЕРБАЙДЖАНКОЙ РЕСПУБЛИКИ И США……209

БАРДАШЕВИЧ Я. В., ЛУЗГИН И. И.
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕРМИНА «СЕМЬЯ»……214

САМЕДОВ Э. ПОЛИТИКА ТЕРРОРА АРМЕНИИ……222

РЕЦЕНЗІЇ

КАЛЮЖНИЙ Р. А. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «ОХОРОНА НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ У ПРИКОРДОННІЙ СФЕРІ (АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)»……232

НОТАТКИ

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО **4 • 2015**

Науковий журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 27.03.2015 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 21,49. Ум. друк. арк. 27,67. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпропетровськ, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42